

ENIGE BETROKKENEN BIJ DE AFSCHEIDING VAN 1834

(Waar hun wegen zich tijdens hun leven scheidde, treffen we ze nu samen aan op de Zuider-begraafplaats te Groningen)

Enkele notities bij de Afscheiding van 1834.

In het begin van de 19e eeuw verzamelden zich op veel plaatsen in het land gelovigen, die het in de officiële kerk van die dagen niet meer konden vinden. Hun samenkomsten waren een uiting van behoefte aan "oefening in het geloof en opscherping van de liefde". Ook was het reactie op het intellectualisme van de prediking, waarin de gewone man geen geestelijk voedsel vond.

Daarnaast was er het verzet tegen een hiërarchisch kerksysteem, dat de zeggenschap in de kerk in handen had gelegd van de "aanzienlijken" en de door hen gevormde besturen.

En niet te onderschatten was er de invloed van het Reveil, een geestelijke opwekkingsbeweging in het begin van de 19e eeuw in Europa, waarin we in ons land mensen tegenkomen als Da Costa en Groen van Prinsterer.

De druppel, die de emmer dan doet overlopen is de theologie van de Groninger Richting, waarvan Dr. Petrus Hofstede de Groot één der grondleggers is geweest.

Grote tegenspeler van Hofstede de Groot werd zijn vroegere studiegenoot en vriend Hendrik de Cock. Deze laatste zou aan de wieg staan van een nieuw kerkgenootschap, al was de vorming daarvan niet zijn bedoeling. Want de acte, die door De Cock was opgesteld in die hectische tijd, luidde: 'Acte van Afscheiding of Wederkeering'.

Polemiek

Over en weer werd er fel geschreven en niet altijd scheidde men zaak en persoon. Hoe hevig en niets en niemand ontziend het er in die dagen aan toe ging mag blijken uit gedeelten van een pamflet, uitgegeven door Marten Douwes Teenstra, wanneer hij de vrouw van de Cock, Vrouwe Venema, beschrijft. Hier verschijnt zij, op de avond van de begrafenis van haar dochttertje* lachend naast haar man gezeten; zij wordt getypeerd als de keukenadjutant van de Cock, "*zijne Xantippe.... eene helleveeg en een stokebrand van een wijf, zoo als er zelden van de hoogeschoolen der Rederijkers, de oorlogsschepen voor de mannen, en de visch- en groentemarkten voor de vrouwen, komen.*"

En zij staat haar mannetje, ook als de pastorie inkwartiering krijgt van twaalf soldaten, die zich beknorren over "*dejuvfrouw, die hen op stroo had willen laten slapen*" en "*jaloersch*" zijn "*dat zij in het vloeken en schelden voor mejuvfrouw de Cock moesten onderdoen*". De Cock, maar vooral zijn "*beminnelijke wederhelft*" behoren, volgens de verlichte dorpsgenoot (M. D. Teenstra) òf in het correctiehuis òf in een krankzinnigengesticht.

* In 1933 nog werd door een oude Ulrummer, die dit had vernomen van de weduwe van Ds. H. de Cock bij gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de Afscheiding, de plaats aangewezen waar het dochttertje, dat op 5 oktober 1834 was gestorven, zou zijn begraven. Het zou geweest zijn aan de voet van de zware kerkmuur ter hoogte waarvan zich binnen de preekstoel bevond.

Een paar hoofdrolspelers

Ds. Hendrik de Cock (1801-1842) behoorde tot een aanzienlijk Gronings geslacht. Zijn vader, een welgestelde herenboer, werd korte tijd na Hendrik's geboorte burgemeester van Wildervank. Hendrik zelf studeerde aan de Groninger Academie en begon als predikant te Eppenhuisen, welke gemeente werd verruild voor Noordlaren. In 1829 wordt Hendrik de Cock door zijn voorganger, studiegenoot en vriend Petrus Hofstede de Groot als predikant bevestigd te Ulrum.

Onder invloed van bevindelijke (bevinding: dat wat men zelf doorleeft en ervaren heeft) gemeenteleden, door het lezen en zich eigen maken van de Institutie van Calvijn en door het contact met mensen uit het Reveil veranderden zijn inzichten en dat werd merkbaar in zijn preken. Van heinde en ver kwam men om naar de Cock's preken te luisteren. Ook werden door hem kinderen uit andere gemeenten gedoopt, wat hem door collega's uit die andere gemeenten allerminst in dank werd afgenomen.

Geruchtmakend was zijn verweerschrift tegen onder anderen Dr. Benthem Reddingius van Assen, vanwege diens 'Brieven over de tegenwoordige verdeeldheid en bewegingen in de Hervormde Kerk'.

De Cock's geschrift droeg als titel: 'Verdediging van de ware Gereformeerde leer', en had als ondertitel: 'de Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, gereformeerd leraar te Ulrum'.

Aanvankelijk werd de Cock geschorst met behoud van traktement. Maar zijn verzet tegen de evangelische gezangen, die hij kwalificeerde als "sirenische minneliederen", leverde hem uiteindelijk een afzetting op in 1834. Toch ging hij door met preken en dat betekende gevangenisstraf en inkwartiering van soldaten (zgn. om de orde te handhaven).

Na een noodgedwongen vertrek uit Ulrum vestigde de Cock zich in Smilde en zette van daaruit zijn werk voort. In 1837 vertrok hij naar de stad Groningen, waar hij op 14 november 1842 overleed.

Prof. Dr. Petrus Hofstede de Groot (1802 - 1886) was van 1826 tot 1829 predikant te Ulrum en van 1829 tot 1872 hoogleraar te Groningen. Samen met zijn collega's van Oordt en Pareau legde hij de basis voor de zogenaamde Groninger Richting. Nadruk werd in de Groninger Richting gelegd op de opvoeding van de mens door God, minder op verzoening en bekering. Leven en gevoel dienden te prevaleren boven leer en verstand.

Aanvankelijk was Hofstede de Groot bevriend met De Cock, maar uiteindelijk scheidden zich hun wegen ten gevolge van hun theologische visies en werden zij elkaars felle bestrijders.

Uit zijn theologische visie, waarin opvoeding een centrale plaats innam, trok Hofstede de Groot consequenties. Hij trad naast zijn hoogleraarschap op als schoolopziener en betoonde zich een groot voorstander van geheelonthouding.

Dr. G. Benthem Reddingius (1774 - 1844) was gepromoveerd te Franeker, was eredoctor te Harderwijk en sinds 1809 predikant te Assen. Reddingius publiceerde veel wetenschappelijk werk over het Nieuwe Testament en wist met zijn catechisatieboekjes en populariserend-stichtelijk werk veel gemeenteleden aan zich te binden.

Naast de oude formulieren, die in de kerk werden gebruikt, wilde hij nieuwere, die meer pasten bij de tijd en aansloten bij het godsdienstig gevoel van die dagen.

In De Cock zag Reddingius een gevaar voor de éénheid der kerk en daarom publiceerde hij in 1833: 'Brieven over de tegenwoordige verdeeldheid en bewegingen in de Hervormde Kerk'.

De Cock's reactie liet niet op zich wachten en Reddingius werd uitgemaakt voor een wolf die Christus' schaapskooi aantastte. Reddingius kon niet voorkomen dat gemeenteleden kozen voor

de Afscheidingsbeweging van de Cock en dat er al spoedig in Drenthe afgescheiden gemeenten ontstonden.

A.L.G. Bosboom-Toussaint (1812-1886)

Levensbeschrijving

Toen Oltmans , naar het wezen der zaak, uitgeschreven raakte (met zijn Schaapherder in 1838) debuteerde de Alkmaarse apothekersdochter Anna Louisa Geertruida Toussaint. De vader van Truitje Toussaint, zoals zij in de wandeling heette, was een belezen man; ook in onze klassieken kon de jongedame zich, dank zij haar vader, thuis voelen. Haar boeiden Van Lennep, de schrijver van de Nederlandse Legenden, en Scott, de schrijver van de historische romans. Byron's Corsaire, Schiller's Räuber, Victor Hugo, Alexandre Dumas en andere romantici heeft zij klaarblijkelijk reeds bestudeerd, als zij, na de nodige vertalingen, in 1837 haar eerste oorspronkelijke werk in het licht geeft, de novelle „Almagro”. Een jaar later wordt deze eersteling gevolgd door de roman „ De Graaf van Devonshire ” (1838); wederom een jaar later verschijnt „De Engelschen te Rome” (d.w.z. het Rome van Sixtus V), en in 1840 „ Lord Edward Glenhouse ”. Dit laatste werk heeft op de tijdgenoten een diepe indruk gemaakt; het behoort dan ook overwegend in de sfeer van de romantiek zoals die in deze jaren werd opgevat, de romantiek van Van der Hoop Jr., Meyer en Hofdijk: buitengewone, avontuurlijke gebeurtenissen, heftige, schokkende aandoeningen, fantastische decors, verrassende ontwikkelingen en wonderbare verschijningen, al deze attributen, die de verbeelding en het gemoed der lezers in die dagen verhitten, zijn present. Maar in dit werk zijn óók reeds volop aanwezig de persoonlijke eigenschappen van de schrijfster, zoals wij die in haar later werk in volle ontwikkeling zullen aantreffen. Volop aanwezig is ook het religieuze motief, dat van de nu volgende roman de grondgedachte gaat vormen. De keus van de stof voor deze volgende roman is gestimuleerd door factoren van buitenaf; Potgieter, die in De Gids haar Graaf van Devonshire geprezen had, spoorde de schrijfster aan haar „buitengewone verbeeldingskracht” dienstbaar te maken aan het schrijven van een „waarlijk Nederlandschen roman”, waaronder hij dan verstond een roman die een stof behandelde uit de vaderlandse geschiedenis, liefst uit het tijdperk na het begin van de opstand tegen Spanje.

Wij wezen er reeds op, hoe met Bakhuizen van den Brink en Potgieter de Romantiek een proces van verenging onderging, en de wijdere Europese romantiek verengd werd tot Hollands-nationale. Typisch zien wij deze verenging optreden, waar deze auteurs de historische roman beoordelen.

„Wij kunnen ons niet ontveinzen, schreef Bakhuizen van den Brink in de eerste jaargang van De Gids, 1837, dat wij het tot een voorschrift voor een historischen Roman zouden wenschen te maken, dat hij nationaal zij... Het is niet genoeg, dat namen en plaatsen van den grond en uit de geschiedenis onzes Vaderlands gekozen zijn, er moet een nauwer verband tussen het behandeld historisch feit en den duurzamen en tegenwoordigen toestand wezen”.

Daartoe moest de schrijver zijn stof kiezen uit Hollandse stof sinds ongeveer 1550, teneinde op die manier „tot de Vaderlandsliefde van den Lezer” te spreken. Hiermede wordt het idealistisch-didactische element dat Loosjes had gekenmerkt, opnieuw en principieel naar voren geschoven en de opvoedkundige stof beperkt tot het Hollands, nationale. De wijdere Europese vorm van Romantiek dus die Drost kende, verengd tot de didactisch Hollandse. Drost had zijn tijdschrift Europa willen noemen; onder invloed zijner vrienden noemde hij het, neutraler, De Muzen. De Hollandse Muze werd geïntroduceerd, waar Drost haar stellig niet op deze wijze had gedacht te zien verschijnen.

Hoezeer Potgieter en Bakhuizen geneigd waren het religieuze aspect zoals dat door Drost werd voorgestaan, strijdig te achten met hun nationale desiderata zoals die in Bakhuizens „voorschrift” waren vastgelegd, bewijst niet alleen de reeds behandelde omwerking en averechtse voltooiing van De Pestzegen, maar ook de omstandigheid, dat het volgend werk, waarin dit aspect tot uiting kwam, Bosboom Toussaint's 'Het Huis Lauernesse' in De Gids niet

werd besproken. Dit kan niet berusten op geringschatting der litteraire qualiteiten; het moet voortvloeien zoal niet uit „verzet, bij de Gids-leiders, tegen zijn geest”, dan toch uit gebrek aan waardering voor deze geest. Ongetwijfeld behandelt Het Huis Lauernesse, het werk van Toussaint's blijvende roem, een nationale stof, en nog wel van na het optreden der Hervorming. Maar het behandelt juist als zodanig en in een bepaalde geest het indringen van de Hervorming in de Nederlanden; het bestudeert een religieus aspect en de invloed daarvan op het huiselijk en maatschappelijk leven. De lezer ziet dit alles in het brede tafereel, waarin de jonkvrouw van het Utrechtse kasteel Lauernesse, onder invloed van de jonge geloofsprediker Paul van Mansfeld, de Moederkerk vaarwel zegt, en daardoor in aller hevigst conflict raakt met haar verloofde, de keizerlijke hopman Aernoud Reinierz. Bakelsze, overtuigd Katholiek en heftig bestrijder van de Hervorming. Dit sluit echter volstrekt niet in, dat de schrijfster nu duidelijk voor, stander is van één bepaalde kerkleer met verwerping van het Katholicisme en alle andere religievormen. Naar de geest immers behoort deze roman tot het Réveil, onder welks voorgangers zij haar grootste vrienden en door haar bewonderde vereerders vond: Da Costa en Groen van Prinsterer. Zij had zelfs een zeker wantrouwen in lieden die steeds met het *Here, Here* in de mond liepen, zij geloofde in een godsdienst des harten die te teer en te innig is om er altijd mee voor den dag te komen. Juist in de zich noemende christelijk-orthodoxe kringen viel haar op de sterke neiging elkaar de vrijheid niet te gunnen anders te denken, te voelen en te handelen dan naar geijkte formules. Gezuiverde Christenen, die het Evangelisch christendom belijden, geloven in het geopenbaarde Woord en handelen daarnaar, boven en buiten de sfeer van sekten en partijen:

„Het was het Christendom uit het Evangelie, het Christendom zonder stelsel, het Christendom, dat slechts één Heer kent en verder alleen broeders: het Christendom, dat leert God lief te hebben in eenvoud des harten, met alle overtuiging des verstands en met alle krachten des geloofs, dat henzelf den liefdeplicht gebiedt aan den naaste, dien wij in waarachtige oprechtheid zouden vorderen voor ons, en dat geen anderen vijand leert haten dan de zonde, dat Christendom, dat voor alle standen is en voor iedere tijd. Dat Christendom dan, waaruit ieders bevattig putten kan, het Christendom van geloof, hoop en liefde.”

Deze op Melanchton geïnspireerde idealen, die zozeer harmonieën met de opvattingen van het Réveil, dat bij behoud van de leer vooral de nadruk legde op het beleven van de christelijke liefde tot de evenmens, deze liefelijke en liefderijke geest die in de Hervormingstijd naar haar inzicht beleefd werd, houdt Toussaint haar lezers voor als de ideale, de navolgenswaardige. Een geest, geregeld overigens door een verantwoord rationalisme, dat kennis, harmonie, verdraagzaamheid en praktische menselijkheid eiste. Kortom: een humanistisch Christendom.

Paul van Mansfeld is een tegenhanger van Hermingard: als zij, is ook hij drager van de nieuwe Evangelische, niet primair kerkelijk- „verengde” boodschap. Als deze boodschap dan met alle geweld een orgaan moet hebben, dan zij het de Nederlands Hervormde Kerk, maar ook onder de Katholieken uit de hervormingstijd vindt Toussaint de ideale priesterlijk-waardige en menselijk zuivere figuren die de hemelse boodschap wezenlijk begrepen hebben en er naar leven, en die anderzijds domheid, bijgeloof, dweepzucht ver van zich verwijderd houden. Zo de vicaris van het bisdom Utrecht, de Erasmiïans-humanistische figuur, die binnen de Kerk blijft, al heeft hij begrip voor Paul, die hij naar Lauernesse brengt, naar Ottelijne, die onder Pauls invloed uit de Kerk treedt.

Toussaint is er stellig in geslaagd, deze denkbeelden en gevoelens gestalte te verlenen in een door de verbeelding levend gemaakte, bewogen historie en in de door haar geschapen figuren. Niet alleen de figuren van haar voorkeur, de Evangelische, zachtmoedige, ook de heftige, starre, hartstochtelijk-bewogen karakters heeft zij voortreffelijk uitgebeeld. Zij bleek in staat diep in het leven ingrijpende psychische processen volkomen aanvaardbaar voor te stellen. Zij weet ook vaak uitstekende dialogen te schrijven. Daar staat tegenover, dat haar verhaal, en niet alleen dit, lijdt aan een overdaad van beschouwingen en uiteenzettingen, veelal van historische

aard, die de gang van het verhaal remmen, terwijl de taalvorm in engere zin vaak te wensen overlaat. Wel onder invloed van de mannen van De Gids meende zij „over de gesprekken een tint van oudheid te moeten werpen” door haar personages de taal der zestiende eeuw te laten spreken. De invloed van één dezer mannen ging ook in persoonlijke aangelegenheden verder, en een verloving met Bakhuizen van den Brink volgde. Bron, overigens, van veel ellende: beiden waren stellig niet voor elkaar bestemd. Na enige jaren werd deze verloving verbroken. Het geval heeft haar scheppingskracht zeker niet verzwakt. Onder invloed van Bakhuizen schreef zij Een Kroon voor Karel den Stoute (1841), waarna in de veertiger jaren een groot aantal kleinere en omvangrijker verhalen het licht zag. Tegen het einde van deze periode uit haar leven verschenen de Leycester-romans: Leycester in Nederland (1846), De Vrouwen uit het Leycestersche tijdperk (1850) en Gideon Florensz (1855). De wezenlijke hoofdpersoon is de verbeeldingsfiguur van de predikant Gideon Florenz, die opnieuw Toussaints Evangelische idealen uitsprekt en beleeft, zoals zij overigens niet nagelaten had te doen in de kleinere, tussenliggende verhalen. Niet om deze figuur echter oogstte het werk grote instemming onder de historici van zijn tijd. Die prezen het om het grondig onderzoek naar de aard van het behandelde tijdvak, waarvan het vele overtuigende blijken gaf. Naar litteraire opvatting zijn deze blijken té talrijk: de schrijfster ligt bedolven onder haar historische stof, zózeer, dat het werk meer een bewerking van een historisch tijdvak genoemd moet worden dan een roman.

Beter geslaagd is haar „Mejonkvrouw de Mauléon” (1847), een uitstekend behandelde liefdegeschiedenis, waarachter men wel vele persoonlijke belevenissen mag zien, ook voor wat betreft het religieuze leven. In dit laatste opzicht nam zij een steeds geprononceerder houding in, die haar deed afwijken van Potgieters opvattingen. Zij verwierp de prijzers van het verleden die in eigen tijd en volk weinig goeds meer zagen; zij meende dat de Christen een andere houding had aan te nemen. Dit bracht haar steeds nader tot de volgelingen van Bilderdijk en Da Costa.

„Wat is „De Gids” raar geworden. ’t Is het laatste jaar dat ik mee doe”, schreef zij in Januari 1848 aan Van Lennep; zij was zowaar doende mede te werken aan de oprichting van een nieuw tijdschrift. Het nieuwe tijdschrift is niet verschenen, maar: „wat wordt de Gids vervelend” Zelf trachtte zij niet vervelend te zijn, noch in haar huwelijk met de schilder Jan Bosboom (1851), noch in de geschriften die zij na dit huwelijk vervaardigde en die in de volgende periode behandeld worden.

Met enige goede wil kan men Klaasje Zevenster nog wel een historische roman noemen, in zover de aanvang der gebeurtenissen in de twintiger jaren van de negentiende eeuw ligt en het verdere verloop zich in de daarop aansluitende jaren ontwikkelt. Met meer recht echter dient dan genoemd het werk van Hofdijk, voorzover hij het in deze periode schreef, en dat van Mevrouw Bosboom Toussaint, wier werk uit de jaren vóór 1850 hiervóór behandeld werd. In de jaren na 1850 varieert zij haar geschriften sterk voor wat de stofkeuze betreft; zowel zestiende als zeventiende eeuw boeien haar, terwijl zij (teken van de nieuwe fase) de eigen tijd geenszins vergeet; het eigen land en het vreemde weet haar weelderig gestoffeerde verbeelding te bevolken met belangwekkende figuren. Het maatschappelijke en geestelijke leven, daarin begrepen het staatkundige, boeien haar en zij verwerkt de materie met kennis van zaken, al overwoekert de stof vaak de idee.

Haar belangrijkste werk in dit genre uit deze periode van haar leven schrijft zij waar zij het minst gebonden is aan de historie en de verbeelding vrij spel heeft. Krachtens deze vrijheid van beweging in het rijk der verbeelding hoort „Frits Millioen en zijne vrienden” (1869), dat in de eigen tijd speelt, tot haar meest geslaagde geschriften. Veel waardering vindt ook de „Graaf Pepoli” (1860), dat door sommigen voor haar meesterwerk gehouden wordt, al is het tweede gedeelte vrijwel overbodig. En nogmaals hetzelfde kan gezegd worden van „De Delftsche Wonderdokter” (1870) met de nobele figuur van Graswinckel, in wie zij opnieuw haar ideaal van menselijke volkomenheid tot uitdrukking bracht. Bij het schrijven van dit werk stond haar

voor de geest de persoon van Groen van Prinsterer, met wie zij haar held vereenzelvigde. Deze beide laatste werken staan minstens op dezelfde hoogte als Lauernesse en Mejonkvrouwe de Mauléon.

Aparte vermelding verdient „De verrassing van Hoey in 1595”, dat in 1865 toch maar weer in die „vervelende” Gids verscheen. Als het werk hier aan de orde komt, is dat niet zozeer om de uitzonderlijke kwaliteit ervan, maar om nog eens de aandacht te vestigen op de rol van „De Gids” in onze letterkunde. Het is namelijk het resultaat van de schrijverstalenten van Toussaint plus de kritische opmerkingen van Potgieter en Huet. Welke nu de waarde zij van deze kritische opmerkingen kan buiten beschouwing blijven, het resultaat van de bemoeizucht van beide heren is, dat Toussaint er „diep melancholiek” onder werd en Potgieter vriendelijk maar dringend vroeg haar in het vervolg maar „buiten U om (te laten) tobben totdat ik er door ben”.

Niet alleen, dat bepaalde leiders uit de Gids-mentaliteit de ontwikkeling onzer letterkunde in een bepaalde richting gestuwd hebben (dit was hun goed recht, al kan men persoonlijk betreuren dat zij de wijdere Europese Romantiek van Drost vervingen door de engere Hollandse van Potgieter en Bakhuizen), zij hebben ook „ontmoedigend” gewerkt.

Vrijwel tot het einde van haar leven zal Bosboom-Toussaint doorgaan met het schrijven van romans en verhalen. En zoals zij dit al meermalen gedaan had, koos zij ook in de latere jaren als haar dit inviel, haar stof uit het toenmaals moderne leven. Nog was De Delftsche Wonderdokter niet verschenen, of zij was al met een ander dergelijk werk bezig. Het resultaat was de succesrijke roman „Majoor Frans” (1874), waarin zij „de strijd eener vrouw tegen zich zelve en de wereld” beschreef.

De psychologie die Mevrouw Bosboom in dit werk beoogde toe te passen, heeft zij bij monde van een der hoofdpersonen, Leo van Zonshoven, theoretisch als volgt geformuleerd:

„Het is de analyse van een vrouwengestalte, die niet als een marmer beeld uit én stuk gehouwen is en dat men in ettelijke seconden kan laten fotograferen. Het zijn waarnemingen omtrent een karakter dat uit zeer verschillende, bijna tegen elkaar inlopende trekken is samengesteld; het zijn ontdekkingstochten in een vrouwenhart, dat diep en bewegelijk is als zekere onpeilbare waterkolken en waarvan men alle verschijnselen met oplettendheid moet gadeslaan; fijne schakeringen of schijnbaar nietige details mogen niet worden overzien, of wij staan voor onoplosbare raadsels.”

Niet, dus, de beschrijving van een vrijwel statische figuur; veeleer de ontleding van de dynamiek ener gecompliceerde mensennatuur, die moest leiden tot wat een psychologische roman genoemd kan worden.

Het is een talentvol boek over een liefdesprobleem, geplaatst in het wijdere kader van de vrouwenemancipatie, die juist in die dagen begon op te komen. De kerkelijken waren met dit werk niet zo bijzonder ingenomen, daar het religieus en stichtelijk element naar hun smaak te zeer op de achtergrond bleef. Bosboom-Toussaint echter was van mening, dat het niet nodig was altijd „een psalmtoon aan te heffen of voor de ware religie te strijden”.

Wanneer wij het oeuvre van Mevrouw Bosboom overzien, mogen wij constateren, dat een groot, althans een belangrijk deel ervan bestaat uit romans en verhalen, die op hun wijze hebben deelgenomen aan de pogingen van enkele goedwillenden om het religieuze leven in de geest van het Réveil te verdiepen. Als exponent van dat Réveil heeft zij haar lezers een aantal werken geschonken die hebben bevredigd. Daarnaast staan boeken als Mejonkvrouwe De Mauléon en Graaf Pepoli die uit andere motieven zijn ontstaan, maar evenzeer tot de hoogtepunten van haar werk gerekend mogen worden.

OVERPEINZINGEN OVER HET CHILIASME. CHILIASTISCHE TREKKEN IN HET NEDERLANDSE REVEIL

Het chiliasme is een tamelijk losse omschrijving van een reeks van voorstellingen aangaande hetgeen aan de wederkomst van Christus vooraf gaat: het duizendjarig vrederijk. Dit chiliasme is er altijd geweest en zal er altijd zijn. In onze tijd komen we het tegen bij een auteur als Hal Lindsey, vroeger was in ons land Johannes de Heer een bekend aanhanger van deze leer. In de vorige eeuw komen we het chiliasme tegen bij het Réveil.

Een Réveil is een periode van herlevend christelijk leven. Onder *het Réveil* wordt in de Nederlandse geschiedschrijving altijd geduid op de negentiende eeuwse opwekking waaraan beroemde namen verbonden zijn als die van Willem de Clercq, H.J.Koenen, Isaac da Costa, en Groen van Prinsterer. Hun namen leven voort in talloze dorpen en steden, waarin straten en lanen naar hen genoemd zijn. Zo'n opwekking komt overigens nooit alleen, maar openbaart zich vaak min of meer tegelijkertijd in verschillende landen. Het Nederlandse Réveil hangt nauw samen met het Zwitserse. Het Réveillevens kenmerkt zich o.m. door een diep besef van Gods nabijheid en een grote betrokkenheid bij de sociale nood in de samenleving. Zo komen de Heldring-stichtingen voort uit het Nederlandse Réveil.

Behalve het diepe besef van Gods aanwezigheid kenmerken vele opwekkingsbewegingen zich door een sterke eindtijdverwachting, en, in het voetspoor daarvan, door een nauwkeurig nalezen van de bijbelse profetieën. Niet voor niets noemde Johannes de Heer zijn beweging 'Het zoeklicht'. Een dergelijke verwachting kenmerkte ook de vroomheid van het Nederlandse Réveil. Daarbij ging, en gaat het nog steeds, vooral om de inhoud van het laatste bijbelboek (vooral het twintigste hoofdstuk) en het zevende hoofdstuk van *Daniël*. Men verwacht een tweërlei komst van Christus: De eerste maal zal Hij verschijnen om de strijd met de anti-christ aan te binden, om de gestorven gelovigen op te wekken, Israël tot bekering te brengen en het te voeren naar het beloofde land. Dit zal het begin zijn van een vrederijk, dat duizend jaren zal duren. Daarna zal nog een korte periode van oorlog en geweld losbarsten, om tenslotte bij de tweede komst van Christus te eindigen bij de definitieve vernietiging van Satan.

Rond 1830 zien we in de correspondentie van de Réveilvrienden een grote belangstelling voor de wederkomst. Van groot belang hierbij is geweest het werk van Edward Irving, *The signs of times*, de tekenen der tijden. Voor iemand als Willem de Clercq was dit het boek dat hem de ogen voor de nabijheid van het Rijk Gods opende, en hij meende in zijn zoektocht de Hand Gods te kunnen aanwijzen. Dit en andere boeken kwamen hem 'schijnbaar toevallig' onder ogen. Als tekenen der tijden wees Irving op het toenemend bijgeloof als gevolg van de toegenomen pauselijke macht (ook de R. K.-kerk kende, net als vele andere kerken, in de vorige eeuw een grote bloei!), het toenemende ongeloof (wellicht: vrijzinnigheid) in de samenleving, de politiek en de wetenschappen en de geweldige zedingsinspanningen. Wij beleven, zo meende de Clercq, de tekenen der tijden. Overigens moesten de Nederlanders niet zoveel hebben van het spreken in tongen, zoals dat in de gemeente van Irving naar voren kwam.

Opvallend is verder dat de belangstelling voor de profetie zich gelijktijdig in Nederland, Engeland en Duitsland openbaarde, en het ligt voor de hand hierin een verband te zien met de politieke, sociale en culturele instabiliteit in Europa. Het chiliasme bood een tegenontwerp, een vast goddelijk plan tegen de als bedreigend ervaren historische gebeurtenissen. In Nederland kwam daar heel concreet de Belgische Opstand (1830) bij, die de aandacht van de gelovigen gevangen hield.

Overigens waren er tussen de Réveilvrienden ook grote verschillen. Iemand als Isaac Da Costa zag een grote rol voor Nederland weggelegd als toevluchtsoord. Geen wonder, als we bedenken dat ons land een dergelijke rol sedert de zestiende eeuw voor talloze joden had vervuld. Hij bekritiseerde dan ook de Engelse chiliasten, die voor *hun* vaderland een speciale rol zagen weggelegd in het plan van God met de wereld. Ieder volk, aldus Da Costa, had in

Gods heilsplan zijn eigen roeping, en in Nederland zou Oranje een belangrijke rol spelen. Hij zag het als zijn roeping te werken aan het herstel van de kerk-staat Nederland, het aanhalen van de banden tussen God, Nederland en Oranje! Geen wonder dat de Réveilvrienden noch met afscheiding noch met doleantie meegingen: daarin leefde een heel andere visie op de verhouding kerk-staat. Zij waren protestanten in de ware zin des woords: ze protesteerden tegen de rol die de overheid zich in de kerk had aangematigd.

De Nederlandse Réveilvrienden stonden in eerste instantie enigszins terughoudend tegenover het duiden van de politieke realiteit, maar toen de spanning met België toenam, kregen ook zij de neiging Gods hand in de geschiedenis aan te wijzen. Zou de slag bij Armageddon niet in Nederland plaatsvinden? En iemand als Bilderdijk had, volgens een van zijn vrienden, reeds in 1818 het vervolg van Europa's geschiedenis geschetst, zoals die zich inderdaad zou ontwikkelen. Eerder, in 1810 en 1811, had deze profeet de plank overigens fors misgeslagen, en niet al zijn vrienden geloofden hem daarom. Maar om de realiteit van de cholera-epidemie van 1832 en de komeet die in 1831 aan het firmament verscheen, konden ook zij toch niet heen. Sommigen rekenden met de wederopstanding van Napoleon. Zijn dit geen tekenen der tijden? Bovendien hadden ook 18e eeuwse chiliasten als J.A. Bengel de wederkomst berekend rond het jaar 1836.

Het jaar 1836 ging echter voorbij zonder dat de Heer verschenen was, en het chiliasme boette aan betekenis voor de Réveilvrienden in. Wat bleef was een verdiept inzicht in het koningschap van Christus.

Onder predikanten komen we het chiliasme niet vaak tegen. Vanwaar echter die terughoudendheid bij vele predikanten?

In de eerste plaats lijkt er me een verband te bestaan tussen theologische vorming en chiliasme. Mij althans valt op dat het vaak leken zijn geweest die de laatste eeuwen zich als chiliasten profileerden. Theologen lezen de bijbel nu eenmaal anders dan niet-theologen. Minder letterlijk, met meer oog voor de historische context, met meer oog voor de grote afstand tussen de tekst en onze wereld. Daarmee heb ik nog niets gezegd over de juistheid van hun interpretatiekader, wel iets over de aard daarvan.

Een tweede punt hangt wellicht samen met de vroomheid. Hoewel iedere kerk leeft van de Opwekking, zien we een opwekking altijd weer wegebben. Het is alsof de emoties, de directe ervaring van Gods aanwezigheid in het leven, wel een beweging in gang zetten, maar zelf langzamerhand uit die beweging verdwijnen. De nazaten van de oude Réveilfamilies hebben nog wel belangstelling voor hun voorgeslacht, maar delen veelal niet meer in hun vroomheid. En wie de oude afgescheiden dominees leest (ook een vorm van Réveil, en ons directe voorgeslacht, als u tenminste gereformeerd bent) ontmoet een warme, bevindelijke vroomheid, waarin de Heer als direct aanspreekbaar en sprekend en antwoordend wordt beleefd. Maar wie de tegenwoordige generatie gereformeerde theologen en predikanten leest, moet veel dieper graven naar hun spiritualiteit.

Dat is niet alleen het gevolg van het wegebben van de eerste liefde. Er komt namelijk bij dat onze generatie veel voorzichtiger is geworden met het aanwijzen van de Hand Gods in de geschiedenis. We weten te goed hoezeer daarvan misbruik is gemaakt. Hitler dankte iedere keer als hij aan een moordaanslag was ontkomen de voorzienigheid! Overigens zien we in onze tijd een kentering, waarin de geloofservaring weer veel nadrukkelijker verwoord mag worden, en het zou me niet verwonderen als de belangstelling voor het chiliasme weer toeneemt.

Bij mijn eigen aarzeling ten aanzien van het chiliasme spelen deze punten allemaal een rol, maar ook en vooral mijn historisch geweten. Iedere tijd heeft zijn eigen chiliasten, zijn eigen duidingen van de profetieën. Armageddon, Gog en Magog, ze zijn al talloze malen geïdentificeerd, met steeds weer op andere wijzen. Hetgeen ik hierboven over de

Réveilvrienden beschreef, bevestigt mij hierin wederom. Nog afgezien van de exegetische vraag wat de bijbelse profetieën zeggen, is er het oordeel van de geschiedenis van de exegeese: het is klaarblijkelijk niet zo gemakkelijk de profetieën eenduidig uit te leggen.

Daar staat tegenover dat het besef van de nabijheid Gods, het grote vertrouwen op de bijstand van Gods Geest, de nadruk op het koningschap van Christus, en de aardse concreetheid van de verwachting zoals die leven in opwekkings-achtige kerken en groepen, mij altijd weer raken. En één profetie van de chiliasten is in ieder geval uitgekomen: Israël woont weer in het beloofde land. Wellicht is het kritische punt bij het chiliasme vooral dat het hele heilsplan Gods minutieus in kaart wordt gebracht op een exegetische manier die van de bijbel bijna een puzzel-boek maakt. Maar dat de Heer regeert, en zal regeren, dat Hij bij onze geschiedenis betrokken is, dat is het hart van ons christelijk geloof. En daaraan worden wij door de chiliasten altijd weer herinnerd.

WILLEM DE CLERCQ.

Noord-Nederlands prozaschrijver en dichter (Amsterdam 15-1-1795/4-2-1844). Afstammeling van een Gentse emigrantenfamilie, die zich ca 1600 in Noord-Nederland vestigde. Vanaf zijn vijftiende werkzaam in de graanhandel. In 1824 werd hij secretaris van de pas gestichte Ned. Handelmaatschappij te 's-Gravenhage: toen haar zetel in 1831 verplaatst werd naar Amsterdam, verhuisde hij weer daarheen. Hij werd toen secretaris-directeur en in 1834 ten slotte directeur van die maatschappij. Hij was doopsgezind maar werd in 1831 lid van de Waals-Hervormde gemeente.

Van 1834-1839 was hij medewerker van het tijdschrift *Nederlandsche Stemmen* onder redactie van Da Costa en H.J. Koenen. De Clercq's invloed is groot geweest, vooral door zijn bezielende persoonlijkheid. Men leert deze kennen uit zijn dagboek *Particuliere aantekeningen e.a. notities*, waaruit Allard Pierson een groot aantal uittreksels heeft uitgegeven. Dit vangt aan op 1.1.1810 en eindigt vlak voor zijn dood; aanvankelijk in het Frans geschreven, maar nadat de Fransen verdwenen uit Nederland meest in het Nederlands. Men leert hem erin kennen als een der belangrijkste figuren van de eerste decennia van het réveil. Aanvankelijk een aanhanger van een 18de-eeuws gekleurde zedelijke braafheidsreligie, werd hij na zijn kennismaking met Da Costa, die leidde tot een vriendschap voor het leven, een vurig belijder van de nieuwe ondogmatische gevoelsreligie, die kenmerkend is voor het réveil. Later zien wij hem sterk onder de invloed van dr. H.F. Kohlbrügge (1803-1875) met zijn separatistische en aan het antinomisme verwante opvattingen; hij vervreemde van de kerk, maar ook van de wereld; alleen de worsteling om Gods nabijheid vervulde zijn ziel.

Voor zijn tijdgenoten was hij vooral de improvisator. Aanvankelijk schreef hij deze geïmproviseerde gedichten, over door anderen opgegeven onderwerpen, slechts voor de huiselijke kring, later ook voor publiek. In totaal zijn er ongeveer 600 improvisaties bewaard gebleven, de meeste uit de periode 1822-1824.

Voorts schreef hij de eerste studie in vergelijkende literatuurgeschiedenis: *Verhandeling van den heer Willem de Clercq ter beantwoording van de vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaanse, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche Taal- en letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?*, zijn inzending voor een prijsvraag, uitgeschreven door de 2de klasse van het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten. Dit voor zijn tijd opvallend goede boek, waaraan een enorme belesenheid ten grondslag ligt, werd met een gouden erepenning bekroond. In de inleiding geeft hij o.a. een opmerkelijke karakteristiek van de Nederlandse letterkunde, in vergelijking met de buitenlandse literaturen.

Werk:

Welkomst-groeten aan Z.M. Koning Willem II (1841).

Per karos naar St. Petersburg.

Reisdagboek van de Amsterdamse graanhandelaar W. de Clercq uit het jaar 1816.

EEN VRIENDSCHAP IN RÉVEILKRING

De omgang tussen Isaac da Costa en Willem de Clercq (1820-1844).

In de omgang tussen Isaac de Costa (1798-1860) en Willem de Clercq (1795-1844) botste het vriendschapsideaal met de werkelijkheid. Tot deze slotsom komt Dr. O.W. Dubois aan het einde van zijn analyse in zijn dissertatie over deze vriendschap in Réveilkring.

Evenals hun geloofsleven geeft hun vriendschap uitdrukking aan de navolging van Christus. De vriendschap omvat dan ook meer dan belangstelling voor elkaars wel en wee. Ook meer dan een uitwisseling op literair, politiek en kerkelijk terrein. Het eigen gevoelsleven, dat in de Romantiek zo'n centrale plaats inneemt, wordt door beide vrienden zo veel mogelijk getoetst aan de norm van het leven in Christus.

Bij zijn beschrijving van de ontwikkeling van hun vriendschap gaat Dubois uit van de 3350 beschikbare brieven, die Da Costa en De Clercq hebben gewisseld. Daarnaast put hij uit het dagboek van De Clercq. Da Costa's nalatenschap biedt op het gebied van wat men egodocumenten noemt minder houvast. Hij heeft veel meer geschreven dan de directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij De Clercq, maar veel minder over de conflicten in zijn eigen geloofsleven. Voor het persoonlijk aandeel van Da Costa in deze vriendschap was Dubois aangewezen op diens brieven aan De Clercq. Via anderen, zoals Bilderdijk en Groen, komen wij daarover niet veel meer te weten.

Dubois heeft de ontwikkeling in de vriendschap gefaseerd beschreven. Na twee biografische schetsen wordt hun uitwisseling gerangschikt rondom thema's, zoals de doop van Da Costa, de publicatie van zijn Bezwaren tegen de geest der eeuw, het gezinsleven, de Belgische opstand, de controverse over de leer van Laatsman en de rol van Kohlbrugge. Zo zijn kerk en samenleving met gezin en geloof verstrengeld.

De auteur biedt naar mijn oordeel een geslaagd overzicht van het karakter van deze vriendschap in haar vooral godsdienstige context. Bovendien komt de maatschappelijke positie en de financiële afhankelijkheid van Da Costa in het vizier. Het was voor de ambteloze Da Costa niet altijd eenvoudig van zijn bemiddelde Réveilvrienden afhankelijk te zijn. Dubois wijst op de overeenkomst tussen Da Costa met zijn leermeester Bilderdijk in dit opzicht.

Na 1832 wordt de correspondentie drastisch uitgebreid. Deze uitbreiding is het directe gevolg van de doorwerking van de ideeën van de predikanten Laatsman en Kohlbrugge over de leer van de heiligmaking. Dit gaf aanleiding tot conflictstof, die de vriendschap zwaar op de proef zou stellen. Volgens Laatsman moest de mens niet alleen in de wedergeboorte maar ook in de heiligmaking lijdelijk zijn. Da Costa bespeurde in Laatsmans visie te veel passiviteit. Daardoor vreesde hij 'een reductie van de verzoening door Christus en een miskennis van het werk van de Heilige Geest die de mens tot een nieuw en actief leven brengt'. Da Costa vond dat de waarheid uit elkaar getrokken werd door de eenzijdige nadruk op de menselijke ellende. In zijn kritiek op het 'geloofssubjectivisme' van Laatsman en de Rhedense richting vielen andere leden van de Réveilkring zoals Koenen en het echtpaar Groen hem bij.

Het optreden van Kohlbrugge veroorzaakte een verscherping van het conflict tussen Da Costa en De Clercq. De vriendschap tussen Da Costa en Kohlbrugge is bovendien door hun verschil van inzicht over de exegese van Rom. 7:14 voorgoed verbroken. Volgens Dubois is De Clercq in 1840 'steeds meer fijngemalen tussen Da Costa en Kohlbrugge'. Hoewel De Clercq kritiek had op Kohlbrugge's scherpe oordeel over personen en al vond hij dat hij van het 'niet doen' een nieuwe, 'negatieve Wet' maakte, toch bleef hij Kohlbrugge erkentelijk voor diens oprechte zorg voor zijn zielenheil. Uiteindelijk heeft De Clercq echter zijn geloofsvrijheid aan de heerszucht van Kohlbrugge opgeofferd. Althans volgens Da Costa en in zijn spoor Dubois.

De kwestie Kohlbrugge krijgt gezien het gewicht ervan terecht veel commentaar van Dubois. Het bitse karakter van Kohlbrugge's reacties op Da Costa en andere leden van de Réveilkring is inderdaad begrijpelijk. Over hun liefdeloze houding in zijn conflict met de Hervormde Kerk

was hij diep teleurgesteld. Alleen uit angst voor separatisme hadden zij hem niet gesteund. Over zijn exegetisch conflict met Da Costa schrijft Dubois genuanceerd. Ik vraag mij echter af of dat juist is. Kohlbrugge poneerde, dat wij Christus niet in onszelf vinden maar buiten ons, of het nu om de rechtvaardigmaking of om de heiligmaking gaat. Daartegen valt mijns inziens niet veel in te brengen. Helaas blijft de vraag, waar het misverstand bij Da Costa uit voortvloeit, onbeantwoord. Daarvoor had Kohlbrugge in het geheel geen oog. Ik dacht dat Da Costa's visie op het nieuwe beginsel, dat hij de Christus in ons noemt, te herleiden is tot zijn joodse herkomst. Als jood voelde hij zich immers innig verbonden met de koning der joden, de Here Jezus. Het onderscheid tussen Israël en de volken is in zijn werk bovendien manifest aanwezig, hoewel niet zo nadrukkelijk in zijn correspondentie met De Clercq. Da Costa hield op zijn beurt echter geen rekening met het feit dat hij met Kohlbrugge op christelijk erf debatteerde. En daar geldt onverkort, dat het heil buiten hen in Christus gezocht moet worden. Van Da Costa's joodse afkomst heeft Dubois zich onvoldoende rekenschap gegeven. Waarschijnlijk door zijn ijver om met het standpunt van de joodse historicus Jaap Meijer, dat Da Costa als christen jood gebleven is, af te rekenen. Deze kritiek laat echter onverlet, dat de auteur met deze studie het beeld van het Réveil met een boeiende beschrijving van een belangrijke vriendschap heeft aangevuld.

ISAAC DA COSTA (1798-1860)
AAN WILLEM DE CLERCQ,
BY GELEGENHEID ONZER VERJAARDAGEN (Jan. 13 en 14) IN 1843.

De hand van God
verbond ons lot.
Wie zal het rukken van elkaêr?
Wat eenmaal stond,
door Hem gegrond,
blijft eeuwig vast, blijft eeuwig waar.
Eens Heilands trouw
kent geen berouw.
Wie zal ons scheiden van dien Heer?
Geen tegenspoed,
geen overvloed,
geen smaad, geen haat, geen gunst of eer.
Geen volksgedruisch,
geen Ridderkruis,
geen leed, geen nood, geen dood of graf
staat Hy naby
en ons ter zij,
die zich voor ons ten losprijs gaf.
'Dat Hy bewaar!'
blijf voor elkaêr
't gebed des harten tot aan 't end;
't gebed tot Hem,
die naar de stem
des toevlucht zoekenden zich wendt.
Wij hebben 't Woord!
Het word' gehoord,
geloofd, bewaard, doorzocht, onthuld.
en in genâ,
't zij vroeg of spâ,
aan 't geen ons hart bemint, Zijn Naam ter eer, vervuld!
1843.

FEMINISME.

Actiepunten.

Voorheen was al gezegd dat het feminisme pas goed op gang kwam in Nederland in 1870. Daarvoor is er wel sprake geweest van een 'voorgolf'. Bij deze voorgolf ging het om mannen die opkwamen voor de rechten van de vrouw via schriftelijke publicaties. Waarschijnlijk had deze actie niet zo'n grote invloed gehad, omdat het toen niet de vrouwen zelf waren die opkwamen voor hun rechten. De eerste feministische golf was voor het grootste deel het werk geweest van de vrouwen uit de burgerij. Vanaf 1840 werden er veel organisaties opgericht door vrouwen uit de burgerij die waren gericht op liefdadigheidswerk, zoals bijv. de armenzorg en de ziekenverpleging. Het liefdadigheidswerk vormde in Nederland, net zoals in de andere landen een wortel voor de latere feministische stroming. Een belangrijke stroming die zich bezighield met de liefdadigheid was het *Réveil*. De vrouwen van deze organisatie wilden met hun liefdadige activiteiten hun christelijke naastenliefde tonen. Door hun liefdadigheidswerk kwamen vrouwen nu meer te weet over de stand van zaken in het dagelijks leven en kwamen ze achter de vele misstanden die er heersten. Deze misstanden wilden ze oplossen en zo kwamen zij in actie om hun doel te bereiken. Met hun acties hebben ze veel bereikt zoals bijv. op het gebied van:

1. Het onderwijs en betaalde arbeid.

In de jaren '60 van de 19e eeuw deden de feministen hard hun best om het onderwijs toegankelijker te maken voor meisjes. Als het onderwijs toegankelijker werd, kregen ze meer opleidingsmogelijkheden en konden ze later ook een beroep uitoefenen. Belangrijke overwinningen op dit gebied waren: De eerste onderwijzeressenopleiding in 1860. Aletta Jacobs die als eerste vrouw werd toegelaten tot de HBS en universiteit. De verenigingen Tesselschade en Arbeid Adelt die eraan hebben bijgedragen dat het denkbeeld van betaalde arbeid voor fatsoenlijke meisjes niet paste, werd veranderd. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag (1898) die zorgde voor een verbreiding van de vrouwenberoepen, betere arbeidsomstandigheden voor vrouwen en een verhoging van de belangstelling voor vrouwenarbeid.

2. Seksualiteit en moederschap.

De vrouwen uit de burgerij ergerden zich eraan toen zij via hun liefdadigheidswerk erachter kwamen dat er een dubbel seksmoraal heerste binnen de samenleving. Deze dubbele seksmoraal hield in dat mannen door hun natuurlijke aanleg meer behoefte hadden aan seks dan vrouwen. Vrouwen moesten daar niks van hebben. Daarnaast heerste er ook het geïdealiseerde beeld dat vrouwen als moeder geen plezier konden beleven aan seks. Deze dubbele seksmoraal droeg er aan bij dat prostitutie in de Nederlandse staat werd gelegaliseerd. Prostituees werden toegelaten, zodat de man buitenshuis aan z'n seksuele behoeftes kon voldoen, omdat hij thuis niet genoeg aan zijn trekken kon komen. Door deze legalisatie werd het dus eigenlijk goedgekeurd dat mannen vreemd gingen, maar de gedachte dat vrouwen vreemd gingen was ondenkbaar en als dat dan toch gebeurde, werden zij met de nek aangekeken. In deze periode waren het vooral de prostituées en alleenstaande moeders die werden beschouwd als 'onzedelijke' vrouwen. Al deze vooroordelen zorgden ervoor dat de vrouwen hiertegen in actie kwamen en met hun acties hebben ze het volgende bereikt: In 1911 kwam er een herziening der zedelijkheidswetten, waarbij het houden van een 'huis van ontucht' strafbaar werd gesteld. Er kwam ook een actie tegen de dubbele seksmoraal. Zowel nationaal als internationaal werd het kuisheidsideaal verspreid. Het kwam er op neer dat zowel vrouwen als mannen kuis moesten zijn. Opvallend is dat er maar weinig acties waren tegen het vooroordeel dat vrouwen geen plezier konden beleven aan seksualiteit. Misschien is dit te begrijpen uit het feit dat men in die

tijd zeer gelovig was en de kerk veel invloed had op het leven van de gelovigen. De acties in de jaren '80 en '90 waarbij de vrouwen streden voor de verbetering van de positie van alleenstaande moeders met hun kinderen zorgden ervoor dat via een wetswijziging in 1909 de vader van een natuurlijk kind tot onderhoudsplicht gedurende de minderjarigheid werd veroordeeld. De vader hoefde het kind niet te erkennen. Er kwam een kleine verbetering in de zeggenschap van moeders over hun kinderen bij de Kinderwetten van 1901. Toch bleven de vaders meer macht houden en aan de handelingsonbekwaamheid van getrouwde vrouwen kwam geen verbetering.

NEDERLANDSE GESCHIEDKUNDIGE GEBEURTENISSEN

1800 tot 1900

1801; Bataafse Gemenebest / Guillaume Groen van Prinsterer

Op 19 september beleefde Nederland weer een staatsgreep zonder bloed vergieten; een schermutseling in de vergaderzaal van het Uitvoerend Bewind was voldoende voor de nieuwe regering om de macht over te nemen. Aanleiding voor deze coup was een nieuwe grondwet, die door het 5 man tellend Uitvoerend Bewind was opgesteld. De Staten-Generaal wezen de grondwetsvoorstellen van de hand, waarna Ermerins, de voorzitter, en een ander hun grondwet introkken. De andere 3 waren voorstanders van de nieuwe grondwet en werden daarin gesteund door het Haagse Garnizoen. Een volksstemming bracht uitkomst, doordat de thuisblijvers tot voorstemmers werden gerekend werd het grondwetsvoorstel doorgedrukt.

Een van die thuisblijvers was Gijsbert Karel van Hogendorp, hij bleef ijveren voor het herstel van de Oranje dynastie en ontwierp zijn eigen grondwet. Hierin zouden Vorst en Regenten en het Volk verbonden worden...het mocht niet baten.

De Bataafse republiek werd onder het nieuwe bewind omgedoopt in het Bataafse Gemenebest: en de nieuwe regering kreeg de titel 'Het Staatsbewind'. Dit bewind stelde zich gematigd en tolerant op en er namen zelfs Prinsgezinden plaats in dit Staatsbewind dit met instemming van Willem V van Oranje-Nassau.

1801; Guillaume Groen van Prinsterer

Guillaume Groen van Prinsterer (21-08-1801/19-05-1876) was een Protestants politieke leider. Hij zat van 1849 t/m 1857 en van 1862 t/m 65 in de Tweede Kamer. Hij maakte de weg vrij voor de Anti-Revolutionaire Partij, die opgericht werd door Abraham Kuyper in 1872. In 1846 publiceerde hij een handboek over de Hollandse geschiedenis met zijn visie over de Protestants Hollandse Republiek. In 1847 publiceert hij zijn boek 'Ongeloof en Revolutie'.

1802;

In April nemen de Engelsen Nederlands Guyana (Suriname) in.

Keizer Napoléon I had de ontwikkelingen in zijn Bataafse vazalstaat nauwlettend in de gaten. De stijgende staatsschulden en de wankelende regering deed hem besluiten snel in te grijpen. Keizer Napoléon I ontbood de Ambassadeur Rutger Jan Schimmelpenninck naar Keulen waar hij op 15 september met hem sprak. Keizer Napoléon I wil dat hij de leiding van de Bataafse Republiek op zich neemt. Anders zal hij de Republiek bij Frankrijk inlijven.

Op 18 december voert het Staatsbewind de eenheidsspelling in Deze spelling is ontworpen door de Leidse hoogleraar M.Siegenbeek.

Het verdrag van Amiens, Nederland krijgt de koloniën Barbecue, Demerara, en Essequibo terug van de Engelsen.

1803;

Er breekt oorlog tussen Frankrijk en Engeland uit, de Republiek wordt hierin meegetrokken. De Engelsen veroveren de Nederlandse koloniën.

1804;

Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) wordt door Keizer Napoléon I naar Parijs ontboden. Keizer Napoléon I moest door de goeiende kosten en onstabiele regering wel ingrijpen. Rutger Jan Schimmelpenninck onderhandelde de hele winter lang en het resultaat was een uitgewerkt voorstel voor weer een nieuwe grondwet.

Aan het hoofd kwam nu de Raadspensionaris, bijgestaan door 19 leden van het Wetgevend Lichaam dat tijdens een halfjaarlijkse vergadering zijn oordeel uit kon spreken over wetsvoorstellen. Rutger Jan Schimmelpenninck zelf kreeg de titel Raadspensionaris die het Wetgevend Lichaam in feite dwong om de nieuwe grondwet te accepteren. Een volksstemming kwam waarbij de 340.000 thuisblijvers bij de 14.000 voorstemmers werden geteld (een traditie?). De nieuwe grondwet werd dus aangenomen en Rutger Jan Schimmelpenninck nam zijn intrek in paleis Huis Ten Bosch.

De Engelse veroveren, in april, Nederlands Guyana (Suriname).

1805;

19 april, de voorstellen van Napoleon en Schimmelpenninck worden aan het volk door het Staatsbewind voorgelegd ter goedkeuring. Het voorstel wordt goedgekeurd en bestaat uit o.a.;

De uitvoerende macht wordt uitgeoefend door een raadspensionaris, die voor 5 jaar wordt benoemd door het Wetgevende Lichaam.

Er wordt een Wetgevend Lichaam van 19 leden benoemd door de Departementale Besturen. Dit lichaam stemt over wetsontwerpen.

Er wordt een algemene belasting ingevoerd.

Hervormingen van onderwijs, waterstaat en landbouw, geneeskunde.

1806; Erf-Stadhouder Prins Willem V van Oranje-Nassau sterft

In Januari vervangt Minister van Financiën een groot aantal locale accijnzen en heffingen door andere nationale heffingen.

Aanvaarding van de wet op het lager onderwijs op 25 februari. Volgens de wet zal het lager onderwijs zo ingericht moeten worden, dat "onder het aanleren van gepasten en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld worden en zij zelf worden opgeleid tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden". Met deze wet is een aanzet gegeven tot een centraal beleid inzake het lager onderwijs.

Op 9 april overlijdt Erf-Stadhouder Prins Willem V van Oranje-Nassau te Brunswijk. Op 29 april 1958 worden de stoffelijke overschotten van Erf-Stadhouder Prins Willem V van Oranje-Nassau bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft.

Op 22 december sterft ook Wilhelmina Frederika Louise Pauline Charlotte van Oranje-Nassau op 6 jarige leeftijd te Freienwalde. Zij was de dochter van Koning Willem I Frederik van Oranje-Nassau zij wordt op 7 april 1911 bij gezet in het familiegraf te Delft.

Op 4 juni 1806 werd Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) gedwongen door een College van Nederlandse aanzienlijken zijn ontslag als Raadspensionaris aan te bieden. Een dag later proclameerde Keizer Napoléon I zijn broer Lodewijk Napoléon tot (1e) Koning der Nederlanden (1806-1810), officieel op verzoek van Verhuell, de Franse Minister van Buitelandse zaken. Hij verheft al snel enkele Families in de Adelstand en anderen zijn de Koning dank verschuldigd, omdat ze een 'lintje' kregen. Koning Lodewijk Napoléon zorgde voor de eerste lintjesregen in de vaderlandse geschiedenis. Zijn echtgenote was Koningin Hortense de Beauharnais geboren op 04-10-1783 in Parijs en gestorven op 10-05-1837. Zij was de geadopteerde dochter van Keizer Napoléon I. Koning Lodewijk Napoléon en Koningin Hortense de Beauharnais kregen 3 kinderen, Napoléon Charles Bonaparte, Napoléon Louis Bonaparte, en Louis Napoléon Bonaparte die 9 dagen na zijn geboorte overleed. Hortense de Beauharnais had nog een onwettig kind, Hertog de Morny, van de Graaf van Flahaut. Van 1806 tot 1810 is Lodewijk Napoleon, broer van Napoleon Bonaparte (1810), Koning van Holland. Zijn korte Koningschap heeft in Nederland op cultureel gebied diepe sporen nagelaten. Voor het eerst is er sprake van een samenhangend kunst- en cultuurbeleid. De Koning richt in 1808 het Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen, de huidige Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, op. Ook de positie van de Koninklijke Bibliotheek wordt

dankzij Lodewijk Napoleon versterkt.

Het 3 Guldenmuntstuk wordt vervangen door de rijksdaalder.

In november 1806 kondigt Napoleon een stelsel maatregelen af, die samen bekend staan als het "Continental Stelsel". Het houdt een volledige blokkade in van Engeland, Frankrijks erfvijand. Dit zou voor Nederland uiterst nadelig zijn, doch Koning Lodewijk houdt nauwelijks enig toezicht op de naleving en verleende veel vrijstellingen.

1807; Herindeling departementen, explosie in Leiden

Tengevolge van het nieuwe Koningschap van Lodewijk Napoleon volgt in 1807 een nieuwe herindeling, nu in tien departementen: Amstelland, Maasland, Utrecht, Zeeland, Brabant, Gelderland, Overijssel, Drente, Groningen en Friesland. Ook bezet Frankrijk de Duitse gebieden Oost-Friesland en Jeverland, die bij verdrag van 11 november 1807 worden afgestaan aan het Koninkrijk Holland, en als zodanig het elfde departement Oost-Friesland vormen. Op 12 januari, tijdens een feest in de stad Leiden ontplofte een kruitschip met 37.000 pond buskruit. Er vonden 151 mensen de dood en een deel van de binnenstad werd verwoest door de explosie. Koning Lodewijk Napoleon Bonaparte van Nederland (1806-1810), reisde onmiddellijk af naar Leiden om hulp te bieden, Hij beloofde aan Leiden een gedeeltelijke kwijtschelding van belasting in de volgende 10 jaar zodat de stad kon herstellen van de ramp.

1808; Het "Continental Stelsel"

De in 1806 afgekondigde "Continental Stelsel", wat een volledige blokkade van Engeland, Frankrijks erfvijand inhield, zou voor Nederland uiterst nadelig zijn, doch Koning Lodewijk houdt nauwelijks enig toezicht op de naleving en verleende veel vrijstellingen. Pas in 1808 sloot hij bijvoorbeeld alle havens af voor schepen die niet uit landen van de bondgenoten komen.

1809; De Engelsen landen in Zeeland

Napoleon Bonaparte I en Joséphine de Beauharnais gaan in scheiding.

Koning Lodewijk Napoleon Bonaparte van Nederland (1806-1810), bezoekt de Betuwe na overstromingen en verstrekt (financiële) hulp.

De Engelsen landen op 30 juli 1809 te Walcheren. Het leger bestond uit zo'n 40.000 man, duizend vaartuigen, 6000 paarden, 144 kanonnen. Het Hollands leger dat weerstand moest bieden bestond uit 864 infanteristen, Middelburg, Veere en Zuid-Beveland werden zonder slag of stoot ingenomen. Koning Lodewijk Napoleon Bonaparte van Nederland, was op het moment van de Engelse inval in Aken, hij spoedde terug met 20.000 Franse soldaten. Maar Keizer Napoleon onthief zijn broer Koning Lodewijk Napoleon Bonaparte van het bevel. De Engelsen bleven op Walcheren en Keizer Napoleon trok niet veel van hun aan. Hij lijfde, vanwege de militaire toestand in Zeeland, Brabant en Limburg bij Frankrijk in. Het Engelse leger werd getroffen door de 'Zeeuwse koorts' die zo'n 4.000 doden en 11.000 zieken maakte, meer dan een flinke veldslag.

Napoleon Bonaparte I voert op 1 februari het wetboek van strafrecht in, gebaseerd op de Code Napoléon.

Het Metrieke Stelsel wordt door Napoleon ingevoerd. Alle maten en gewichten van de verschillende districten worden geüniformeerd.

1810; Koning Lodewijk Napoléon Bonaparte tekent afstand van de Kroon

In maart 1810 doen Franse douaniers hun intrede en worden Zeeland, Brabant en Limburg bij Frankrijk ingelijfd.

Koning Lodewijk Napoléon Bonaparte bezwijkt onder de grote druk en op 1 juli tekent hij

afstand van de troon. Op 9 juli wordt per decreet het Koninkrijk Holland bij Frankrijk ingelijfd. De 3e zoon, Napoleon Louis, van Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte I en Koning van Nederland (1806-1810) wordt geboren op 1 juli 1810 en sterft op 9 juli 1810, iets wat minder bekend is. De eerste zoon stierf al op 5 jarige leeftijd in 's Gravenhage.

In de komende jaren wordt door Keizer Napoleon Bonaparte de instelling van de Burgerlijke Stand in werking gesteld. Voorheen werd zo een beetje iedereen bij zijn voornaam genoemd en werd de naam van de vader of moeder als achtervoegsel gebruikt bijvoorbeeld Jan Klaaszoon of Pieter Willemszoon of Michiel Adriaanszoon de Ruyter. Doordat vele dachten dat het maar voor korte duur was maakten zij er een grap van of kozen een protestnaam zoals; Naaktgeboren, Zondergeld, van den Berg enz.

Ook verplichtte Keizer Napoleon Bonaparte de Franse taal op school en er werd een censuur opgelegd aan de kranten, Franse douaniers controleerde de Hollandse havens.

(Marianne) Wilhelmina Frederika Marianne van Oranje Nassau:

Marianne van Oranje Nassau wordt op 9 mei te Berlijn geboren als dochter van Koning Willem I Frederik van Oranje-Nassau Koning der Nederlanden in (16 maart) 1815 en Friederike Louise Wilhelmine, Prinses van Pruisen (1774-1834). Marianne van Oranje Nassau huwde op 29 mei 1830 met Friedrich Heinrich Albert van Pruisen. Ze kregen 4 kinderen:

Charlotte van Pruisen (1831-1855) trouwde in 1850 Georg II von Saxe-Meiningen (1826-1914). Albrecht van Pruisen (1837-1906) trouwde in 1873 met Marie von Saxe-Altenburg (1854-1898). Elisabeth van Pruisen geboren en gestorven in 1840.

Alexandrine van Pruisen (1842-1906) trouwde in 1865 Wilhelm von Mecklenburg-Schwerin (1827-1879), een zoon van Paul Friedrich von Mecklenburg-Schwerin (1800-1892). Op 28 maart 1849 waren Marianne van Oranje Nassau en Friedrich Heinrich Albert van Pruisen gescheiden omdat Marianne van Oranje Nassau een liefdesaffaire had met Johannes van Rossum (1809-1873), hun zoon werd geboren in 1849, Johan Willem (1849-1861).

1811; Dienstplicht

Het Continentale Stelsel, de tiërcering (rente) van de staatsschuld en de conscriptie (1811) worden nu in alle hevigheid ingevoerd. Na de inlijving bij Frankrijk volgt opnieuw een herindeling, nu in zeven departementen;

Bouches de la Muese, Zuiderzee, L'Issel Superieur, Bouches de L'Issel, Frise, L'Ems Occidental en L'Ems Oriëntal, tezamen ook wel de Hollandse Departementen genoemd.

Keizer Napoleon Bonaparte I maakt een reis door Holland. Hierbij stelde hij de conscriptie in, een soort dienstplicht. In een jaar moesten 9.000 militairen onder de wapenen komen, zij waren de eersten van de komende 28.000. De dienstplicht was afkoopbaar, de mensen uit de hogere klasse namen een 'replacement' (=een vervanger), iemand die minder vermogend was en die de dienstplicht overnam voor een bedrag van zo'n 3.000 tot 10.000 gulden. Men kon zich zelfs laten verzekeren tegen de dienstplicht. In 1812 komt men in opstand tegen deze dienstplicht.

De Engelsen veroveren Java als laatste kolonie van Holland.

Keizer Napoleon Bonaparte I geeft opdracht tot invoering van de burgerlijke stand en het kadaster.

1812; Keizer Napoleon Bonaparte I valt Rusland binnen

In 1812 wordt de tolgrens van de ingelijfde gebiedsdelen met de rest van het Keizerrijk opgeheven. Keizer Napoleon Bonaparte I trekt Rusland binnen. Van de 15.000 Hollandse dienstplichtigen keren slechts enkele terug. Keizer Napoleon Bonaparte I laat bekend maken om 40.000 paarden te vorderen uit Holland en dat in het jaar 1813 een nieuwe dienstplicht (conscriptie) in te voeren. Alle mannen tussen de 20 jaar en 60 jaar moesten zich melden voor de samenstelling van een Nationale Garde van 80.000 man. De hogere klassen protesteerde heftig toen de regering in april de oprichting van de Gardes d'Honneur, een erecorps, bekend maakte, hierin was de dienstplicht niet afkoopbaar. De Hollanders komen in opstand tegen deze dienstplicht

van Keizer Napoleon Bonaparte I.

Door deze onrust in Holland is Gijsbert Karel van Hogendorp, de staatsman die de Prins van Oranje bijstond toen deze vertrok naar Engeland, bezig met een Hollandse regering te vormen om na het vertrek van de Fransen de macht over te kunnen overnemen.

De Engelse veroveren de Nederlandse kolonie Java.

1813; Napoleon verslagen

Frankrijk maakt begin 1813 bekend dat alle mannen tussen de twintig en zestig jaar zich moeten melden voor de samenstelling van een nationale garde van 80.000 man.

Op 1-11-1813 brak er een oproer uit in Amsterdam, douane huisjes en de kazerne van de Franse douane werden in de brand gestoken. Nadat Napoleon Bonaparte I in oktober (16-19) 1813 bij de Volkerenslag te Leipzig verslagen is, trekken de Fransen zich langzaam terug. Op 1-11-1813 brak er een oproer uit in Amsterdam, douane huisjes en de kazerne van de Franse douane werden in de brand gestoken. In het hele land ontstaan relletjes en de Franse gezaghebbers trekken zich hierdoor langzaam richting Frankrijk terug.

Op 20 november nemen Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834), Graaf van der Duin van Maasdam (1771-1848) en Graaf van Limburg Stirum (1758 - 1840) voorlopig het Algemeen Bestuur op zich. Op hun uitnodiging zet op 30 november Erf-Stadhouder Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau voet op Nederlandse bodem bij Scheveningen. Al op 2 december wordt hij in de Nieuwe Kerk te Amsterdam ingehuldigd tot onze Soevereine Vorst, Koning Willem I Frederik, Prins van Oranje-Nassau.

Op 21 december benoemt Koning Willem I Frederik, Prins van Oranje-Nassau een commissie om een nieuwe grondwet te ontwerpen. De commissie staat onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834).

Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834);

werd in 1787 pensionaris van Rotterdam, een benoeming welke hij dankte aan zijn steun van de Stadhouder in de troebelen van 1786-1787. Hij vervulde de functie tot 1795. Bij het begin van de Franse overheersing werd hij net als talloze andere ambtsbekleders direct ontslagen. Tot 1813 leefde hij teruggetrokken als ambtloos burger; maar bij en na de bevrijding van de Fransen (die hij met Graaf van der Duin van Maasdam (1771-1848) en Graaf van Limburg Stirum (1758-1840) initieerde) nam hij een belangrijke plaats in het Nederlandse staatsbestel in. Hij kon overigens slecht opschieten met Koning Willem I en zijn bepaald niet geringe zelfingenomenheid was daar zeker niet vreemd aan.

Tot 1825 bleef Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) in de nationale politiek actief; toen trok hij zich, 63 jaar oud, terug om zich te wijden aan publicaties over het staatsmanschap. In 1830, bij de opstand en afscheiding van België, toonde Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834): "jegens de opgestane Zuid-Nederlanders een in het Noorden uiterst zeldzame mate van begrip".

De Familie Van Hogendorp behoorden in deze dagen dus tot de Orangisten. Felle en trouwe aanhangers van erf-Stadhouder Prins Willem V van Oranje-Nassau, en natuurlijke vijanden van de patriotten. En als dank voor deze steun mocht Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) op kosten van Wilhelmina van Pruisen (de vrouw van erf-Stadhouder Prins Willem V van Oranje-Nassau) studeren op de cadettenschool van de Duitse vorst Frederik de Grote van Pruisen. In 1781 werd hij Luitenant bij de Hollandse gardes. Voor dit mooie baantje had de Stadhouder hoogstpersoonlijk gezorgd.

Lodewijk Napoleon Bonaparte voormalig Koning van Nederland (1806-1810), en broer van de gevallen Keizer Napoleon Bonaparte, kwam nadat zijn broer gevallen was naar Nederland en bood hij zich opnieuw aan als Koning...Holland had hem toen niet meer nodig.

1814; Ontwerp grondwet en compensatie voor Oranje

Zeshonderd notabelen kregen in maart een oproep om hun stem uit te brengen over het ontwerp van de nieuwe grondwet. Van de 474 notabelen die op kwamen dagen stemden er 26 tegen.

Op 1 augustus 1814 aanvaard Koning Willem I Frederik, Prins van Oranje-Nassau ook de soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden. Als compensatie voor de Nassause gebieden krijgt Willem het Groot-Hertogdom Luxemburg toegewezen, dat in personele Unie met ons land verbonden wordt. Koning Willem I Frederik, Prins van Oranje-Nassau kreeg veel macht hij beheerde de financiën, de buitenlandse zaken, het leger en de vloot en de ,van Engeland terug gekregen, koloniën, samen met de Staten-Generaal had hij ook een wetgevende macht. De soevereine vorst moest lid zijn van de Nederlandse Hervormde Kerk. De Staten-Generaal bestond vooral uit heren van adelstand. De Provinciale Staten worden gekozen door de drie standen: Ridderschap, vertegenwoordigers van de steden en vertegenwoordigers van het platteland. De nieuwe grondwet van 1814 voorzag in een Soeverein, in herstel van de adel, en in de heroprichting der Ridderschappen. Die zouden tezamen met de steden en de "landelijke stand" de Provinciale Staten kiezen en daarmee indirect ook leden van de Tweede Kamer.

In Nederland heerst ondertussen grote armoede en honger.

Op 1 Januari komt het eerste nummer van de Staats Courant van de persen.

Op 25 April worden de eerste Nederlandse geld-biljetten afgedrukt. Koning Willem I verleende eerder het octrooi aan de Nederlandse Bank.

Op 30 Augustus wordt met Engeland een overeenkomst gesloten over de teruggave van de koloniën, de meeste worden teruggegeven maar Ceylon (Sri Lanka), De Kaap (Afrika), Essequibo, Demerary, en Barbecue (British Guyana) blijven Engels.

1815; Napoleon verslagen, grondwetsvoorstel wordt in het zuiden verworpen

Wegens de ontsnapping van Napoleon Bonaparte I van Elba, waarheen hij verbannen was, roept Prins Willem I Frederik van Oranje-Nassau zich in het voorjaar van 1815 uit tot Koning der Nederlanden. Een Nederlands-Engels leger, onder leiding van Wellington gaat in Waterloo de strijd met Napoleon Bonaparte I aan en wordt ernstig in het nauw gebracht. Het toesnellende Pruisische leger onder Blücher beslist de strijd en verslaat Napoleon Bonaparte I definitief.

Het grondwetsvoorstel van het 'nieuwe' Nederland werd goedgekeurd in de beide kamers van de Staten-Generaal, in België liep het een beetje anders. Het grondwetsvoorstel werd in België voorgelegd aan 1604 notabelen, hiervan brachten 1323 daadwerkelijk hun stem uit. Van de 1323 waren er 527 voor en 796 tegen, een te grote meerderheid was dus tegen. Niet zo vreemd want de staatsschuld van het Zuiden was (25 miljoen) aanzienlijk lager als die van het Noorden (1250 Miljoen).

Het grondwetsvoorstel liep dus vast, de Noordelijke-Nederlanden aanvaardde het voorstel en de Zuidelijke-Nederlanden wezen het af. Koning Willem I had hier een goede oplossing voor bedacht, na bestudering van de tegenstemmen bleek dat 126 tegenstemmers als belangrijkste bezwaar hadden tegen sommige bepalingen over de godsdienst. Omdat volgens de Koning die bepalingen waren opgelegd door de mogendheden als voorwaarde voor de eenwording, kon men ze niet anders dan ze in de grondwet opnemen. De 126 tegenstemmers waren dus opeens voorstemmers waardoor het verschil tussen voor- (incl. de Staten-Generaal van de Noordelijke-Nederlanden) en tegenstemmers te klein werd en de belangen te groot dat het grondwetsvoorstel aangenomen werd. Overeenkomstig met het grondwetsvoorstel werd een nieuwe Staten-Generaal gekozen. De Eerste Kamer bestond uit leden van de adel en de Tweede Kamer die bestond uit 55 afgevaardigden van de Noordelijke en 55 van de Zuidelijke Nederlanden bestond, ook dit waren voornamelijk mensen van adel.

1815; De geboorte van Bismarck:

Otto E.L. von Bismarck (1815-1898), was een Duits (Pruisisch) staatsman met de bijnaam de 'ijzeren kanselier'. Hij was in 1847 conservatief lid van de Pruisische Landdag. In 1852 was hij

gezant te Petersburg en in 1862 Eerste Minister van Pruisen (1862-1890). In 1864 begon hij een oorlog met Denemarken over Sleeswijk-Holstein en in 1866 met Oostenrijk die hij beide won. Hierna richtte hij de Noord-Duitse Bond op waarvan hijzelf Kanselier was, de voorloper van de vereniging van Duitsland. Tijdens de oorlog met Frankrijk van 1870-1871 bracht hij de Zuid-Duitse Staten tot aansluiting bij het Duitse Rijk. In 1871 roept hij Koning Wilhelm I van Pruisen (1861-1888) uit tot Keizer, Otto E.L. von Bismarck was zijn adviseur. In de binnenlandse politiek werkte Otto E.L. von Bismarck tot 1878 met de liberalen samen tegen de R.K. Centruumpartij, de Kulturkampf. Daarna richtte hij zich tegen de Socialisten met de uitzonderingswetten. Hij bevorderde de protectie en leidde in 1878 het Congres van Berlijn. Hij richtte in 1879 de 'Zweibund' en in 1882 de 'Dreibund' op. Hij streefde naar een samenwerking met Rusland. Hij verbeterde de Sociale Wetgeving van 1881-1889. Zijn buitenlandse politiek was gericht op het isolement van Frankrijk. In 1890 kreeg hij zijn ontslag vanwege zijn conflict met Keizer Wilhelm II over de Socialisten. In 1898 schreef hij nog *Gedanken und Erinnerungen*.

1816; Teruggave van de Koloniën

Op 27 februari dragen de Engelsen na twaalf jaar het gezag over Suriname weer over aan Nederland.

Op 1 april gaat het Regeringsreglement voor de Nederlands Hervormde Kerk van kracht. De regering krijgt hiermee een vrij aanzienlijke invloed op de aanstelling van predikanten en de organisatie van de Kerk.

Op 19 augustus wordt Java weer aan Nederland overgedragen door de Engelsen.

Op 7 November ontslaat Koning Willem I zijn secretaris en Vice-President van de Raad van State, Van Hogendorp, vanwege openlijke kritiek op de Koning. Van Hogendorp werd in 1787 pensionaris van Rotterdam (1787-1795), met dank aan de Stadhouder die het niet makkelijk had (1786-1787). Bij het begin van de Franse overheersing werd hij net als talloze andere ambtsbekleders direct ontslagen. Na de bevrijding van de Fransen, die hij voorbereidde met Van der Duin, van Maasdam en Van Limburg Stirum. Tot 1825 bleef Van Hogendorp in de nationale politiek actief; toen trok hij zich, 63 jaar oud, terug om zich te wijden aan publicaties over het staatsmanschap.

Neutraal-Moresnet:

Nadat Napoleon verslagen was werden de grenzen herzien tijdens het Congres van Wenen (1815) een klein probleem was Moresnet. Het gebied bevatte een grote zinkmijn. Pruisen en Nederland wilden beide het gebied inlijven. Uiteindelijk werd in 1816 in een grensverdrag, het Akens Grensverdrag besloten het gebied (de Marie Moresnet) in drieën te delen. Het plaatsje Moresnet kwam bij Nederland, het huidige Neu-Moresnet ging als Pruisisch Moresnet naar Pruisen. Het gebied met daarin het plaatsje Kelmis en zijn zinkmijn kregen een neutrale status onder gezamenlijk bestuur van een Pruisische en een Nederlandse commissaris. In 1830, tijdens de onafhankelijkheid van België, ging de bestuurlijke rechten van Moresnet naar België ondanks dat Nederland nooit officieel afstand van die rechten had gedaan. In 1908 probeerde de Franse professor Gustave Roy en Dr. Molly van Moresnet een Esperantostaat op te maken met de naam Amikejo, wat 'plaats van grote vriendschap' betekende. In 1919, na de Eerste Wereld Oorlog, is het na het Verdrag van Versailles definitief afgelopen met Moresnet.

1817; Honger na mislukte oogst/ Geboorte van Koning Willem III en Hertog Adolf van Nassau: In het jaar 1817 mislukte de oogst en in de daarop volgende winter steeg de nood tot ongekennde hoogte. Te Rotterdam telde men 800 bedelaars en stadjes als Oldenzaal en Purmerend 80. In het Aalmoezeniershuis te Amsterdam werden 855 vondelingen en 244 verlaten kinderen binnen gebracht, zodat in 1788 een record aantal (4419) bereikte waarvan echter merendeel buitenshuis werd uitbesteed aldus de Nederlander Johannes van den Bosch. Hij was de man die

later het Cultuur Stelsel zou ontwikkelen en in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid zou oprichten. 1817; Koning Willem III, Alexander Paul Frederik Lodewijk:

Op 19 februari 1817 wordt Alexander Paul Frederik Lodewijk, Prins van Oranje-Nassau geboren te Brussel. Zoon van Koning Willem II en Anna Paulowna. Alexander Paul Frederik Lodewijk wordt in maart 1849 gekroond tot Koning Willem III (1849-1890), Groothertog van Luxemburg (1849-1890) en Hertog van Limburg (1849-1867). Op 18 juni 1839 trouwde hij met zijn nicht Sophia van Württemberg, een ongelukkig huwelijk. In 1851 zette Sophia's familie stappen tot een echtscheiding wat uiteindelijk niet door zou gaan. Het echtpaar leefde sindsdien gescheiden en lieten zich samen alleen zien bij officiële plechtigheden. Na de dood van Sophia van Württemberg (03-06-1877) trouwde Koning Willem III op 17 januari 1879 met Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont (1858-1934). Een jaar later werd op 31 augustus 1880 Wilhelmina, onze latere Koningin geboren.

Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont was de tweede dochter van de Vorst George Victor van Waldeck-Pyrmont en Prinses Helena van Nassau.

1817; Hertog Adolf Wilhelm August Karl Friederich van Nassau-Weilburg:

Hertog Adolf Wilhelm August Karl Friederich van Nassau (1817-1905), Hertog van Nassau van 1839-1867. Na het overlijden van Koning Willem III der Nederlanden en Groot-Hertog van Luxemburg in 1890 was Hertog Adolf van Nassau-Weilburg de eerste autonome heerser van Luxemburg. Dit omdat men in Luxemburg een mannelijke opvolger voor Koning Willem III wilde, en de enigste erfgenaam van Koning Willem III was Prinses Wilhelmina. Haar oudere halfbroers waren al overleden.

Hertog Adolf Wilhelm August Karl Friederich van Nassau-Weilburg (1817-1905) was de zoon van Willem (Wilhelm) van Nassau-Weilburg en Charlotte van Saxe. Hij steunde in militair opzicht het Huis van Habsburg. Hij koos de zijde van Oostenrijk in de 'Zeven Weken Oorlog' en verloor samen met Oostenrijk in 1866. Pruisen annexeerde het Hertogdom Nassau en op 9 september 1867 was hij Hertog af maar werd rijkelijk gecompenseerd. Hij regeerde in Luxemburg (1890) tot aan zijn dood in 1905, hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon Willem (Wilhelm) Alexander IV .

Hij was de eerste keer getrouwd op 31 januari 1844 met Groot-Hertogin Elisaveta Michaelovna van Rusland (1826-1845).

En trouwde voor de tweede keer met Prinses Adelheid Marie van Anhalt-Dessau (1833-1916) op 23 april 1851.

Zijn volledige titels waren Hertog van Nassau (1839-1867), Groot-Hertog van Luxemburg, Graaf van Palatine aan de Rijn, Graaf van; Katzenelnbogen, Dietz, Sayn, Königstein, Burggraaf van Hammerstein, Heer van Mahlberg, Wiesbaden, Merenberg, Idstein, Limburg and Eppstein.

1818; de Maatschappij van Weldadigheid / Prins Willem Alexander Frederik:

Generaal Johannes van den Bosch raamde de armenzorg op zo'n 8 miljoen per jaar en rekende uit dat van de 190.000 armen die Nederland telde er 150.000 geschikt waren voor werk. Op die manier sloeg hij 2 vliegen in 1 klap, de landloperij en bedelarij werd teruggedrongen en een onontgonnen deel van Nederland kon structureel verbeterd worden. Hij kreeg veel steun van de bevolking en al snel had zijn Maatschappij van Weldadigheid 15.000 leden, waaronder ook Koning Willem I die enthousiast was. De Maatschappij kocht stukken land aan in Drenthe stichtte de armoedkolonies Frederiksoord, Wilhelminaoord en Willemsoord. Tegen een vergoeding van 25 gulden per persoon kon een gemeente een armlastige dumpen. Dordrecht stuurde een heel weeshuis naar de koloniën, en Amsterdam zond in 1824 zo'n 1100 bewonertjes uit het Aalmoezeniersweeshuis naar Veenhuizen. Wat aanvankelijk een goed idee liep uit op een fiasco. De meeste armlastige waren te zwak van de honger om het zware werk te doen en de Maatschappij werd meer en meer een strafkolonie voor armen en bedelaars. In 1859 werd dit ook het geval toen het rijk de kolonie Veenhuizen overnam en er een Rijks-Bedelaars

Gesticht van maakte. Vanaf het jaar 1875 viel de strafkolonie onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Justitie. Met de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886 werd Veenhuizen aangewezen als strafgesticht en rijkswerkinrichting wat het nu nog steeds is.

De geboorte van Prins Willem Alexander Frederik:

Willem Alexander Frederik (1818-1848) wordt als tweede zoon geboren uit het huwelijk van Koning Willem II der Nederlanden (1792-1849) en Anna Pawlowna (1795-1865).

1819; De Hollandse taalwet

Op 4 mei sluiten de Nederlandse en Engelse regering een verdrag om de illegale slavenhandel tegen te gaan. In Paramaribo en Sierra Leone komen speciale gerechtshoven.

Koning Willem I der Nederlanden vaardigde een taalwet uit waarin hij de provincies Vlaanderen, Antwerpen, Limburg en Brabant vanaf 1823 officieel Hollandstalig wilde maken. Iedereen die zich niet wilde schikken zouden uit hun ambt ontheven moeten worden, van politieagent tot rechter. Meer dan 100.000 Belgen tekenden tegen de taalwet, zij werden aangevuurd door de pro-Franse Adel en de Katholieke Kerk. Het noorden van Brabant verbond zich economisch meer aan de Noordelijke Nederlanden, hierbij speelde mee dat Breda en Tilburg sterke banden hadden met de Oranjes. Ondanks alles wist de Koning de infrastructuur en de steden in het zuiden en Noorden te verbeteren. De Koning kreeg ook steun vanuit de Belgische hoek nl. de Liberalen daar.

Op 15 oktober sterft Frederika Louise Wilhelmina van Oranje-Nassau, dochter van Prins Willem de V, gemalin van de Erf-Prins van Brunswijk-Wolfenbuttel. Zij wordt bijgezet op 26 oktober in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft.

1820; Ferdinand van der Straeten veroordeeld / Prins Hendrik 'de Zeevaarder'

Wegens het publiceren van een kritisch boek over de staatsinrichting van het koninkrijk wordt de Brusselse advocaat en journalist Ferdinand van der Straeten veroordeeld tot een boete van 3000 gulden.

Prins Willem Frederik Hendrik "de Zeevaarder" van Oranje-Nassau geboren:

Willem Frederik Hendrik (1820-1879) is de derde zoon geboren uit het huwelijk van Koning Willem II (1792-1849) der Nederlanden en Anna Pawlowna Romanov (1795-1865), dochter van de Russische Tsaar Paul I Petrovich Romanov. Prins Willem Alexander Frederik van Oranje-Nassau werd Stadhouders van Luxemburg in 1850. Op 9 mei 1853 trouwde hij in Weimar met Amalia Maria da Gloria Augusta von Saxe-Weimar-Eisenach (1830-1872). Op 24 augustus 1878 trouwde hij in Potsdam met Maria Elisabeth Louise Frederika van Pruisen (1855-1888). Zij was de dochter van Prins Karl van Pruisen (1801-1883), vierde zoon van Koning Frederick Wilhelm III van Pruisen (1770-1840). Prins Karl van Pruisen trouwde in 1827 met Maria von Saxe-Weimar-Eisenach (1808-1877).

1822; De winkel van Sinkel:

Anton Sinkel opende een winkel aan de Nieuwendijk te Amsterdam. De winkel van Sinkel opereerde vanuit een hele nieuwe stijl. De koopwaar was uitgestald in kasten met ramen, waardoor de klanten van buiten de handelswaar kunnen zien. Ook nieuw is dat alle producten een vaste prijs hebben, iets wat zeer ongebruikelijk was, hierdoor was het niet meer mogelijk om af te dingen op de prijs.

Op 22 oktober sterft Willem Alexander Ernst Casimir van Oranje-Nassau, zoon van Koning Willem II. Hij wordt pas op 11 mei 1860 bijgezet in het familie graf te Delft.

1824; de Nederlandse Handels Maatschappij

De industriële revolutie was in Engeland al flink op gang gekomen en in Nederland wou het nog niet zo lukken dus werd de N.H.M. (Nederlandse Handels Maatschappij) opgericht in 1824.

Het was een maatregel die de tot doel had de (internationale) handel op elke wijze te bevorderen. Koning Willem I der Nederlanden nam gelijk voor 4 miljoen gulden aan aandelen in de N.H.M. Koning Willem I garandeerde een dividend van 4% waar destijds een basis rente van 2% gelde, hierdoor namen veel kapitaalkrachtige Nederlanders aandelen in de N.H.M. In het begin van het bestaan van de N.H.M. ging het goed, het dreef handel met de landen rond de Oostzee en met Zuid-Amerika. Later bleek de N.H.M. te veel hooi op hun vork genomen te hebben want ze begonnen verlies te lijden. Hierdoor concentreerde zich men op de in- en uitvoer naar Indië wat het meest winstgevend was.

Prinses Wilhelmina Marie Sophia Louise van Oranje-Nassau

Wilhelmina Marie Sophia Louise (1824-1897) was de dochter van de latere Koning Willem II (1792-1849) en Anna Pawlowna (1795-1865), dochter van de Russische Tsaar. In 1842 trouwde ze met haar neef Karl Alexander von Saxe-Weimar-Eisenach (1818-1901). Hij was de zoon van Maria Pawlowna (1786-1859) en Carl Friedrich von Saxe-Weimar (1783-1853).

1825; Jan R. Thorbecke wordt Hoogleraar/ De Java Oorlog:

Jan R. Thorbecke (1798-1872), wordt aangesteld als Hoogleraar te Gent. Van 1849 tot 1853, 1862 tot 1866 en van 1871 tot 1872 leidde Jan R. Thorbecke eigen kabinetten. Gedurende deze perioden kwamen belangrijke wetten tot stand, onder meer;

De Provinciale Wet, Gemeentewet, Kieswet, Postwet, Telegraafwet, Enquettewetten, Onteigeningswetten, Jacht- en visserijwetten, Belastingwetten, Scheepvaartwetten, en alsmede de wet tot afschaffing van de slavernij in West-Indië, wet op het middelbaar onderwijs, wetten op het graven van het Noordzee Kanaal en de Nieuwe Waterweg.

De Java Oorlog (1825-1830) is een van de bloedigste uit de Nederlandse geschiedenis. Nederland begint een offensief tegen de Javaanse Vorsten waaronder de Javaanse Prins Diponegoro. Door een onenigheid over een weg begint de Javaanse oorlog als de Nederlandse troepen in juli de Javaanse Prins Diponegoro willen arresteren. Ook wordt het bevel gegeven om vorst Raden Intan in Lampung te arresteren, hij sterft en wordt opgevolgd door zijn zoon Raden Imba Kusuma.

1827; Onrust in Tilburg:

De stoommachines hebben hun opkomst in Nederland. In Tilburg ontstaan onlusten na het plaatsen van een stoommachine in een textielfabriek. De arbeiders zijn bang voor hun baan en gooien uit woede ramen in bij de Textielfabriek.

1828; Algemeen Handelsblad/ het Monsterverbond:

Op 5 januari verschijnt het Algemeen Handelsblad, opgericht door J.W. van den Biesen, met voornamelijk nieuws op het gebied van handel en zaken. In Oktober 1830 veranderd de naam in Nederlands Nieuwsblad. Rond de eeuwwisseling werd de krant geleid door vader en zoon Boissevain; andere bekende namen die aan het blad waren verbonden, zijn onder anderen A. Polak, C.K. Elout en D.J. von Balluseck. De fusie in 1970 met de Nieuwe Rotterdamse Courant maakte een einde aan zijn zelfstandig bestaan.

In België verenigen katholieken en liberalen zich in 'Het Verbond van de Rode en de Vierkante Muts', en wordt het 'Het Monsterverbond' genoemd. Dit uit zich in perscampagnes in katholieke en liberale kranten en een grote petitie beweging. De aanhangers maar willen staatsrechtelijke hervormingen.

1828; Louise van Oranje-Nassau:

Louise van Oranje-Nassau (1828-1871) werd geboren als dochter van Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau (1797-1881) en Louise Augusta van Pruisen (1808-1870).

Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau was de broer van Koning Willem II der

Nederlanden (1792-1849). Louise Augusta van Pruisen was de nicht van Prins Willem Frederik Karel. De vader van Prins Willem Frederik Karel, Koning Willem I der Nederlanden (1772-1843), was ook getrouwd met zijn nicht Frederika Louise Wilhelmina van Pruisen (1774-1837). Louise van Oranje-Nassau (1828-1871) trouwde in 1850 met Karl XV van Zweden en Noorwegen, (1826-1872). De Koning van Noorwegen, Koning van Denemarken, Koning van België zijn bloedverwant aan deze Louise van Oranje-Nassau (1828-1871).

1829; Drukperswet:

In de zuidelijke staten wordt de roep om de vrijheid van drukpers en onderwijs groter, en wil de invoering van juryrechtspraak en de afschaffing van de belasting op het gemaal.

Op 28 april neemt de Kamer met grote meerderheid de nieuwe Drukperswet aan. Deze wet geeft meer vrijheid, maar gaat volgens velen niet ver genoeg. De Kamer verwerpt de begroting als demonstratie tegen de koning. De spanning tussen het parlement en de Koning over het taalbesluit, persvrijheid en onderwijs loopt op. In 1830 matigt Koning Willem I matigt de perswet, de taalbesluiten en versoepelt de regels van het onderwijs.

1830; De breuk tussen Noord en Zuid Nederland

In Brussel speelde de door Brusselnaren veelbezochte opera; *La Muite de Portice*, een melodrama over de strijd tussen Napels en de Spanjaarden. In het melodrama kwam de aria 'Heilige liefde voor het Vaderland' in voor, wat de Belgen volop meezongen. De spanningen rond deze uitingen vaderlandsliefde van de Belgen in Brussel liepen hoog op. De feestelijkheden die op touw waren gezet, vanwege de verjaardag van Koning Willem I der Nederlanden op 24 augustus, werden afgelast.

Een dag later bestormden het Brusselse volk het gebouw van de National, de krant die altijd het beleid van de Koning had verdedigd, hierna trokken ze naar de woning van minister Van Maanen. Kooplieden, winkeliers en fabrikanten vormden een burgerwacht en grepen in zodat men geen verdere schade aan de stad zou aanrichten. Ook in andere steden, met name in luik waren diverse opstootjes. Prins Frederik van Oranje-Nassau werd door zijn vader naar Brussel gestuurd om de rust te herstellen maar werd door de burgerwacht de stad uit gejaagd. De strijd voor scheiding tussen noord en zuid laaide ook buiten Brussel op. Brussel eiste een bestuurlijke scheiding tussen Nederland en België, de Koning weigerde. Het Nationaal congres van Brussel riep daarop, in Oktober, de onafhankelijkheid van België uit. In december werd in Londen door de ministers van de Europese landen aangedrongen op een scheiding van Nederland en België. Koning Willem I der Nederlanden valt later België met 10.000 man binnen en veroverde Leuven en Hasselt dit voor korte duur omdat het Franse leger de grens met België overtrokken om de Belgen bij te staan. Nederland trok zich terug.

1830:

25-27 augustus: Opstootjes en plunderingen te Brussel en andere steden. Op 17 augustus wordt er in Brussel een burgerwacht samen gesteld om verdere vernielingen te voorkomen.

28 augustus: Notabelen uit diverse Belgische steden eisen een bijeenkomst van de Staten-Generaal. Het gaat hierom over het *Herstel der Grieven* en een democratische uitvoering van de grondwet. De Weyer, Gendebien en D'Hooghvorst gaan met een verzoekschrift naar 's Gravenhage. Ondertussen besloten Prins Willem en Prins Frederik een leger van zo'n 3000 man naar Brussel te sturen.

30 augustus: In Vilvoorde spreekt Prins Willem met de Brusselse notabelen over het *Herstel der Grieven*.

1 september: In Brussel spreken afgevaardigden van de Staten-Generaal met Kroonprins Willem en weten hem te overtuigen van een bestuurlijke scheiding.

Minister van Maanen neemt ontslag.

5 september: Proclamatie des Konings. De Staten-Generaal moeten beslissen over de grondwetswijziging of bestuurlijke scheiding. Koning Willem I vraagt aan Engeland en Frankrijk of er misschien wijzigingen moeten plaatsvinden in de 8 artikelen van het verdrag van Londen (21 juni 1814).

23-26 September: Prins Frederik van Oranje-Nassau doet een poging Brussel in te nemen, maar na drie dagen van straatgevechten moet hij zich uiteindelijk terugtrekken.

29-31 september: In 's Gravenhage spreekt de Staten-Generaal zich uit voor een bestuurlijke scheiding, helaas te laat. In België worden de Hollanders vereven. Alleen Chassé behoudt de Citadel van Antwerpen in Hollandse handen en Generaal Dibbits behoudt Maastricht.

Oktober: Prins Willem doet vergeefs een poging zich uit te roepen tot hoofd van de onafhankelijkheidsbeweging.

4 november: In Londen komen Frankrijk, Engeland, Pruisen, Oostenrijk en Rusland bijeen. Rusland is voor een interventie in Nederland maar heeft zelf de Poolse opstand en moet daar dus vanaf zien. Uiteindelijk wordt er een Wapenstilstand door beide partijen geaccepteerd.

10 November: Het Nationaal Congres te Brussel komt bijeen.

18 november: Het Nationaal Congres te Brussel proclameert de onafhankelijkheid van België.

24 november: Het Nationaal Congres te Brussel sluit het Huis van Oranje voor eeuwig van de troon uit.

December: In december wordt door de grote mogendheden (zie hierboven 4 nov.) het Koninkrijk der Nederlanden ontbonden verklaard.

Cultuurstelsel in Nederlands-Indië :

In 1830 werd op voorstel van de Gouverneur-Generaal Van den Bosch het cultuurstelsel ingevoerd. Landbouwers in Indië werden voortaan verplicht 1/5 van hun grond af te staan voor de verbouw van 'gouvernementsproducten'. Ze konden eventueel tegen betaling verplicht worden de grond maximaal 66 dagen per jaar te bewerken. De in 1824 opgerichte N.H.M. (Nederlandse Handel Maatschappij) kochten de gouvernementsproducten en exporteerden ze naar Nederland waar ze op veilingen verder werden verhandeld. De N.H.M. verkreeg op deze manier een voordelige positie op de handel (koffie, suiker, enz.) uit Indië. De oprichting van de N.H.M. en het invoeren van het cultuurstelsel redde Nederland wel van het bankroet.

1831; Jan Carel Josephus van Speyk

Januari: De conferentie in Londen vaardigt de *Januari-protocollen* uit, hierin wordt de afscheiding van België geregeld. Het Belgisch Nationaal Congres verwierpt het omdat Nederland de grenzen van 1790 krijgt, Luxemburg behoudt en dat België 16/31 van de staatsschuld op zich moest nemen. Koning Willem I ziet daartegen de *Januari-protocollen* wel zitten.

3 februari: De tweede zoon van de Franse Koning Louis-Philippe, de Hertog van Nemours, wordt door het Belgisch Nationaal Congres tot soeverein gekozen. De Hertog van Nemours aanvaardt de kroon niet en Engeland maakt ernstige bezwaren. Surlet de Chokier wordt nu tot Regent benoemt.

7 februari: De Belgische Grondwet wordt afgekondigd. Een parlementaire monarchie met twee Kamers, een senaat uit de aristocratie en een Kamer van Afgevaardigden gekozen door de census-kiezers. De ministers zijn verantwoording schuldig aan de Kamers en niet aan de Koning zoals dat in Nederland is.

5 februari: Jan Carel Josephus van Speyk was net terug uit Nederlands-Indië toen hij, als commandant van een kanonneerboot, werd ingezet tegen de opstandige Belgen. Op 5 februari, in Antwerpen, dreef hij na het hijsen van de zeilen tegen de wal. De opstandelingen stonden aan de kade om het schip te bestormen. Jan Carel Josephus van Speyk ging hierop benedendeks om het kruit aan te steken. Het schip ontplofte en de bemanning en een onbekend aantal opstandelingen kwamen om het leven. Op 14 mei 1832 wordt Jan Carel Josephus van Speyk begraven als Nationale held in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. De vraag blijft echter wat ze

begraven hebben, na zo'n explosie blijven er maar weinig stoffelijke resten over.

4 juni: Leopold van Saksen-Coburg wordt gekozen tot koning der Belgen. Hij aanvaardt de kroon pas als de scheidingsvoorwaarden worden gewijzigd ten gunste van België, en dan pas als deze ook door België worden aanvaard. Koning Willem I der Nederlanden verwerpt deze voorstellen echter.

2-12 augustus: De Tiendaagse Veldtocht. Nederland valt België binnen en verslaat de Belgen bij Leuven en Hasselt. Het Nederlands leger moet tergtrekken omdat de Belgen steun krijgen van het Franse leger onder leiding van Gérard.

Op 25 Augustus bevordert Koning Willem I zijn zoon, de Prins van Oranje-Nassau, tot Veld-Maarschalk. Oktober: De 'nieuwe' 24 artikelen van het Londens Congres zijn een verbetering ten gunste van Nederland. In België worden ze na felle discussies aangenomen door het Belgisch Parlement, Koning Willem I der Nederlanden verwerpt deze artikelen.

Jan R. Thorbecke (1798-1872), wordt Hoogleraar te Leiden, hiervoor was hij Hoogleraar in Gent (1825). Van 1849 tot 1853, 1862 tot 1866 en van 1871 tot 1872 leidde Jan R. Thorbecke eigen kabinetten. Gedurende deze perioden kwamen belangrijke wetten tot stand, onder meer; De Provinciale Wet, Gemeentewet, Kieswet, Postwet, Telegraafwet, Enquettewetten, Onteigeningswetten, Jacht- en visserijwetten, Belastingwetten, Scheepvaartwetten, en alsmede de wet tot afschaffing van de slavernij in West-Indië, wet op het middelbaar onderwijs, wetten op het graven van het Noordzee Kanaal en de Nieuwe Waterweg.

1832; De Twentse Textielnijverheid / Koning Willem I weigert Belgisch gebied op te geven:

De secretaris van de N.H.M., Willem de Clercq reisde af naar Twente waar hij de Engelse textielfabrikant Thomas Ainsworth in Almelo ontmoette. Thomas Ainsworth kwam vanuit België waar de textielhandel bloeide en waar Thomas adviseur van deze textiel industrie was. Dit bleek een historische ontmoeting. Thomas Ainsworth zag eigenlijk niet zoveel toekomst voor de kapitaalintensieve fabrieken in Twente maar wel voor de huisnijverheid en toch werd hij adviseur van de N.H.M. Op zijn voorstel werd in 1833 in Goor een weefschool opgericht wat een groot succes werd, de dependances stonden verspreid door Twente. Binnen enkele jaren was de armoede voor een groot deel verdreven in Twente.

Koning Willem I der Nederlanden wordt gedwongen door Engeland en Frankrijk de nog bezette gebieden in België op te geven. Koning Willem I weigerde en daarop wordt er in november een vlootblokkade gelegd. De Fransen bestookte de Antwerpse citadel die nog in Nederlandse handen was, de strijd werd op 23 december opgegeven.

Op 3 december 1832 staat Paramaribo (Suriname) zwaar in brand. Er worden 5 slaven opgepakt en beschuldigd van brandstichting en werden op gruwelijke wijze ter dood gebracht. Kort hierna krijgen de slaven bij Koninklijk besluit het recht op onderwijs, iets waarmee ze in Suriname niet erg blij mee waren en dus boycotte ze het besluit.

In Scheveningen breekt een cholera epidemie uit, meegebracht door scheepslui of ontstaan door de on-hygiënische omstandigheden. Er vallen vele doden en de ziekte verspreid zich tot aan Rotterdam. 4% van de Scheveningse bevolking sterft.

1833; Blokkade Nederlandse kust, handels embargo

Frankrijk en Engeland blijven aandringen op zelfstandigheid van België en Koning Willem I der Nederlanden wilde daarop niet ingaan. Hierop werd de Nederlandse kust geblokkeerd en kwam er een embargo op het gebruik van de Nederlandse vloot. In 1833 gaf Koning Willem I der Nederlanden zijn aanvals-politiek uiteindelijk op. Maar de onafhankelijkheid van België erkennen kwam niet in hem op. Voorlopig wordt er een wapenstilstand (status quo) ingesteld wat wilde zeggen dat België, Limburg en Luxemburg voorlopig bezet houden. Het duurt uiteindelijk tot 1839 totdat hij een grensregeling wou treffen. Uiteindelijk is het een duurdere scheiding geweest. Als Koning Willem I in het begin van de jaren 1830 de scheiding had

geaccepteerd, was de staatsschuld verdeling 16/31 voor België en 15/31 voor Nederland, volgens internationale politici, op het einde moest Koning Willem I de verhouding 6/7 voor Nederland en 1/7 voor België.

Op voorstel van Thomas Ainsworth, adviseur van de textielhandel in België, werd in 1833 in Goor en weefschool opgericht wat een groot succes werd, de dependances stonden verspreid door Twente. Binnen enkele jaren was de armoede voor een groot deel verdreven in Twente.

1834; Willem Frederik Nicolaas Karel

Willem Frederik Nicolaas Karel sterft op 1 november en wordt op 5 november bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft. Hij was de zoon van Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau.

1835; Spoorlijn Amsterdam-Rotterdam en Haarlem / Koning Leopold II geboren.

De ondernemers Serrurier en Chevalier en de militair Brade hadden bij de overheid een concessie aangevraagd voor de aanleg van een spoorlijn van Amsterdam naar Rotterdam, met een proefstuk naar Haarlem. Ze hadden de H.IJ.S.M. (Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij) opgericht en kregen uiteindelijk toestemming voor de aanleg. OP 20 september 1839 vertrok de eerste trein tussen beide plaatsen (A'dam-Haarlem) en op 24 september vervoerde de trein de eerste passagiers met een snelheid van 38 km/uur. De route Amsterdam-Rotterdam komt pas in 1847 af.

Koning Leopold II.

In Brussel werd op 9 april Leopold Louis Philippe Marie Victor geboren. Zoon van de Belgische Koning Leopold I en zijn tweede vrouw Koningin Louise-Marie. Op 22 augustus 1853 huwde hij met Marie-Henriette van Habsburg-Lorreenen, Aartshertogin van Oostenrijk. Leopold Louis Philippe Marie Victor wordt na het overlijden van zijn vader in 1865 Koning op 17 december. De Conferentie van Berlijn erkende in 1885 de Kongo Vrijstaat met Koning Leopold II als staatshoofd, later dit jaar keurde het Belgisch Parlement de "persoonlijke unie" tussen Kongo en België goed. Op 19 september 1902 overleed Koningin Marie-Henriette te Spa. Op 18 oktober 1908 werd er een wet aangenomen die van de Kongo Vrijstaat een Belgische kolonie maakte. Op 14 december 1909 ondertekende de Koning Leopold II de Wet op de Dienstplicht. Hij overleed drie dagen later op 17 december.

1837; Abraham Kuyper(1837-1920) & Samuel van Houten (1837-1930);

Abraham Kuyper (1837-1920) was van 1870 tot 1874 predikant te Amsterdam. In 1872 richtte hij het dagblad de Standaard op. n de jaren 1874-1877, 1894-1901 en 1908-1912 was Abraham Kuyper lid van de Tweede Kamer. In de periode 1913-1920 zat Abraham Kuyper in de Eerste Kamer. Abraham Kuyper was de eerste Nederlandse politicus die een moderne partij organiseerde: de Anti-revolutionaire Partij (1878). Hiervoor schreef hij in 1879 "Ons Program". Ook spande hij zich in voor stichting van de Vrije Universiteit op calvinistische grondslag in 1880. Na de stembusoverwinning van de coalitie met Schaepman in 1901 vormde Abraham Kuyper een ministerie (1901-1905). Abraham Kuyper trad als minister van Binnenlandse Zaken krachtig op bij de spoorwegstaking in 1903. Toen hij in 1905 de verkiezingen verloor vertrok hij naar het Middellandse Zee gebied en publiceerde hij "Om de oude wereldzee".

Frederika Louisa Wilhelmina, gemalin van Koning Willem I. Zij wordt op 26 oktober bijgezet in het familiegraf van de Nassau's in de Nieuwe Kerk te Delft.

Samuel van Houten (1837-1930) was een Nederlands liberaal politicus. Hij stond aan de voet van het 'Kinderwetje' van 1874 waarbij arbeid door kinderen onder de 12 jaar verboden werd. Bij de herziening van de kiezerswet, in 1896, schafte hij het census-kiesrecht af.

1838;

Koning Willem I der Nederlanden verklaart zich bereid de 24 artikelen van oktober 1831 aan te nemen.

In april neemt de kamer een negatief besluit, 46 tegen 2, over de spoorlijn Amsterdam, Utrecht, Arnhem, Pruisische grens. Koning Willem I drijft zijn zin door en geeft bij Koninklijk Besluit opdracht voor de aanleg. De eerste trein rijdt hier in 1845.

1839;Eindverdrag met België.

Het Eindverdrag met België wordt pas na hevige discussies aangenomen in het Belgisch Parlement. De tegenstemmers willen de Luxemburgers en de Limburgers (zie 1833) niet 'uitleveren' aan de Nederlanden.

De voornaamste bepalingen uit het Eindverdrag zijn;

Limburg en Luxemburg worden opgedeeld. Het Groothertogdom Luxemburg blijft Koning Willem's persoonlijke hertogdom.

Nederlands Limburg en het Groothertogdom Luxemburg worden lid van de Duitse Bond.

België zal voor altijd neutraal blijven. Deze neutraliteit wordt gegarandeerd door de grote mogendheden zoals o.a. Oostenrijk, Pruisen, Engeland, Frankrijk.

In 1839 werd de droogmaking van het Haarlemmermeer bij de wet toegestaan omdat de grote plas in het midden van Holland een gevaar was voor de omliggende gemeenten, zo stond het water in 1836 bijna tot aan Amsterdam nadat zo'n 4.000 Ha grond was overspoeld.

Willem Albert Scholten:

De 21 jarige Willem Albert Scholten bouwde een klein aardappelmeel fabriekje in het Gelderse Tonden wat uiteindelijk afbrandde. Hij liet zich niet uit het veld slaan en vond een nieuwe locatie in het Groningse Foxhol. In 1841 liet hij hier een nieuwe fabriek neerzetten die veel bedrijvigheid voor Oost-Groningen zou gaan opleveren. Hij was een van de grote industriëlen van zijn tijd.

Willem III van Oranje Nassau trouwt:

Willem III van Oranje Nassau (1817-1890), Prins van Oranje, trouwde voor de eerste keer in 1839 met zijn nicht

Prinses Sophia von Württemberg (1818-1877). Zij was de dochter van Catharina Pawlowna (1788-1819), van Rusland de zuster van Anna Pawlowna die met Koning Willem II was getrouwd. Catharina Pawlowna van Rusland werd Koningin Catharina von Württemberg toen zij in 1816 in St. Petersburg met Koning Friedrich I Wilhelm Karl von Württemberg (1781-1864) trouwde.

1840; Koning Willem I treed af:

Aan het einde van de jaren 30 groeide in Nederland de weerstand tegen Koning Willem I. Vernieuwers namen hem de restauratie van de monarchale macht kwalijk en de conservatieven namen zijn vrijzinnigheid en vooruitstrevendheid op velerlei gebied kwalijk. De oorlog met België had veel geld gekost en ons land met enorme schulden opgezadeld. In deze tijden van grote maatschappelijke onrust maakte Koning Willem I (1772-1843) huwelijksplannen met Henriette d'Oultremont (1792-1864), Gravin van Nassau in 1841, de voormalige hofdame van zijn overleden gemalin. Ze was Belgisch, katholiek..dat ging er niet in bij de Hollanders.

De Pers leverde veel kritiek, de bevolking mopperde en werd daarbij aangemoedigd door Prins Willem II Frederik Georg Lodewijk, Prins van Oranje-Nassau die zijn kansen schoon zag voor de troonopvolging.

Voordat Koning Willem I (1772-1843) aftrad had hij nog een paar grondwetsvoorstellen ingebracht, volgens de nieuwe grondwet werden de ministers strafrechtelijk verantwoordelijk en dienden ze in het vervolg hun handtekeningen te zetten onder Koninklijke Besluiten, het zogenaamde Contraseign. Koning Willem I (1772-1843) trad af (uit onvrede met de nieuwe grondwet) en vertrok naar Duitsland en trouwde in 1841 alsnog met Henriette d'Oultremont

(1792-1864) en overleed op 12 december 1843.

Koning Willem II had drie problemen toen hij aantrad; de staatsschuld, de nieuwe liberale grondwet en de groeiende onrust onder de bevolking.

Jan R. Thorbecke (1798-1872), In 1840 werd hij benoemd tot lid van de Dubbele Kamer tot herziening van de Grondwet.

1841; C&A :

De 2 Duitse broers Brennink-Meijer openen hun eerste winkel op de Oosterdijk in Sneek. In hun winkel zijn stoffen en dameskleding te koop te koop. Hun slogan was: 'C&A is toch voordeliger'.

1843; Koning Willem I:

Koning Willem I overleed op 12 december 1843 te Duitsland nadat hij in 1840 was afgetreden. Hij werd op 2 januari 1844 bijgezet in het familiegraf te Delft.

1844; Jan R. Thorbecke en grondwetsherziening:

Jan R. Thorbecke (1798-1872), In 1840 werd hij benoemd tot lid van de Dubbele Kamer tot herziening van de Grondwet. In 1844 diende hij met 8 andere liberalen, de zogenaamde Negenmannen, een voorstel tot grondwetsherziening in, dat echter werd verworpen in 1845. waarna Jan R. Thorbecke niet herkozen werd.

1845; Strenge winter

Het is een zeer strenge winter in 44/45 en de 2 jaren daarop mislukken de aardappeloogsten. De bevolking leed honger en de voedselprijzen waren torenhoog. Het kon niet anders dat er rellen zouden uitbreken, in 's Gravenhage, en Delft gebeurde dat.

1846; Willem Frederik Nicolaas Albert sterft:

Willem Frederik Nicolaas Albert van Oranje-Nassau sterft op 23 januari. Hij was de zoon van Prins Willem Frederik. Willem Frederik Nicolaas Albert wordt op 28 januari bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919)

Ferdinand Domela Nieuwenhuis was predikant tot hij in 1879 zijn ambt neerlegde. Kort hierna werd hij uitgever van het weekblad 'Recht voor Allen'. Domela Nieuwenhuis was de drijvende kracht achter de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Van 1888 tot 1891 was hij lid van de Tweede Kamer. In 1894 verlieten enkelen het SDB en richtte de SDAP op, Domela Nieuwenhuis sloeg de weg van het anarchisme in. Domela Nieuwenhuis werd opgepakt voor majesteitsschennis, hij noemde de Koning Willem III "een luie beer".

1847; Rellen in Friesland en Groningen / Telegraaf:

Door de mislukte aardappeloogst en de grote honger die er heerst breken er nu ook in Friesland en Groningen rellen uit. Deze werden hardhandig neergeslagen.

Nadat in 1847 het eerste openbare telegram van de Nederlandse Handel Maatschappij was verzonden, een bestelling van een partij koffie, bleef het rustig bij de telegraafdienst. In het eerste jaar werden er gemiddeld 4 telegrammen per dag verstuurd. In 1870 groeide dit uit naar 1.837.000 telegrammen, zo'n 5047 telegrammen per dag.

1848; Nieuwe Grondwet:

In 1848 wordt Jan R. Thorbecke (1798-1872) voorzitter van de door Koning Willem II ingestelde commissie tot herziening van de Grondwet. Een ontwerp hiertoe werd in 1848 aangenomen en afgekondigd. Een paar van de belangrijkste punten zijn;

De Eerste Kamer wordt gekozen door Provinciale Staten.

Alle vergaderingen van vertegenwoordigende lichamen worden openbaar.

De ministeriële verantwoordelijke wordt ingevoerd. De Koning is onschendbaar maar de ministers zijn verantwoordelijk voor zijn handelen en uitspraken.

Invoering van de vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, onderwijs en drukpers, vrijheid van vereniging en vergadering.

Prins Willem Alexander Frederik Constantijn Nikolaas Michiel van Oranje-Nassau sterft:

De tweede zoon van Koning Willem II sterft op 20 februari te Madeira en wordt op 21 april bijgezet in het familiegraf te Delft.

1849; Koning Willem II sterft:

Koning Willem II van Oranje-Nassau sterft op 17 maart 1849 in Tilburg en wordt op 4 April 1849 bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft. Zijn zoon Prins Willem III van Oranje-Nassau verbleef op het moment van het overlijden van zijn vader in Engeland. Het duurde 3 dagen voordat hij de oversteek nam om het Koningschap op zich te nemen en de net nieuwe grondwet te aanvaarden. Doordat het 3 dagen duurde voordat hij overkwam ging het gerucht dat hij het Koningschap niet zou zien hebben zitten.

Willem Ruys, Rotterdams reder, bracht in 1847 het eerste ijzeren zeilschip voor de grote vaart te water.

In Tilburg word de bouw van het Koninklijk paleis voltooid.

Van 1849 tot 1853, 1862 tot 1866 en van 1871 tot 1872 leidde Jan R. Thorbecke (1798-1872) eigen kabinetten. Gedurende deze perioden kwamen belangrijke wetten tot stand, onder meer;

De Provinciale Wet, Gemeentewet, Kieswet, Postwet, Telegraafwet, Enquettewetten, Ontheeningswetten, Jacht- en visserijwetten, Belastingwetten, Scheepvaartwetten, en alsmede de wet tot afschaffing van de slavernij in West-Indië, wet op het middelbaar onderwijs, wetten op het graven van het Noordzee Kanaal en de Nieuwe Waterweg.

Acte van Navigatie afgeschaft:

De uit 1651 daterende 'Acte van Navigatie' wordt door de Engelsen afgeschaft, het was een begin van vrijhandel. Nederland volgde in het jaar erop met een soortgelijke vrijmaking van de internationale handel. Engeland bleek een goede afnemer te zijn van Nederlands boter, kaas en vlees.

1850; Postwet /Tweede zoon Koning Willem III van Oranje-Nassau sterft :

Onder leiding van Jan R. Thorbecke (1798-1872) wordt de Postwet aangenomen, hierdoor krijgt de staat het alleenrecht op postverzending.

Willem Frederik Maurits Alexander Hendrik Karel van Oranje-Nassau:

De tweede zoon van Koning Willem III van Oranje-Nassau sterft op 4 juni 1850 en wordt 6 dagen later bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft.

1851; Gemeentewet en Ontheeningswet:

De Gemeentewet en Ontheeningswet van Jan R. Thorbecke (1798-1872) wordt ingevoerd. Doordat er flink werd gewerkt aan de spoorlijnen van ons land was het nodig dat er een Ontheeningswet kwam. Veel grondbezitters werkten tegen de komst van de trein, wat natuurlijk veel tijd ging kosten met de aanleg ervan. De Ontheeningswet maakte hier een einde aan.

Prins Willem Alexander Karel Hendrik Frederik van Oranje-Nassau:

De Prins werd op 25 augustus 1851. Hij was de derde zoon van Koning Willem III (1817-1890) en Koningin Sophie. Hij studeerde van 1870 tot 1874 rechten in Leiden. Na het overlijden van zijn moeder (1877) en broer (1879) trok hij zich (depressief) terug. Dat zijn vader hertrouwde met Emma van Waldeck-Pyrmont kon hij niet verkroppen. Hij heeft Emma van Waldeck-Pyrmont en zijn half-zusje Wilhelmina nooit willen ontmoeten. Op 21 juni 1884 stierf Prins Willem Alexander Karel Hendrik Frederik van Oranje-Nassau in Den Haag aan tyfus.

1852; Postzegels / Haarlemmermeer:

De postzegels worden ingevoerd.

Op 1 juli 1852 wordt in de Staatscourant vermeld 'Het meer is droog'. In 1839 werd de droogmaking bij de wet toegestaan omdat de grote plas in het midden van Holland een gevaar was voor de omliggende gemeenten, zo stond het water in 1836 bijna tot aan Amsterdam nadat zo'n 4.000 Ha grond was overspoeld. In 1848 werd met de drooglegging van het Haarlemmermeer begonnen, het werd de grootste drooglegging van die eeuw en er werd zo'n 18.000 Ha landbouwgrond gewonnen.

1853; Ontslag kabinet van Thorbecke:

Het kwam tot een aanvaring tussen de Koning Willem III en de minister door de zogenaamde Aprilbeweging, het betrof een geschil over de Katholieke Kerk. Na de invoering van de grondwet in 1848 was de achterstelling t.o.v. de Hervormde gemeenschap, ongedaan afgeschaft, De Paus mocht na een akkoord met de regering de Kerkprovincie in Nederland herstellen. De benoeming van een Aartsbisschop in de stad Utrecht leid tot felle protesten. Er ging een manifest uit die terugkwam met duizenden handtekeningen en aangeboden werd aan de Koning. De Koning liet zich hierna zeer kritisch uit over de ministers waarop Thorbecke het ontslag van zijn kabinet aanbood. Hoewel de Tweede Kamer achter eerste minister Thorbecke stond willigde Koning Willem III het ontslag in op 26 april. Hij benoemde de conservatieve liberaal Van Hall als nieuwe premier. Bij de verkiezingen verloor Thorbecke gigantisch, zijn kamerzetel kwam in gevaar doordat de verkiezingscampagne van de conservatieven werd gevoerd onder de leus 'voor of tegen Oranje'.

In 1853 telde ons land slechts 392 stoommachines, een achterstand in vergelijking met andere landen.

1854; Afschaffing van lijfstraffen:

Op 29 juni worden lijfstraffen afgeschaft maar doodstraf door hanging blijft in het wetboek van strafrecht.

1855; Spoorlijn Amsterdam-Utrecht:

De spoorlijn Amsterdam-Utrecht wordt in gebruik genomen, een jaar later wordt de spoorlijn Arnhem-Oberhausen gerealiseerd.

1858; Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont:

Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont wordt op 2 augustus 1858 geboren te Arolsen. Ze was de tweede dochter van de Vorst Prins George Victor van Waldeck-Pyrmont en Prinses Helena van Nassau-Weilburg (1831-1888). Ze trouwde op 7 januari 1879 met Koning Willem III. Ze was de tweede vrouw van Koning Willem III nadat zijn eerste vrouw, Sophia van Württemberg in 1877 was overleden. Emma van Waldeck-Pyrmont en Koning Willem III kregen een dochter op 31 augustus 1880, Wilhelmina. Toen Koning Willem III overleed in 1890 was Wilhelmina 10 jaar en te jong om de troon te bestijgen, Emma van Waldeck-Pyrmont werd toen aangesteld als Koningin-Regentes tot dat Prinses Wilhelmina in 1898 de 18 jarige leeftijd bereikte. De oudere halfbroers, en troonopvolgers, van Prinses Wilhelmina waren al reeds gestorven. Koningin-Regentes Emma van Waldeck-Pyrmont was zeer geliefd bij het volk en werd na de troonsbestijging van Wilhelmina in 1898 Koningin-Moeder genoemd.

Het district Waldeck behoorde rond 1200 tot het Heilig Romaans Rijk. Eind 17e eeuw verenigde Waldeck zich met Pyrmont en in 1712 werd de heerser van Waldeck-Pyrmont de Prinselijke status verleend. In 1918 werd het Prinsendom Waldeck-Pyrmont een republiek. In 1922 ging het op in Hannover provincie van Pruisen (Pyrmont) en de Hesse-Nassau provincie van Pruisen. Tot 1929 maakte het deel uit van de Weimar-Republiek. Het gebied besloeg zo'n

1088 M2.

Rond 1858 werd de aardappel algemeen geaccepteerd als voedingsmiddel. Beetwortelen (bieten) leverden, dankzij afschaffing van accijnzen, meer op zodat industriële suikerwinning lonend werd. In Zevenbergen werd dit jaar dan ook de eerste gespecialiseerde suikerfabriek van Azelma opgericht.

1859; De geboorte van Keizer Wilhelm II van Duitsland:

Prins Frederick Wilhelm Viktor Albert of Hohenzollern (1859-1941) wordt geboren. Hij is de zoon van Koning Frederick III van Pruisen een kleinzoon van Queen Victoria van Engeland (1819-1901) en een neef van de Russische Tsaar Nicholas II (1868-1918) en Engelse Koning George V (1865-1936). Keizer Wilhelm I was zijn grootvader. En Koning Edward VII (1841-1910) was zijn oom. Ook het Nederlands Koningshuis is verwant aan het Engelse en Russische huis. Na de Eerste Wereldoorlog in 1918 leefde hij in ballingschap in Holland, Doorn.

1860; Charles Theodorus Stork:

Charles Theodorus Stork, een jonge textielabrikant, zette omstreeks 1860 samen met zijn 2 broers een machinefabriek op in Borne. In 1865 kreeg hij de leiding over het bedrijf. Onder zijn leiding groeide het bedrijf uit tot een van de grootste machine fabrikanten van Nederland. In 1860 telde Amsterdam 265.000 inwoners.

1861; Watersnood en koude:

In het rivieren gebied sloeg watersnood en koude toe. Koning Willem III spoedde zich naar het rampgebied en zou, volgens de Amsterdamse Courant, 45.000 gulden uit zijn eigen vermogen beschikbaar hebben gesteld om de allereerste benodigheden te betalen.

1862; Uit- invoerrechten:

Verdere verlaging van in- en uitvoerrechten tot een algemeen vrijhandelsbief.

1863; Slavernij in Suriname afgeschaft:

Nadat de Engelsen in 1833 de slavernij hadden afgeschaft volgde de Fransen in 1848, na de Revolutie. Beide landen hadden koloniën (Brits-Guyana en Frans-Guyana) naast Suriname (Nederlands Guyana). Voor de Nederlandse plantagehouders betekende dit grote onrust, de slaven konden nu naar beide landen ontsnappen. Pas 15 jaar na de Fransen wordt op 1 juli 1863 de slavernij door de Nederlanden afgeschaft en in 1873 verviel hun verplichting om jaarlijks een arbeidscontract met een plantage-eigenaar af te sluiten. In Suriname noemt men deze dag 'Keti Koti', de "Dag van de Verbroken Ketens" en wordt nog steeds gevierd op 1 juli.

In 1863 werd de accijns op brandstoffen afgeschaft om het stoken van de nieuwe stoommachines betaalbaar te maken.

Op 5 oktober wordt de Staatsspoorlijn Breda-Tilburg in gebruik genomen.

1865; Noordzeekanaal / Anna Paulowna sterft:

Er wordt begonnen met het Noordzeekanaal. De Kamer van Koophandel in Amsterdam klaagde voortdurend dat er nauwelijks geen zeeschepen de stad aandeden. In 1876 opende Koning Willem III het Noordzeekanaal.

Anna Paulowna sterft:

De gemalin van Koning Willem II en zuster van de Russische Tsaar sterft op 1 maart 1865. Zij wordt bijgezet in het familiegraf van de Oranjes te Delft.

1866; Vakbond:

De Typografen organiseerde zich in de jaren 60 in een hulpfonds "de Boekdrukkunst". een

organisatie die er voor streefde de belangen van hun (werkloze) collega's. In 1866 kwam de echte vakbond tot stand, de Algemene Nederlandse Typografenbond. Later dit jaar volgde ook de Amsterdamse diamantbewerker.

Napoleon III vraagt aan Bismarck (Pruisen) toestemming om België te annexeren, dit als tegenprestatie voor de neutraliteit van Frankrijk tijdens de Pruisisch-Duitse oorlog. Bismarck verleent geen toestemming.

1867; Territoriale integriteit voor Luxemburg, de Luxemburgse Kwestie:

Nadat Koning Willem III had geprobeerd om Luxemburg aan Napoléon III te verkopen werd er in Londen een compromis bereikt.

Op 11 mei wordt in de "Treaty of Londen" de territoriale integriteit bevestigd wat al eerder in 1839 was gedaan. Tot 1890 blijft Luxemburg onder (Ottonische lijn van de) Nassau's vallen. Toen Koning Willem III stierf in 1890, hij was Groot-Hertog van Luxemburg, ging het Hertogdom over naar de Nassau's uit de lijn van Walram van Nassau namelijk naar de Nassau-Weilburg tak.

Het plein en beeld Guillaume II in Luxemburg is niemand minder dan onze Koning Willem II die Groot-Hertog van Luxemburg was van 1814 tot 1849.

In februari onderhandeld Koning Willem III der Nederlanden met Keizer Napoleon III over de verkoop van Luxemburg. Bismarck (Pruisen) is niet blij met de Luxemburgse kwestie en het geheel leidt tot een internationale kwestie. De Luxemburgse kwestie wordt uiteindelijk geregeld in een Conferentie te Londen.

Op 11 mei wordt het lidmaatschap van de Duitse Bond (1839) door Limburg en Luxemburg opgezegd. De neutraliteit wordt door Nederland en de andere grote mogendheden gegarandeerd. Op 26 november verwerpt de Kamer de begroting van Buitenlandse Zaken uit protest over de aanvaarde garantie van de Luxemburgse Neutraliteit. De Kamer wordt hierop ontbonden, de Koning aanvaard het ontslag niet.

1868; Mandement der Nederlandse Bisschoppen:

Mandement der Nederlandse Bisschoppen. Dit wijst de Openbare school af en weekt de katholieken in de politiek geleidelijk los van de liberalen.

1869; Staking:

De eerste Nederlandse werkstaking. De Amsterdamse scheepstimmerlieden legden het werk neer, ze eisten een loonsverhoging van 20 Nederlandse centen en een officiële werkdag van 12 uur. Staken was in Nederland verboden bij de wet maar het stakingsverbod werd zelden toegepast. In 1872 wordt het stakingsverbod gewijzigd op aandringen van Kamerlid S. van Houten.

1870; Louisa Augusta Wilhelmina Amalia van Pruisen Sterft:

Op 6 december sterft Louisa Augusta Wilhelmina Amalia van Pruisen (1825-1870) de echtgenote van Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau zoon van Koning Willem I der Nederlanden. Zij werd op 21 december bijgezet in het familiegraf van de Nassau's in Delft.

1871; Algemene Vakbond:

Het eerste landelijk verbond werd opgericht, het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond. Het was een overkoepelende organisatie van 16 plaatselijke verenigingen met zo'n 3400 leden.

In Amsterdam richten de suikerbakkers een vakorganisatie op.

1872; Waterweg Rotterdam:

De Nieuwe Waterweg naar de haven van Rotterdam wordt geopend, het was een idee van de 18

eeuwse waterbouwkundige Cruquius, deze werd ontworpen door de waterstaatkundig ingenieur Pieter Caland. In 1877 leverde de doorvaart al grot problemen op, bij eb was het water slechts enkele decimeters diep. Dit alles leidde tot grote kritiek op Pieter Caland. Hij werd buitenspel gezet bij de verdere ontwikkeling van de Nieuwe Waterweg en er werd een commissie ingesteld. De commissie bestudeerde de mogelijkheden voor een verdere aanpak en moest uiteindelijk tot de conclusie komen dat Pieter Caland juist was geweest en zo verder gegaan moest worden. In 1894 was het kanaal 6.2 meter en in 1909 8 meter. In 1902 laat hij een brochure verschijnen, 'De Waterweg van Rotterdam naar zee', hierin stond dat hij alles had voorzien en verklaarde dat hierin. Eerherstel kreeg hij doordat de tweede waterweg naar hem werd vernoemd, helaas was hij al overleden.

In 1872 wordt het stakingsverbod gewijzigd op aandringen van Kamerlid S. van Houten.

Amelia Maria da Gloria of Sachsen-Weimar-Eisenach sterft:

Amelia Maria da Gloria of Sachsen-Weimar-Eisenach (25-05-1830) sterft op 1 mei. Zij was de eerste gemalin van Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau zoon van Koning Willem II der Nederlanden. Amelia Maria da Gloria of Sachsen-Weimar-Eisenach werd op 17 mei bijgezet in het familiegraf van de Oranje-Nassau's in de Nieuwe Kerk te Delft.

1873; Atjeh oorlog:

Op 8 april 1873 landde het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) op de kust van het Sultanaat Atjeh (Sumatra). Nederland wilde controle hebben over de gehele Indonesische archipel en de piraterij tegen de Nederlandse handelsvaart stoppen. De Islamitische en goed bewapende Atjeese strijders vochten keihard terug, iets waar de Nederlanders niet op gerekend hadden. Het leger zette daarop alle beschikbare middelen in om het Atjeese verzet te verbreken. Rond 1878 werden zo'n 500 dorpen platgebrand, dit onder het bevel van Generaal-Majoor Van der Heijden. Ondanks het platbranden van dorpen en de vele doden, boden de strijders van Atjeh hevige weerstand. Toen Kolonel Van Heutsz zijn "kans" kreeg werden de Atjeese strijders de bergen in gedreven. Onder Van Heutsz zijn tal van dorpen en dynastieën uitgeroeid. Generaal Van Heutsz, de 'overwinnaar van Atjeh' werd in 1898 Gouverneur van Atjeh.

1874; Kinderwet van Samuel van Houten:

Samuel van Houten (1837-1930) was een Nederlands liberaal politicus. Hij diende het 'Kinderwetje' in waarbij arbeid door kinderen onder de 12 jaar verboden werd.

1875; Veenhuizen / Geboorte Koning Albert I van België:

In Veenhuizen wordt de Rijks-Bedelaars Gesticht onder Justitie ondergebracht. De strafkolonie viel in dit jaar onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Justitie en met de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886, werd Veenhuizen aangewezen als strafgesticht en rijkswerkinrichting. Op 8 april werd Prins Albert Leopold Clément Marie Meinrad geboren te Brussel. Hij was het vijfde kind van de Belgische Prins Philippe, de broer van Koning Leopold II. Albert Leopold Clément Marie Meinrad was geboren uit het huwelijk tussen Prins Philippe, Graaf van Vlaanderen, en van Prinses Marie van Hohenzollern-Sigmaringen. Toen de mannelijke lijn van uitstierf Koning Leopold II ging de titel over naar de 2e zoon van zijn broer Prins Philippe. Zijn zoon Prins Albert trouwde in 1900 met Hertogin Elisabeth van Beieren. In 1901 werd Leopold (1901-1983) geboren, in 1903 Karel (1903-1983) en in 1906 Marie-José.

1876; Hertog Hendrik Wladimir Albrecht Ernst van Mecklenburg-Schwerin:

Hertog Hendrik Wladimir Albrecht Ernst van Mecklenburg-Schwerin (1876-1934) huwde in 1901 met Koningin Wilhelmina der Nederlanden en werd daardoor Prins der Nederlanden. Hij nam het initiatief tot oprichting van de Koninklijke Nederlandse Landbouwvereniging.

1877; Nieuw Kabinet / Sophia Württemberg sterft:

Op 3 november installeerde Koning Willem III een nieuwe regering, het kabinet Kappeyne van de Coppello.

Sophia Frederika Mathilda van Württemberg sterft:

Zij was de eerste gemalin van Koning Willem III. Ze overleed op 3 juni en werd bijgezet in het familiegraf te Delft op 20 juni.

1878; Anti-revolutionaire Partij:

De oprichting van de Anti-revolutionaire Partij, de eerste strak georganiseerde partij in Nederland o.l.v. Abraham Kuyper.

1879; Prins Willem Frederik Hendrik en Prins Willem Nicolaas Alexander Frederik Carel Hendrik van Oranje-Nassau sterven:

Op 3 januari sterft Prins Willem Frederik Hendrik van Oranje-Nassau (geb.13-06-1820). Prins Willem Frederik Hendrik was de zoon van Koning Willem II en Anna Paulowna. Hij trouwde op 19 mei 1853 met zijn eerste echtgenote Amelia Maria da Gloria von Sachsen-Weimar-Eisenach. En trouwde voor de tweede keer met Prinses Marie Elisabeth Louise Hohenzollern op 34 augustus 1878. Zij was de dochter van Prins Friedrich Karl Hohenzollern en Marie von Anhalt-Dessau. Prinses Marie Elisabeth Louise Hohenzollern trouwde op haar beurt voor de tweede keer met Albert Heinrich Joseph von Sachsen-Altenburg op 6 juni 1888.

Prins Willem Nicolaas Alexander Frederik Karel Hendrik van Oranje-Nassau (1840-1879), roepnaam "Wiwill", stierf op 11 juni 1879 op 38 jarige leeftijd, hij was de oudste zoon van Koning Willem III en werd in 1849 als troonopvolger benoemd.

Als troonopvolger Willem Nicolaas Alexander Frederik Karel Hendrik toestemming vraagt om met Gravin Anna Mathilda (Mattie) van Limburg Stirum (1854-1932) te mogen trouwen, verbiedt zijn vader dat vanwege haar 'te lage' afkomst. Het kabinet vond dat Prins Willem beter kon trouwen, ondanks alle bezwaren, dan ongehuwd blijven. Het Koningshuis zou anders uitsterven, zijn jongere broer Prins Maurits (1843-1850) was al op 7 jarige leeftijd overleden en Prins Alexander (1851-1884) was nog jong. De verhouding tussen zoon en vader verslechterde en Prins Willem vertrekt in 1876 naar Parijs en gaat daar wonen in een hotel, later neemt hij een gemeubileerde kamer aan de Rue de Helder en daarna aan de Rue Auber. Hij bracht veel tijd door met drank, gokken en uitgaan en had in Parijs de bijnaam "Prince Citron". Op 11 juni 1879 overlijdt de troonopvolger Prins Willem onder mysterieuze omstandigheden te Parijs. Hij gerucht ging dat hij stierf tijdens een duel.

Officieel was hij gestorven aan longontsteking, pleuritis en bronchitis.

Prins Willem Nicolaas Alexander Frederik Karel Hendrik (op 26 juni) en Prins Willem Frederik Hendrik werden bijgezet in het familiegraf van de Oranjes in de Nieuwe Kerk te Delft. Koning Willem III, Alexander Paul Frederik Lodewijk van Oranje Nassau trouwde, na de dood van zijn eerste echtgenote Sophia von Württemberg in 1877, met de veel jongere Adelheid Emma van Waldeck-Pyrmont (1858-1934) in 1879.

1881; Prins Willem Frederik Karel sterft:

Op 8 september sterft Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau (geb.28 februari 1797 te Berlijn) te Wassenaar. Hij was de zoon van Koning Willem I en Wilhelmina van Pruisen. Hij werd op 23 September bijgezet in het familiegraf te Delft.

Prins Willem Frederik Karel van Oranje-Nassau trouwde op 21 mei 1825 met Louise Augusta van Pruisen en kregen vier kinderen:

Prinses Wilhelmine Friederike Alexandrine Anna Louise van Oranje-Nassau (1828)

Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau (1833)

Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau (1836)

Prinses Wilhelmine Friederike Anna Elisabeth Maria van Oranje-Nassau (1841)

1884; Prins Willem Alexander Karel sterft:

Op 21 juni 1884 sterft Prins Willem Alexander Karel (1851-1884), Prins van Oranje op 32 jarige leeftijd te 's Gravenhage aan tbc, zoon van Koning Willem III. De Prins was nooit getrouwd. Na de dood van zijn oudere broers, Prins Willem (1840-1879), Prins van Oranje en Prins Maurits van Oranje-Nassau (1843-1850) werd hij Prins van Oranje en troonopvolger. Koning Willem III had nog een dochter Prinses Wilhelmina Helena Pauline Maria van Oranje-Nassau (1880-1962), Prinses van Oranje. Zij was het enigste kind uit het huwelijk van Koning Willem III en zijn tweede vrouw Emma Waldeck-Pyrmont. Na de dood van Koning Willem III in 1890 was zij te jong om de troon te bestijgen. De echtgenote van Koning Willem III, de door het volk zeer geliefde Koningin Emma Waldeck-Pyrmont van Oranje-Nassau werd benoemd tot Koningin Regentes totdat Prinses Wilhelmina Helena Pauline Maria van Oranje-Nassau, Prinses van Oranje 18 jaar werd.

1884; Grondwetswijziging:

Er vindt een beperkte grondwetswijziging plaats omdat een langdurig regentschap dreigt door de dood van Prins Alexander, de laatste mannelijke erfgenaam, Prins Hendrik was al gestorven in 1881. De troonopvolgster Prinses Wilhelmina was pas 4 jaar en de bepaling werd nu geschrapt, dat tijdens een regentschap geen grondwetswijzigingen mochten geschieden.

1885; Liberale Unie:

Dit jaar vindt de oprichting van de Liberale Unie plaats. Het was nauwelijks een partij, meer een bond voor kiesverenigingen.

1886; Markenwet/ Palingoproer:

De Markenwet hield in dat de verdeling van de gemene gronden zal plaatshebben, zodra een markegenoot dit vordert. Alleen de Gooise meent is, door de Erfgooierswet van 1912 gebleven. Strafwetboek:

De invoering van het strafwetboek van Modderman, hierdoor werd het laatste Napoleontische wetboek, ingevoerd in 1881, vervangen.

Er vindt een enquête plaats naar de toestand der arbeiders in fabrieken en werkplaatsen.

Palingoproer in Amsterdam.

Abraham Kuypers stelt zich aan het hoofd van de 'Dolerenden binnen de Nederduits Hervormde Kerk', een groep, die het volkomen oneens is met de vrijzinnige lijn van de officiële synoden en deze betreurt (doleert), maar binnen de kerk blijft. De 'Paneelzagerij' in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, dit om aan de dolerende toegang te verschaffen.

Domela Nieuwenhuis werd tot gevangenisstraf veroordeeld wegens majesteitsschennis, hij schreef een artikel; *De Koning komt* en een serie; 'Uit het leven van Koning Gorilla'.

1887; Albert Heijn:

In Oostzaan neemt Albert Heijn de winkel van zijn vader over, het begin van een succesvolle carrière. Zijn winkelketen verspreidde zich over heel het land.

1888; Grote sterfte in Keizerlijk Huis Duitsland:

Op 9 maart 1888 sterft Keizer Wilhelm I van Duitsland. Zijn zoon Friedrich III volde hem op. Friedrich III was getrouwd met Queen Victoria's (van Engeland) dochter Prinses Victoria. Friedrich III leed aan keelkanker en mocht slechts 99 dagen regeren, hij stierf op 15 juni. Zijn 29 jarige zoon, Frederick Wilhelm Viktor Albert von Hohenzollern, en Kroonprins werd Keizer

Wilhelm II en zijn zoon werd Kroonprins Wilhelm.

1890; Koning Willem III sterft:

Op 23 november sterft de Koning Willem III, Alexander Paul Frederik Lodewijk (1817-1890). Prinses Wilhelmina van Oranje-Nassau, Prinses van Oranje (1880-1962) is met haar 10 jarige leeftijd te jong om hem op te volgen. De echtgenote van Koning Willem III, de door het volk zeer geliefde Koningin Emma Waldeck-Pyrmont van Oranje-Nassau werd benoemd tot Koningin Regentes totdat Prinses Wilhelmina Helena Pauline Maria van Oranje-Nassau (1880-1962), Prinses van Oranje 18 jaar werd.

Koning Willem III, Koning der Nederlanden en Groot-Hertog van Luxemburg (1849-1890). Koning Willem III in zijn regeerperiode verzette zich vergeefs tegen de constitutionele en liberale vernieuwingen. Er werden zo'n 200.000 handtekeningen verzameld door de Aprilbeweging, die werden aangeboden aan Koning Willem III met het verzoek het besluit van de Paus af te keuren. De Paus wou zijn vertegenwoordigingen (bisdommen) weer installeren dit door de nieuwe grondwet de alle geloofsovertuigingen toeliet, vrijheid van geloofsovertuiging. Tegen het regeringsbesluit in stond hij hier openlijk positief tegenover in reactie hierop vroeg de regering Thorbecke haar ontslag aan, kabinet In 1867 begon de Luxemburgse kwestie die duurde tot 1868, Koning Willem III wilde Luxemburg aan Napoleon III verkopen die zijn macht in Europa wou vergroten. Een compromis werd in Londen bereikt; Luxemburg bleef onafhankelijk en bleef tot het Huis van Oranje-Nassau behoren. De Tweede Kamer was er niet mee eens over het feit dat de regering de Nederlandse neutraliteit in gevaar gebracht met de Luxemburgse kwestie en eiste haar aftreden. Dit wilde Koning Willem III niet en hij ontbond de Kamer.

Omdat er na de dood van Koning Willem III een mannelijke opvolger voor Luxemburg gezocht werd ging de titel Groot-Hertog over naar de tak van Nassau-Weilburg's, dit volgens een pact van het Huis van Nassau in 1783. De Nassau-Weilburg's stammen af van de tak van Walram van Nassau, de Oranje-Nassau's stammen af van de lijn van Otto van Nassau. In 1890 wordt Aldolphe von Nassau-Weilburg (1817-1905) gekozen als opvolger van de overleden Koning Willem III als groothertog.

Op 3 juni 1877 overleed zijn eerste vrouw Sophia van Württemberg. Het was geen gelukkig huwelijk, in 1851 zette Sophia's familie voorbereidende stappen tot een echtscheiding. Zover mocht het niet komen maar daarna verscheen zij alleen bij officiële plechtigheden in het openbaar. Koning Willem III hertrouwde op 7 januari met de veel jongere Emma van Waldeck-Pyrmont, hieruit werd Prinses Wilhelmina geboren. Koning Willem III was tegen het liberalisme maar kon niet verhinderen dat in 1887 een grondwetsherziening tot stand kwam, die een verdere democratisering van het staatsbestel inluidde.

1891; Gerard en Anton Philips:

In dit jaar richten Gerard en Anton Philips een gloeilampenfabriek op. Het bestond uit zo'n 30 tal personeelsleden.

1892; De Telegraaf:

In 1892 verscheen het eerste "publieke" dagblad de Telegraaf die nadrukkelijk in het eerste nummer vermeldde dat ze gebruik maakte van de telefoon, het communicatiemiddel bij uitstek.

1893; Economische Crisis:

De ernstige Europese economische (1893/94) crisis zorgt voor grote werkloosheid.

1894; Waterleiding in Breda:

Vervuiling van de bronnen namen toe zodat men overging tot een waterleiding systeem. Op 19

februari was die in Breda klaar. Het water werd 'getapt uit de bronnen bij de plaats Dorst.

1895; Wetten:

De intrede van de veiligheidswet en herziening van de hinderwet.

1896; Eerste auto in Nederland:

Notaris Baccx rijdt als eerste in Nederland met een eigen auto.

1897; Naasting telefoondiensten:

Naasting van de particuliere telefoondiensten. Later zal de telefoon samen gaan met de post en telegraaf en de PTT vormen (1928).

1898; Dienstplicht wet/ Inhuldiging van Wilhelmina:

Afschaffing van het replacamentenstelsel.

Op 6 september besteeg Prinses Wilhelmina de Troon te Amsterdam.

1899; Vredesconferentie:

In 's Gravenhage vind de Eerste internationale vredesconferentie plaats.

DE BELANGRIJKSTE GEBEURTENISSEN UIT DE PERIODE 1796 - 1849

Inleiding

In de eerste vijftig jaar van de 19e eeuw is onze huidige staatsinrichting gevormd. Na de strijd tussen de patriotten en orangisten dreigde een nieuwe scheuring. Dit maal tussen de unitarissen en federalisten. De vraag was welke staatsrechtelijke eenheid Nederland moest krijgen: een eenheidsstaat of een federatief verband tussen de verschillende provincies. Het pleit werd gewonnen door de unitarissen: Nederland werd een eenheidsstaat en kreeg als staatshoofd een koning. Daarna wordt een belangrijk aantal Grondwetten aangenomen, met als hoogtepunt de Grondwet van 1848 van Thorbecke.

Met het vertrek van de Fransen worden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden samengevoegd. Onder andere de grote culturele verschillen en het optreden van de Koning Willem I leiden ertoe dat België in 1839 officieel zelfstandig wordt.

1796

1 Januari Staats-Brabant en Drenthe worden als achtste en negende provincie toegelaten tot de Staten-Generaal.

16 Januari

Er vinden verkiezingen plaats voor een Nationale Vergadering. Dit is het hoogste staatsrechtelijke lichaam. De Vergadering is getrapd gekozen door mannen van 20 jaar en ouder met een vaste woonplaats, die de eed tegen het stadhouderschap hadden afgelegd en niet van de bedeling leefden.

Februari

Gouverneur Van Angelbeek van Ceylon capituleert voor de Engelsen. Later geven ook de Molukken, Demerary, Essequibo en Berbice zich over. Aan het eind van het jaar vallen ook een groot aantal VOC-handelsposten in Nederlands-Indië in handen van de Engelsen.

Het bestuur van de VOC wordt vervangen door het Comité voor de Zaken der Oost-Indische handel en bezittingen.

1 Maart

Eerste vergadering van de Nationale Vergadering.

Belangrijke besluiten:

Scheiding van Kerk en Staat.

Gelijkstelling Joden met de Bataafse burgers.

In de Nationale Vergadering heerst grote verdeeldheid over de vraag of Nederland een federatieve staat van provincies of een eenheidsstaat moet worden. In het comité ter voorbereiding van een grondwet hebben zowel unitarissen (aanhangers eenheidsstaat) als federalisten zitting. De 'moderaten' is de derde groep, die zich gematigd tussen de federalisten en unitarissen opstelt.

1797

De Grondvergaderingen verwerpen met grote meerderheid de voorgestelde staatsregeling.

1 Augustus

Eerste bijeenkomst van de Tweede Nationale Vergadering. De spanningen tussen de unitarissen en federalisten loopt op, mede omdat de moderaten zo goed als verdwenen zijn uit dit lichaam.

11 Oktober

Bij Kamperduin wordt de Bataafse vloot onder leiding van Willem de Winter bijna geheel vernietigd door de Engelsen onder leiding van Duncan.

17 Oktober

Oostenrijk doet ten gunste van Frankrijk afstand van de Oostenrijkse Nederlanden (Vrede van Campo Formio).

In de branderij en mouterij van Lucas Boon in Rotterdam wordt een stoommachine in gebruik genomen.

1798

22 Januari

De radicale unitarissen Pieter Vreede en Wijbo Fijnje voeren samen met generaal -Daendels en Joubert een staatsgreep uit. 22 federalisten uit de Staten-Generaal worden gevangengezet. De overige leden moeten een eed afleggen tegen het stadhouderschap, het federalisme, de aristocratie en regeringloosheid.

April

De gezuiverde grondvergaderingen nemen een unitaristische grondwet aan.

Belangrijkste artikelen:

Er wordt een Vertegenwoordigend Lichaam gekozen volgens algemeen getraptd kiesrecht.

Het Vertegenwoordigend Lichaam benoemt een Uitvoerend Bewind.

Het Uitvoerend Bewind bestaat uit 5 directeuren, die geassisteerd worden door 8 agenten voor de diverse departementen.

Het land wordt verdeeld in 8 departementen.

De departementale en plaatselijke besturen worden gekozen.

Afschaffing van het gebruik van de pijnbank.

12 Juni

Generaal Daendels voert met enkele gematigden wederom een staatsgreep uit om de radicale unitarissen buiten spel te zetten. De radicalen wilden een dictatuur vestigen en traden de rechten uit de grondwet met voeten. De staatsgreep was erop gericht de uitvoering van de staatsregeling te versnellen.

Juli

Verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam. Hiermee treedt de staatsregeling op 31 Juli officieel in werking.

De Bataafse Republiek neemt alle bezittingen en schulden van de VOC over.

1799

22 Juni

De Engelsen en Russen doen een inval in Noord-Holland. De Bataafse vloot blijft afzijdig, want de matrozen weigeren te vechten tegen de Oranjevlag. De latere koning Willem I (1772 - 1843) spreekt in een proclamatie van herstel van de oude staatsrechtsvorm. Er vinden slagen plaats bij Bergen, Castricum en Alkmaar. In Oktober probeert een oranjelegertje ook in het oosten een aanval te plaatsen. Alle aanvallen worden afgeslagen en de Engelsen, Russen en orangisten moeten zich terugtrekken.

10 Oktober

De Conventie van Alkmaar maakt een einde aan de Engels-Russische invasie.

31 December

De VOC wordt formeel ontbonden. De Raad van Aziatische Bezittingen en Etablissements neemt het bestuur over.

1800

De Republiek schenkt Napoleon in Frankrijk 3 miljoen gulden voor zijn oorlogen, maar weigert verdere steun. Napoleon is hierover ontevreden en wil een bestuurlijke hervorming in de Republiek afdwingen.

1801

18 September

Opnieuw een staatsgreep. Nu door de Franse bevelhebber Augereau samen met de leden van het Uitvoerend Bewind Gerrit Jan Pijman, Anthony Frederik Robbert Evert van Haersolte en Augustinus Gerherd Besier. Ondanks de afwijziging door de grondvergaderingen wordt een nieuwe staatsregeling afgekondigd, waarmee de staatsrechtelijke situatie van voor 1795 bijna geheel hersteld wordt.

Belangrijkste onderdelen van de staatsregeling:

Invoering censuskiesrecht.

Het Wetgevende Lichaam heeft alleen stemrecht over wetsontwerpen.

De oude provinciegrenzen worden hersteld.

Het staatsbewind bestaat uit 12 leden.

1802

17 Maart

Schimmelpenninck ondertekent namens de Bataafse Republiek de Vrede van Amiens met Engeland.

Belangrijkste bepalingen:

De Republiek krijgt, behalve Ceylon, alle koloniën terug.

De Oranje familie wordt schadeloos gesteld voor het verlies van bezittingen.

1803

Er breekt weer oorlog uit met Engeland. Langzaam maar zeker worden de koloniën weer veroverd door Engeland.

1804

April

De Engelsen veroveren opnieuw Suriname.

15 September

Napoleon (1769 - 1821), ondertussen keizer van Frankrijk, spreekt met Schimmelpenninck in Keulen en wil dat hij de leiding van de Bataafse Republiek op zich neemt. Anders zal hij de Republiek bij Frankrijk inlijven.

18 December

Het staatsbewind voert een eenheidsspelling in. Deze spelling is ontworpen door de Leidse hoogleraar M. Siegenbeek.

1805

29 April

Het Staatsbewind legt de voorstellen van Napoleon en Schimmelpenninck voor aan de kiezers. Deze worden goedgekeurd.

Het voorstel luidde:

De uitvoerende macht met grote bevoegdheden wordt uitgeoefend door een raadpensionaris, die voor 5 jaar wordt benoemd door het Wetgevende Lichaam.

Er wordt een Wetgevend Lichaam van 19 leden benoemd door de Departementale Besturen (het eerste Wetgevende Lichaam werd benoemd door de raadpensionaris). Dit lichaam stemt over wetsontwerpen.

Er wordt een algemene belasting ingevoerd. Ter uitvoering daarvan wordt een kadaster ingevoerd en worden inspecteurs en ontvangers aangesteld.

Voorgenomen hervormingen van onderwijs, geneeskunde, waterstaat en landbouw.

1806

Januari

Minister van Financiën vervangt een groot aantal lokale accijnzen en heffingen door andere nationale heffingen.

25 Februari

Aanvaarding van de wet op het lager onderwijs. Volgens de wet zal het lager onderwijs zo ingericht moeten worden, dat "onder het aanleren van gepasten en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld worden en zij zelf worden opgeleid tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden". Met deze wet is een aanzet gegeven tot een centraal beleid inzake het lager onderwijs.

9 April

Willem V overlijdt in Brunswijk.

4 Juni

Schimmelpenninck legt tegen zijn zin onder druk van Napoleon zijn ambt neer. Napoleon wil middels eenheid van bestuur Engeland op de knieën dwingen. Hiertoe wil hij in alle gebieden een familielid aan het hoofd plaatsen. Lodewijk Napoleon (1778 - 1846) wordt koning van Nederland.

23 Juni

Officiële intocht van koning Lodewijk Napoleon in Den Haag.

7 Augustus

De Grondwet van het Koninkrijk Holland wordt bekrachtigd. In deze staatsregeling wordt bepaald, dat het getrappt gekozen Wetgevende Lichaam de koning slechts mag adviseren en uitsluitend de bevoegdheid heeft om de voorstellen van de koning goed of af te keuren.

1807

12 Januari

In Leiden ontploft een kruitschip. Ongeveer 150 mensen komen om het leven. Koning Napoleon brengt een bezoek aan de plaats van het ongeval. Dit levert hem grote sympathie op.

7 Juli

Frankrijk, Rusland en Pruisen sluiten een vredesverdrag waarbij Oost-Friesland bij het koninkrijk Holland wordt gevoegd.

De Postwet uniformeert de posttarieven naar afstand en gewicht.

De straatweg tussen Amsterdam en Den Haag wordt in gebruik genomen.

1808

30 Januari

Minister van Financiën Izaak Jan Alexander Gogel presenteert de Corporatiewet. Hiermee komt een officieel einde aan de Gilden.

Mei

Bij decreet van koning Napoleon wordt het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten te Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag gevestigd.

In Amsterdam wordt het 'Instituut voor Blinden' opgericht.

1809

1 Februari

In het koninkrijk wordt een Wetboek van Strafrecht ingevoerd. Hiermee krijgt het land een modern strafrechtstelsel op basis van de Code Napoléon.

4 Juni

Lodewijk Napoleon herstelt de economische betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk.

17 Juli

Keizer Napoleon ontdekt dat Lodewijk Napoleon de bepalingen van het Continentaal Stelsel heeft verzacht. De economische betrekkingen worden weer afgebroken en de douanelijn hersteld.

In het gehele land wordt bij Koninklijk Besluit het Metrieke Stelsel ingevoerd. Alle maten en gewichten van de verschillende districten worden geüniformeerd.

Augustus

De Engelsen bezetten Walcheren maar zijn gedwongen zich eind December weer terug te trekken.

1810

Maart

Frankrijk lijft Zeeland en het gebied ten zuiden van de Waal en Merwede in.

De Fransen verbieden de handel tussen het koninkrijk en Engeland.

Juli

Koning Lodewijk Napoleon doet onder druk van zijn broer Keizer Napoleon afstand van de Hollandse troon en vertrekt naar Oostenrijk.

4 Juli

Franse troepen bezetten Amsterdam.

9 Juli

Keizer Napoleon lijft middels het Decreet van Rambouillet het koninkrijk Holland in bij Frankrijk.

1811

Invoering van de burgerlijke stand en kadaster.

Keizer Napoleon maakt een reis door Holland.

De Engelsen veroveren Java als laatste kolonie van Holland.

1812

Napoleon trekt Rusland binnen. Van de 15.000 Hollandse dienstplichtigen keren slechts enkele terug.

1813

16-19 Oktober

Napoleon wordt verslagen in de Volkerenslag bij Leipzig.

November

Geallieerde troepen trekken op in Holland. De Franse troepen zijn gedwongen zich terug te trekken.

20 November

Het 'driemanschap' Gijsbert Karel van Hogendorp (1762 - 1834), A.F.J.A. Graaf van der Duyn van Maasdam (1771 - 1848) en L. Graaf van Limburg Stirum (1758 - 1840) nemen het Voorlopig Bestuur op zich.

10 November

Prins Willem Frederik landt bij Scheveningen.

2 December

Prins Willem Frederik (1772 - 1843) aanvaardt in de Nieuwe Kerk in Amsterdam de soevereiniteit als constitutioneel vorst (Koning Willem I).

21 December

Willem I benoemt een commissie om een nieuwe grondwet te ontwerpen. De commissie staat onder leiding van Van Hogendorp.

1814

1 Januari

Het eerste nummer van de Staatscourant loopt van de pers.

25 Maart

Willem I verleent bij koninklijk besluit octrooi aan de Nederlandse Bank voor de uitgifte van bankbiljetten. Op 5 April worden de eerste bankbiljetten uitgegeven.

29 Maart

Een vergadering van vooraanstaande burgers keurt het ontwerp Grondwet van de commissie Hogendorp goed.

De belangrijkste bepalingen uit deze grondwet zijn:

De soeverein vorst wordt belast met de uitvoerende macht.

De soeverein vorst moet lid zijn van de Nederlands Hervormde kerk.

De wetgevende macht berust bij één Kamer.

De Kamer wordt gekozen door de Staten der Provinciën.

De vertegenwoordigers mogen geen bindend mandaat meekrijgen en mogen geen ruggespraak houden.

De Kamer en de Koning hebben het recht van initiatief (om wetten in te dienen).

De Kamer heeft een beperkt budgetrecht.

De Provinciale Staten worden gekozen door de drie standen: ridderschap, vertegenwoordigers van de steden en vertegenwoordigers van het platteland.

23 Mei

De Fransen geven hun laatste steunpunt, Delfzijl, op.

30 Mei

De geallieerden sluiten met Lodewijk XVIII de eerste Vrede van Parijs. De grenzen van Frankrijk worden teruggebracht tot die van 1792.

21 Juni

Met de "Acht artikelen van Londen" worden Nederland en België verenigd.

1 Augustus Willem I aanvaardt de soevereiniteit over België.

13 Augustus

Nederland sluit een overeenkomst met Engeland over de teruggave van de koloniën. Niet teruggegeven worden: De Kaap, Ceylon, Demerary, Essequibo en Berbice.

7 November

De Staten-Generaal komen voor het eerst in gewone vergadering bijeen.

1814-1815

Congres van Wenen ter regeling van de Europese verhoudingen. Het groothertogdom Luxemburg, met Nederland verbonden middels een personele unie, wordt lid van de Duitse Bond. Deze Bond is op dit congres opgericht en verbond 34 Duitse staten en 40 vrije steden.

1815

1 Maart

De zondagsheiliging wordt bij wet geregeld.

16 Maart

Willem Frederik geeft een proclamatie uit waarin hij zichzelf uitroept tot koning van de verenigde noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

April

Een grondwetscommissie buigt zich over een nieuwe tekst in verband met de vereniging. Het concept wordt in Nederland door de Kamer aanvaard, maar in België afgewezen. De regering verklaart het concept toch als aanvaard door de thuisblijvers te beschouwen als voorstemmers en hetzelfde te doen met afgevaardigden die uitsluitend bezwaar hebben tegen de godsdienstvrijheid.

Belangrijkste bepalingen:

De Staten-Generaal bestaan voortaan uit twee Kamers.

De leden van de Eerste Kamer worden benoemd door de koning.

De leden van de Tweede Kamer worden gekozen door Provinciale Staten.

De leden van de Tweede Kamer krijgen het recht van initiatief.

De Tweede Kamer bestaat uit 55 leden uit Nederland en 55 leden uit België.

De Tweede Kamer zal beurtelings vergaderen in Den Haag en Brussel. De zittingen zijn openbaar.

De koning hoeft niet langer Nederlands Hervormd te zijn.

Het land wordt opgedeeld in 17 provincies.

20 April

De Oproerwet legt de persvrijheid aan banden. Onder Liberalen en van Zuid-Nederlandse zijde rijst verzet.

18 Juni

Met de Slag van Waterloo wordt Napoleon definitief verslagen.

21 September

Willem I legt in Brussel de eed op de Grondwet af en wordt daarmee de eerste koning van de verenigde noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

De Belgische bisschoppen verbieden het afleggen van de eed van trouw op de nieuwe Grondwet. Hierop nemen veel ambtenaren ontslag.

20 November

Tweede vrede van Parijs. Nederland krijgt nog enkele gebieden toegewezen: Bouillon, Chimay, Philippelville en Mariënbourg.

1816

27 Februari

Na twaalf jaar dragen de Engelsen het gezag over Suriname weer over aan Nederland.

1 April

Regeringsreglement voor de Nederlands Hervormde Kerk wordt van kracht. De regering krijgt hiermee een vrij aanzienlijke invloed op de aanstelling van predikanten en de organisatie van de Kerk.

19 Augustus

Java wordt door de Engelsen weer overgedragen aan Nederland.

7 November

Willem I ontslaat Van Hogendorp als secretaris van Staat en vice-president van de Raad van State, vanwege zijn openlijke kritiek op de koning.

1817

Mis oogsten leiden tot ernstige aardappeltekorten. De regering verbiedt het verstoken van aardappels tot jenever.

1819

4 Mei

De Nederlandse en Engelse regering sluiten een verdrag om de illegale slavenhandel tegen te gaan. In Paramaribo en Sierra Leone worden speciale gerechtshoven gevestigd om overtreders te veroordelen.

15 September

Taalbesluit. Dit besluit van de koning bepaalt dat vanaf 1823 in de Vlaamse provincies uitsluitend Nederlands gevoerd mag worden. Dit leidt tot een brede oppositiebeweging in het zuiden.

1820

10 April

De Brusselse advocaat en journalist Ferdinand van der Straeten wordt veroordeeld tot een boete van 3000 gulden, wegens het publiceren van een kritisch boek over de staatsinrichting van het koninkrijk. De straatweg Amsterdam - Utrecht komt gereed.

1822

22 April

Anton Sinkel betreft een nieuwe winkelpand aan de Nieuwendijk te Amsterdam. De winkel van Sinkel introduceert een geheel nieuwe winkelformule. De koopwaar is uitgestald in kasten met spiegelruit, waardoor de klanten van buiten de handelswaar kunnen zien. Ook is het niet langer mogelijk om af te dingen. Alle artikelen hebben een vaste prijs.

1824

12 April

Oprichting van de Nederlandse Handelsmaatschappij NV. De bedoeling van deze maatschappij is om Nederland zijn grote aandeel in de wereldhandel terug te laten winnen. Na 1830 richt de maatschappij zich voornamelijk op Nederlands-Indië.

1826

Waarschijnlijk wordt in dit jaar de eerste 'fiets' in gebruik genomen. Dit voertuig was eigenlijk niet meer dan een variant op de houten loopfiets.

1827

In Tilburg gooien arbeiders van een spinnerij en vullerij de ruiten in. De aanleiding daarvoor was het plaatsen van een stoommachine.

1828

5 Januari

Het eerste nummer van het Algemeen Handelsblad verschijnt. Het blad geeft met name handels- en zakennieuws. Vanaf 1 Oktober 1830 wordt de formule gewijzigd en gaat de krant als eerste Nederlandse nieuwsblad verschijnen.

In België verenigen katholieken en liberalen zich in 'Het Verbond van de Rode en de Vierkante Muts'; in de volksmond 'het Monsterverbond' genoemd. De aanhangers zijn (nog) niet uit op onafhankelijkheid of aansluiting bij Frankrijk, maar willen (staatsrechtelijke) hervormingen.

1829

Januari

In zuiden komt een petitiebeweging op gang. De eisen betreffen de vrijheid van drukpers en onderwijs, de invoering van juryrechtspraak en de afschaffing van de belasting op het gemaal.

28 April

De Kamer neemt met grote meerderheid de nieuwe Drukperswet aan. Deze wet geeft meer vrijheid, maar gaat in ogen van velen niet ver genoeg.

De Kamer verwerpt de begroting als demonstratie tegen de koning. De spanning tussen het parlement en de koning loopt op. Het gaat hier met name over het Taalbesluit, persvrijheid en onderwijs.

1830

Willem I matigt de Perswet, de Taalbesluiten en versoepelt de regels van het onderwijs.

30 April

Louis Potter, het boegbeeld van de Belgische oppositiebeweging, wordt met twee medestanders door de rechtbank verbannen wegens opruiing tegen de regering.

Augustus

In Brussel breken relletjes uit na de opvoering van de opera 'La muette de Portici'. Deze opera, waarin de vrijheidsstrijd van de Napolitanen tegen de Spaanse overheersers wordt bezongen, wordt onder meer aangegrepen protestuiging tegen de strakke perswetten.

De notabelen van Brussel nemen de feitelijke macht over en eisen een bijeenkomst van de Staten-Generaal. Een afvaardiging van drie man vertrekt met een verzoekschrift naar Den Haag. Men eist een democratische uitvoering van de Grondwet en het herstel van de eerder geformuleerde grieven over o.a. de persvrijheid, het Taalbesluit en het onderwijs. Overleg leidt niet tot een oplossing.

23-26 September

Prins Frederik (1797 - 1881) probeert Brussel te bezetten. Na drie dagen van straatgevechten is het gedwongen zich terug te trekken naar Vilvoorden. In Brussel wordt dit als een overwinning gevierd en wordt een Voorlopig Bewind geïnstalleerd.

29 September

De Staten-Generaal besluiten Nederland en België te splitsen. Dit formele besluit komt te laat, want de Nederlanders worden al uit België verdreven.

4 Oktober

Het Voorlopig Bewind uit Brussel proclameert de zelfstandige Belgische Staat. Hierop wordt besloten een Nationaal Congres bijeen te roepen.

4 November

Bijeenkomst van de grote mogendheden in Londen over de situatie in Nederland. Er wordt een wapenstilstand geproclameerd; beide partijen accepteren deze.

24 November

In Brussel besluit het Nationaal Congres de leden van het Huis van Oranje voor eeuwig van de troon uit te sluiten.

1831

11 Januari

De conferentie van Londen vaardigt de Januari-protocollen uit. Hiermee wordt de scheiding tussen Nederland en België geregeld. Willem I aanvaardt de voorwaarden, maar het Belgische Nationaal Congres verwierpt ze.

Voornaamste bezwaren van de Belgen waren:

Nederland behoudt de grenzen van 1790 en Luxemburg.

België moet 16/31 van de staatsschuld overnemen.

5 Februari

Op de Schelde in Antwerpen dreigt de kanonneerboot van Jan van Speijk (1802 - 1831) in Belgische handen te vallen. Hierop besluit hij het schip op te blazen door een lont in het kruitvat te steken. In Nederland wordt zijn dood als een heldendood gezien.

2-12 Augustus

Nederland houdt een tiendaagse veldtocht in België, maar moet zich terugtrekken als de Fransen de Belgen te hulp komen.

Oktober

Nieuwe scheidingsovereenkomst opgesteld te Londen: de zgn. 24 artikelen van Oktober. Deze overeenkomst is positiever voor Nederland. België aanvaardt de voorwaarden, maar Willem I wil nog meer en verwerpt ze.

1832

Engeland en Frankrijk sommeren Nederland de nog bezette Belgische gebieden op te geven. Als Willem I dit weigert, leggen zij een vlootblokkade op (November) en wordt de Antwerpse Citadel (nog in Nederlandse handen) door de Fransen gebombardeerd waarop deze opgegeven moet worden (23 December).

3 September

Een groot deel van Paramaribo gaat in vlammen op. De brand blijkt te zijn aangestoken door een groepje weggelopen slaven. Vijf van hen worden opgepakt en op vreselijke wijze om het leven gebracht.

Schippers uit Scheveningen veroorzaken een cholera-epidemie. Een groot deel van het dorp overlijdt en de badgasten vluchten weg. De ziekte verspreidt zich naar Den Haag en Rotterdam waar het een groot aantal slachtoffers eist.

Slaven krijgen recht op onderwijs. In Suriname wordt dit Koninklijk Besluit geboycot.

1833

21 Mei

Londense conventie tussen Engeland, Frankrijk en Nederland. Er wordt besloten tot een wapenstilstand met een status quo van de territoriale indeling (België behoudt voorsnog Limburg en Luxemburg onder haar gezag). Engeland en Frankrijk heffen hierop de vlootblokkade tegen Nederland op.

1837

1 Januari

Het eerste nummer van het kritisch literaire tijdschrift 'De Gids, Nieuwe Vaderlandse Letteroefeningen' verschijnt. Het blad is opgericht door de Amsterdamse koopman, dichter en schrijver Everhardus Johan Potgieter.

1838

Maart

Willem I verklaart akkoord te kunnen gaan met de 24 artikelen van Oktober 1831.

April

De Kamer verwerpt met bijna algehele stemmen de aanleg van de spoorweg Amsterdam, Utrecht, Arnhem, Pruisische grens. Willem I gelast de aanleg bij Koninklijk Besluit.

Invoering van het Wetboek van Strafvordering, Wetboek van Koophandel, Het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Strafvordering. Hiermee is de Code Napoléon uit 1811 geheel vervangen.

1839

19 April

Definitief scheidingsakkoord tussen Nederland en België.

Belangrijkste bepalingen:

Limburg en Luxemburg worden gedeeld, Willem I blijft groothertog van het groothertogdom Luxemburg.

Nederlands Limburg en Luxemburg worden beiden lid van de Duitse Bond.

België blijft voor altijd neutraal.

België draagt jaarlijks 5 miljoen gulden af voor de rente en aflossing van de staatsschuld.

20 September

Opening van de eerste Nederlandse spoorweg tussen Amsterdam en Haarlem.

1840

Beperkte Grondwetsherziening als gevolg van de splitsing met België.

Belangrijkste bepaling is de invoering Strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid.

23 April

De Nieuwe Rotterdamse Courant gaat als tweede dagblad in Nederland verschijnen. De krant bestond als sinds 1 Januari, maar verscheen tot heden 3 keer per week. Journalistiek is de NRC zijn tijd vooruit door veel aandacht te besteden aan het brengen van primeurs.

7 Oktober

Willem I treedt uit onvrede over de nieuwe Grondwet af als koning van Nederland.

20 Oktober

Willem I wordt opgevolgd door zijn oudste zoon: koning Willem II (1792 - 1849). De inhuldiging vindt plaats in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

De provincie Holland wordt opgesplitst in Noord en Zuid-Holland.

1841

1 Januari

Twee Duitse broers Brennink-Meijer openen hun eerste winkel aan de Oosterdijk in Sneek. In de winkel zijn stoffen en damesmantels te koop. Hun motto luidt: 'C&A is toch voordeliger'.

1845

Mislukking van de aardappel oogst leidt tot de invoering van de vrijhandel in graan. In een groot aantal plaatsen in het westen breken hongeronlusten uit.

1847

2 Mei

Nog steeds honger in Nederland. In verband hiermee wordt in het hele koninkrijk een biddag gehouden.

1848

17 Maart

Commissie ter herziening van de Grondwet onder leiding van de liberaal Johan Rudolf Thorbecke (1798 - 1872) ingesteld.

3 November

Invoering van een belangrijke nieuwe grondwet.

Belangrijkste artikelen:

De Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden worden rechtstreeks gekozen volgens censuskiesrecht.

De Tweede Kamer krijgt recht van amendement, interpellatie en enquête

De Eerste Kamer wordt gekozen door Provinciale Staten, uit de hoogstaangeslagenen in de belasting.

Alle vergaderingen van vertegenwoordigende lichamen worden openbaar.

De ministeriële verantwoordelijke wordt ingevoerd. Dit wil zeggen dat de koning onschendbaar is, maar de ministers mede verantwoordelijk zijn voor zijn handelen en uitspraken.

Invoering van de vrijheid van onderwijs, vrijheid van meningsuiting en drukpers, vrijheid van vereniging en vergadering, vrijheid van godsdienst (pauselijke besluiten hoeven niet langer door de regering goedgekeurd te worden: afschaffing recht van placet).

20 December

De uitslag van de verkiezingen wordt bekendgemaakt. De liberalen hebben met de katholieken een meerderheid tegenover één anti-revolutionair, Guillaume Groen van Prinsterer (1801 - 1876), en enkele conservatieven.

1849

17 Maart

Koning Willem II overlijdt te Tilburg aan een hartinfarct.

12 Mei

In de Nieuwe Kerk te Amsterdam wordt prins Alexander Paul Frederik Lodewijk (1817 - 1890) als koning Willem III ingehuldigd.

De formatie van het ministerie Thorbecke verloopt uiterst moeizaam vanwege de antipathie tussen hem en de koning.

DE SOCIALE POSITIE VAN DE PREDIKANT IN DE TIJD VAN HAVERSCHMIDT

François Haverschmidt ging theologie studeren in september 1852. Zes jaar later sloot hij zijn studie af. Na zo'n negen maanden afwachten werd hij, in juli 1859, predikant te Foudgum. Drie jaar stond hij in Friesland voor hij door de gemeente van Den Helder beroepen werd. Vandaar ging hij twee jaar later naar Schiedam. In Schiedam stond hij tot zijn dood, al kreeg hij nog een beroep naar een van de rijke Friese dorp gemeenten. Dit was, in de negentiende eeuw, een normale predikanten-carrière. Men studeert vijf of zes jaar aan een universiteit, begint op een dorp, eindigt in een stad.

Om de aard van het predikantenberoep, en daarmee de sociale positie van de predikant, duidelijk te maken, is het nuttig te beginnen met de beloningsstructuur. In de negentiende eeuw was binnen de Hervormde Kerk, zoals de publieke kerk van de Republiek en haar voortzetting in het nieuwe koninkrijk aangeduid werd, een predikant altijd verbonden aan een gemeente. In principe werd hij betaald uit de opbrengst van plaatselijke kerkgoederen, die daarvoor al in de middeleeuwen opzij waren gezet. Waar de opbrengst van die goederen niet voldoende was, of waar ze ten tijde van de Reformatie of sindsdien waren genaast, werden ze, ten tijde van de Republiek, aangevuld door de stedelijke of provinciale overheid, die zo, op de dorpen, zorgde voor een zeker minimum en in de steden voor een gelijke bezoldiging van de predikanten.

Na het einde van de bevoorrechtiging van de publieke kerk in 1795 had het er enige tijd naar uitgezien dat ook in Nederland het Amerikaanse model voor de scheiding tussen kerk en staat doorgevoerd zou worden. Dat model komt er op neer dat iedere geldelijke ondersteuning van de kerken door de overheden ophoudt. In plaats daarvan werd in Nederland het Napoleontische model voor de regeling van kerkelijke zaken overgenomen. Alle erkende kerken werden op min of meer gelijke voet door de overheid ondersteund. Hun geestelijkheid werd door de staat betaald. Het centraal geregeld toezicht op de kerken dat van deze financiering het gevolg was, was een van de bestuurlijke vernieuwingen die het nieuwe koninkrijk der Nederlanden in 1815 erfde van zijn revolutionaire voorgangers.

Het is, voor wie er van overtuigd is dat vroeger de mensen veel geloviger waren, nuttig om zich te realiseren dat men er rond 1800 vrij algemeen van overtuigd was dat de Hervormde Kerk ten onder zou gaan als haar leden voor de diensten van hun kerk zouden moeten betalen - ook toen men uitrekende dat wanneer iedere hervormde een gulden per jaar betaalde men bijna de helft van de opbrengst over zou houden voor leuke dingen naast de bezoldiging van 1600 predikanten en 22 hoogleraren. In de Verenigde Staten verwachtten de predikanten van de staatskerken trouwens ook rampzalige gevolgen van de beëindiging van de ondersteuning door de overheid. De geweldige energieën die het Amerikaans christendom wist te ontvouwen, en het enorme maatschappelijk succes dat het boekte toen het gesteld werd voor de noodzaak zijn eigen geld te verdienen, kwamen voor de predikanten van de publieke kerken daar als een volledige verrassing. In Nederland zouden later de afgescheidenen, die in het geheel niet ondersteund werden en geen bestaande goederen hadden, en de katholieken, die minder dan de hervormden ontvingen, vergelijkbare activiteiten moeten ontplooiën om geld te verwerven. Ook zij zouden merken dat hun kerken bloeiden toen ze zelf hun geld moesten opbrengen.

Predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk hoefden daar niet voor te zorgen. Zij waren voor hun inkomen niet afhankelijk van de mate waarin zij mensen wisten te bewegen hen of hun kerk van geldelijke middelen te voorzien. In de negentiende eeuw zag de nationale overheid toe op de uitbetaling van predikanten. De plaatselijke gemeente kon het traktement van een predikant niet eenzijdig wijzigen of verlagen. Dit simpele gegeven had grote en, naar ik vermoed, doorslaggevende invloed op de manier waarop zij zich gedroegen en hun ambt uitoefenden.

Dat wil niet zeggen dat het predikantschap altijd goed betaald werd, of dat er geen mogelijkheden waren om carrière te maken, of geen prikkels bestonden om zich op een bepaalde manier te gedragen. Binnen de Hervormde Kerk van de negentiende eeuw was de toedeling van predikanten aan gemeenten op de volgende manier geregeld. Een lichaam dat de plaatselijke gemeente vertegenwoordigt (doorgaans haar bestuur, de kerkenraad, soms een of meer leken die het patronaatsrecht bezitten) beroept een predikant. De predikant beslist of hij het beroep aanneemt of afslaat. Neemt hij het beroep aan, dan zijn hij en de gemeente aan elkaar verbonden tot zijn dood, pensioen, of aangenomen beroep naar een andere gemeente. Een gemeente kan een predikant niet ontslaan of tijdelijk aanstellen. Een predikant kan een gemeente niet verlaten, en predikant blijven, zonder door een andere gemeente beroepen te zijn.

Predikanten geven gehoor aan beroepen omdat niet iedere gemeente even aantrekkelijk is. Haverschmidt begon in Foudgum, dat zo'n f 800 traktement per jaar betaalde. Daarvan kon hij niet trouwen. Zo'n bedrag gold in de tweede helft van de eeuw als ongeveer de helft van wat een fatsoenlijk predikantsgezin nodig had om van te leven. In Den Helder verdiende hij f 1500, en hij verloofde zich vrijwel onmiddellijk toen het beroep uit die gemeente binnen was. In Schiedam verdiende hij f 2000. Daarmee behoorde hij tot de beter betaalde predikanten, en kon zich een levensstandaard veroorloven als van de gezeten burgerij. Waren zo gemeenten op verschillende manier aantrekkelijk, predikanten waren dat ook. Foudgum werd in de achttiende en negentiende eeuw bediend door vijftig predikanten, maar slechts eenmaal slaagde de gemeente er in een predikant te beroepen, die al eerder in een gemeente had gestaan, en die was binnen een jaar weer vertrokken. Afgezien van een enkel sterfgeval, vertrokken de in Foudgum beroepen predikanten in de negentiende eeuw allemaal weer naar een andere gemeente, doorgaans binnen korte tijd. Niemand stond in Foudgum tot zijn pensioen. Den Helder daarentegen beriep in de negentiende eeuw altijd ervaren predikanten, die al minstens één gemeente bediend hadden. Van de zeventien predikanten in Den Helder waarvan de bediening in de negentiende eeuw eindigde vertrokken er elf, naar gemeenten als Alkmaar, Vianen, Schiedam, Ipendam, Warga, Beek en Ubbergen, Franeker, Engelen, en Berkhout. Van de predikanten in Schiedam vertrok minder dan de helft, en dan naar plaatsen als Amsterdam, Den Haag, Leiden, Utrecht, Rotterdam, Middelburg, Groningen en Haarlem.

Er bestond, kortom, een soort rangorde van plaatsen, en predikanten konden die rangorde doorlopen. Utrecht bijvoorbeeld beriep zowel voor als na 1800 zo'n 70% van zijn predikanten uit een stad. Ervaring, en dan vooral ervaring in een stad, die op zich weer ervaring op een dorp veronderstelde, was de belangrijkste voorwaarde voor een beroep naar Utrecht. Het was een grote uitzondering wanneer een grote stad een predikant uit zijn eerste gemeente beriep, zoals Utrecht deed met Abraham Kuyper uit Beesd. Over de verdere criteria van een predikantskeuze in de negentiende eeuw is eigenlijk niet veel bekend. De belangrijkste vaardigheid waar predikanten op beoordeeld werden was het preken. Ik heb eigenlijk het vermoeden dat daarbij de kwaliteit en kwantiteit van de stem doorslaggevend waren. De vrouw die de gevierde kanselredenaar Van Oosterzee toevertrouwde dat ze zo gesticht werd door de manier waarop hij "Mesopotamië" uitsprak, stond vermoedelijk niet alleen.

Tegenover gemeenten die verschillend waren in aantrekkelijkheid stonden zo in verschillende mate gekwalificeerde predikanten. Zij werden van de ene naar de andere gemeente beroepen, en deden daarmee de ervaring op, die hen beroepbaar maakte voor een aantrekkelijker gemeente. Haverschmidts carrière, met drie bedieningen, verspreid over het hele land, in drie verschillende provincies, is zeer karakteristiek. Drie wisselingen was in de negentiende eeuw ongeveer het gemiddelde voor een predikant. Er bestond toen een landelijke arbeidsmarkt voor predikanten, die hen de mogelijkheid bood carrière te maken door te beantwoorden aan de eisen die men stelde aan hun uitoefening van hun ambt. Zo'n arbeidsmarkt functioneerde sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw.

Voor 1770 bestond er nog geen *nationale* arbeidsmarkt voor predikanten. Het was ongebruikelijk dat predikanten over langere afstanden beroepen werden. Relatieve predikantentekorten in de ene provincie hadden geen verband met overschotten of tekorten in andere provincies. Ten tweede was de manier waarop predikanten voor de gereformeerde, publieke kerk van de Republiek gerekruteerd werden eigenlijk een directe voortzetting van het systeem dat in de laat-middeleeuwse, katholieke kerk gebruikelijk was geweest. Onder de groep van beroepen predikanten, die verbonden waren aan een gemeente, bevond zich een kerkelijk proletariaat van geestelijken die hun opleiding voltooid hadden en in principe beroepbaar waren, maar nog geen beroep hadden gekregen. Zij leefden uit eigen middelen, of sleten hun leven als assistenten voor zittende predikanten, als “geestelijke Huurpaarden”. De gemiddelde wachttijd tussen het proponentsexamen, dat beroepbaar maakte, en het eerste beroep bedroeg tussen de vier en zes jaar. Onder dergelijke omstandigheden functioneerde de toebedeling van predikanten aan gemeenten heel anders dan in de negentiende eeuw. Ook onder de Republiek beriepen steden predikanten die al een gemeente bediend hadden, maar rijke dorpen stelden zich tevreden met een proponent met ervaring als assistent. Het permanente overaanbod van potentiële predikanten maakte een echte carrière in meerdere gemeenten zeer zeldzaam. Haverschmidts loopbaan, waarin hij drie gemeenten bediende, was in de negentiende eeuw iets waar de gemiddelde predikant op kon rekenen. Voor 1770 was zo’n carrière uitzonderlijk. Iets meer dan de helft van alle predikanten diende toen maar één gemeente. Zij stierven op het dorp waar ze ongeveer een kwart eeuw eerder beroepen waren. Een derde van alle predikanten diende twee gemeenten, en slechts één op iedere zes predikanten diende drie gemeenten of meer. In zo’n situatie zijn kwalificaties van minder belang dan connecties. Verdeling van predikantsplaatsen vond eerder plaats op basis van patronage, dan door de werking van een markt. De kwaliteit van de persoon was belangrijker dan de kwaliteit van de predikant.

In het laatste kwart van de achttiende eeuw veranderde dit eeuwenoude karakter van de geestelijke stand. Vanaf 1760 daalde het aantal beschikbare proponenten gestaag. Dorpsgemeenten die vroeger een ervaren proponent als predikant zouden hebben gekozen, voelden zich voortaan aan hun stand verplicht een ervaren predikant te beroepen. De mobiliteit van de predikanten steeg. Een nationale integratie vond plaats. Steeds vaker wisselden predikanten over grote afstand van gemeenten.

De daling van het aantal beschikbare proponenten was niet het gevolg van een afname van de belangstelling voor godsdienst of van een achteruitgang van het aanzien van de predikant. Integendeel, gemeenten bleken in sommige gevallen bereid pogingen te doen predikanten elders weg te kopen of hun predikant extra te belonen wanneer hij een beroep afsloeg. Men krijgt de indruk dat onder de Republiek niet eerder zoveel aan godsdienst was uitgegeven als in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Bovendien werden in deze jaren de in de eigenlijke zin van het woord “beroepsmatige” kwalificaties van de predikant van groter belang. Men beriep iemand niet meer vooral om zijn connecties, maar vanwege zijn persoonlijke vervulling van het predikantschap. De precieze criteria die daarbij een rol speelden, onttrekken zich aan onze waarneming, maar deze ontwikkeling, die op zich alleen de keerzijde was van het ontstaan van een arbeidsmarkt voor predikanten, werd door hen met enige zorg waargenomen.

Ook de daling van het aantal beschikbare proponenten aan het eind van de achttiende eeuw werd door verschillende tijdgenoten opgemerkt. Zij maakten zich er niet veel zorgen over. Zorgen maakte men zich voornamelijk over de mogelijkheid dat als reactie op de afname er predikanten zouden kunnen komen “van zoo laage herkomst, die van den driestal, van allerlei geringe ambagten, handwerken, en gemeene winkels, genoomen, of, ook buiten dien, enkel om den broode, predikers worden, en geheel uit de hand van anderen, tot de Godgeleerdheid en den predikstoel, slegt en sober worden opgevoed, die al hun leven met armoede en veragting moeten worstelen.” In de vorm van een angstbeeld voor de toekomst is dit ongetwijfeld een

juiste beschrijving van de algemene situatie voor 1770. Zelfs gemeenten in Friesland, Overijssel of de Bommelerwaard die niet meer dan het inkomen van een ambachtsman betaalden, hadden ten tijde van de Republiek geen enkele moeite predikanten te vinden. Het permanente overschot van proponenten werd gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in stand gehouden door een sociaal zeer wijde rekrutering. Dat is waar aan het eind van de achttiende eeuw een einde aan komt.

De fundamentele verandering in het sociale karakter van het predikantschap had drie elementen. Het werd, ten eerste, gebruikelijk dat een predikant in zijn loopbaan meerdere malen van gemeente wisselde. Deze wisselingen vonden, ten tweede, in toenemende mate over het hele land plaats. En, ten derde, werd de stand van de predikanten sociaal homogener. Deze drie elementen kunnen als één ontwikkeling worden beschreven. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werden de predikanten een nationale beroepsgroep. Ze ontleenden hun aanzien voortaan niet meer, ieder voor zich aan het plaatselijke, openbare ambt dat elk van hen afzonderlijk bekleedde, maar aan het aanzien en de functie van hun beroep in de hele Nederlandse samenleving.

Hoogstwaarschijnlijk waren de predikanten zelf betrokken bij de daling van het aanbod van proponenten. Predikanten bemiddelden tussen allerlei kleine fondsjes en particuliere weldoeners en potentiële theologiestudenten. Deze bemiddeling bood hen tal van gelegenheden om invloed te nemen op de rekrutering voor de theologiestudie. Ten tweede lijken de eisen voor de opleiding tot predikant geleidelijk verhoogd te zijn. In toenemende mate werd de opleiding als assistent van een predikant vervangen door een langer verblijf aan de universiteit. Dat maakte de studie aanmerkelijk veel duurder. De reorganisatie van de Hervormde Kerk in 1816 sloot aan bij deze veranderingen in de sociale positie van de predikanten en bevestigde de ontwikkeling. Voor het eerst werd de hervormde kerk een werkelijk nationaal lichaam, bestuurd volgens landelijk geregelde normen en voorschriften. Binnen de kerk kregen de predikanten het voor het zeggen. Hun opleiding vond voortaan verplicht aan de universiteiten plaats, en duurde vijf à zes jaar.

Wanneer men dus geïnteresseerd is in het sociale aanzien van de predikant in de negentiende eeuw, moet men spreken over het aanzien van een beroepsgroep. De eenheid van deze beroepsgroep werd versterkt door het gegeven dat het predikantschap in de negentiende eeuw in hoge mate erfelijk was. Al in 1816 was besloten om aan predikantszonen die theologie studeerden, ieder jaar honderd gulden uit te keren. In 1820 werd dat verhoogd tot tweehonderd gulden, en werden de theologische lessen aan de universiteit bovendien gratis gemaakt, terwijl het de hoogleraren verboden werd collegegeld te heffen. De administratie van de uitbetaling van deze academiégelden is slecht bewaard gebleven, maar in de archieven van het Departement voor Protestantse Erediensten bevinden zich nog enkele stukken, die het mogelijk maken te bepalen hoeveel van de studenten in de theologie de zoon van een predikant waren. In 1858 waren er dat 195, iets meer dan 40% van de 465 studenten die toen als theoloog stonden ingeschreven. Ook in de jaren 1820-1840 lijkt dat het percentage predikantszonen geweest te zijn.

Veel studenten die geen vader hadden die predikant was, stamden wel uit een predikantengeslacht. F.L. Rutgers, die een jaar na Haverschmidt in Leiden theologie ging studeren, was de zoon van een hoogleraar, maar zijn vier ooms, zijn oudoom en grootvader en zijn overgrootvader waren predikant geweest. De meeste van deze predikanten waren bovendien getrouwd met dochters van predikanten. Haverschmidts vader was apotheker en succesvol wijnhandelaar. Maar zijn moeder was de dochter, zijn zuster de vrouw van een predikant. Haverschmidt heeft zich geregeld uitgelaten over de rol die zijn grootvader de predikant in zijn leven gespeeld heeft, en wanneer hij in 1889 terugkijkt, bij zijn

vijfentwintig-jarig ambtsjubileum, herinnert hij aan de twaalf predikanten in diens en daarmee in zijn eigen voorgeslacht.

Naast het beroep en de familiebanden versterkte in de negentiende eeuw ook de gedeelde studie de homogeniteit van het predikantencorps. De invloed van de academische studie in deze was meer het gevolg van de socialisatie die aan de universiteit plaatsvond, dan van het academisch onderwijs in strikte zin. De f 700 schulden die Haverschmidt had aan het eind van zijn studie, en die zijn vader zo moeiteloos betaalde, dat geld was besteed aan zijn vorming. Van het intellectuele niveau van de theologische studie moet men zich niet teveel voorstellen. Een aantal lezingen die F.L. Rutgers aan het eind van de jaren 1850 voor een Leids theologendispuut hield zijn bewaard gebleven, samen met de daarop door medestudenten geleverde kritiek. Dat decennium was het begin van de negentiende-eeuwse bloeiperiode van de Leidse theologische faculteit, en daarmee van de Nederlandse theologie. Het dispuut verenigde de meer vooraanstaande studenten. Van de negen leden zouden er drie, waaronder Rutgers, hoogleraar worden. De bewaard gebleven lezingen, die dus gehouden werden door een goede student, een kandidaat in de letteren, zijn van een bedroevend intellectueel niveau, net zoals de kritiek die erop uitgeoefend werd. De grondigste lezing behandelt de verschillende soorten autobiografie en vergelijkt daartoe de *Confessiones* van Augustinus met de *Confessions* van Rousseau. Dat is een aardig onderwerp, maar het punt van contrast behelst een vergelijking tussen Augustinus' verslag van zijn bekering en de verdediging van het "onzuivere, onzedelijke en ongodsdienstige beginsel" door Rousseau, wiens leven "tot op de laatste ademtocht aan de dienst der zonde en der wellust was gewijd". De spreker schaamde zich er niet voor te bekennen dat hij Rousseau niet gelezen had. En de criticus zag geen reden dit als een omissie te betitelen.

Maar ook een weinig grondige academische scholing maakte de predikant in de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving tot iets bijzonders. Het aantal theologiestudenten fluctueerde gedurende de eeuw. Hoogtepunten in aantallen afstuderende predikanten vielen in de jaren rond 1830, rond 1860, en rond 1900. In het academisch jaar 1856/57 was iets meer dan één op de drie — 38% — van de ingeschreven studenten theoloog. Er studeerden toen zelfs net even meer theologen dan juristen. Tien jaar eerder, in 1848/49, was iets meer dan een op de vijf studenten theoloog geweest. En zelfs in 1883/1884, toen het aantal ingeschreven theologiestudenten een historisch dieptepunt bereikte, maakten zij nog meer dan tien procent uit van het totale aantal studenten.

Het letterkundig leven werd rond het midden van de eeuw dan ook vergaand door predikanten beheerst. Met die vooraanstaande rol zou door *De Gids* en de Tachtigers hardhandig afgerekend worden, en er is wel geopperd dat het veranderende intellectueel en cultureel klimaat na 1860 leidde tot een secularisering en een daling van het aantal theologiestudenten. Dat lijkt echter niet juist. De rekrutering van studenten voor het predikantschap werd in hoge mate bepaald door aan het beroep interne factoren, zoals blijkt uit de grafiek. Er was in de negentiende en twintigste eeuw sprake van een mechanisme dat in de economie bekend staat als de varkensfokkerscyclus. Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt voor predikanten kenden grote en elkaar versterkende schommelingen. In de jaren 1820 steeg het aantal studenten in de theologie snel, als gevolg van de door de overheid en synode genomen maatregelen om het studeren in de theologie goedkoper te maken. Al in 1830 voldeed het aanbod van beschikbare predikanten aan de vraag, maar de toen verslechterende vooruitzichten op een beroep door een gemeente zorgden pas jaren later voor een daling in het aantal afstuderende predikanten. In 1839 was het aantal kandidaten dat op de markt kwam voor het eerst sinds 1822 lager dan het jaar daarvoor. Het grote overschot aan kandidaten verslechterde hun positie op de arbeidsmarkt aanzienlijk, en in de tweede helft van de eeuw dachten predikanten en hun familie met huiver terug aan deze jaren. "Het is niet te zeggen wat bejegeningen van lompe trotse boeren zich beschaafde mensen moesten laten welgevalen." Toen zo'n dertig jaar later de generatie die in de jaren 1820-1830 gestudeerd had, moest worden vervangen, steeg het aantal vacatures weer snel. De

reactie daarop leidde opnieuw tot een predikantenoverschot, zo rond de tijd dat Haverschmidt afstudeerde. Bij de vacature in de aantrekkelijke gemeente Briels Nieuwland was hij één van vijftig kandidaten die de kerkenraad verzochten een proefpreek te mogen houden.

Zo ontstond de voor de negentiende en twintigste eeuw kenmerkende generationele opbouw van het predikantencorps van de Nederlandse Hervormde Kerk. Om de ongeveer dertig jaar moet een groot aantal predikanten vervangen worden. Aan die vraag kan het aanbod niet onmiddellijk voldoen, en het aantal vacatures stijgt snel. Wanneer na enige tijd het aantal kandidaten wel aan het de vraag voldoet, treedt een naijlingseffect op, waardoor er een overschot ontstaat. Uit de grafiek blijkt dat alleen de periode 1885-1895 zich aan dit model onttrekt. Toen had eigenlijk de generatie waartoe ook Haverschmidt behoorde vervangen moeten worden, maar ondanks een snel toenemend aantal vacatures steeg het aantal studenten niet. In 1890 was bijna een kwart van de gemeenten van de Nederlandse Hervormde Kerk vacant. De oorzaak van deze geringe aantrekkingskracht lag ongetwijfeld in de felle kerkelijke twisten van deze jaren. Ook in zijn weerzin jegens kerkelijke conflicten was Haverschmidt een doorsnee predikant, eerder dan een psychologisch bijzonder geval. Bij de Doleantie ging een veel groter percentage van de actief betrokken leken dan van de predikanten met Kuiper mee. Keetje Hooijer-Bruins verwachtte in deze jaren dat niemand van haar geslacht meer predikant zou worden, juist vanwege deze verandering in de omgangsvormen binnen de hervormde kerk.

Ik vat samen. Sinds het einde van de achttiende eeuw vormden de predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk een hechte, sociaal homogene en nationale beroepsgroep, waarvan de interne cohesie door talrijke familiebanden versterkt werd. Het inkomen van de predikanten, wanneer ze eenmaal uit een beginnersplaats waren vertrokken, deed hen tot de rangen van de gezeten burgerij behoren. Dit inkomen werd hen door de staat of uit bestaande fondsen verschaft, en zij hoefden hun activiteiten niet te richten op het verwerven van geld. Cultureel waren ze, dankzij hun academische opleiding, onderdeel van de elite. In het maatschappelijk leven stonden zij, wat hun stand en rang betreft, net onder de elite van patriciaat en adel. Hun positie binnen de kerk en hun aan de universiteit verworven omgangsvormen gaven hen tot die kringen wel toegang. In 's-Gravendeel mochten de kinderen van de domineesfamilie als enige uit het dorp vrij rond wandelen op de landgoederen die het Amsterdams patriciaat daar bezat. Op feesten werden zij bij deze families uitgenodigd, en hun moeder, de predikantsvrouw, zat in de voor de aanzienlijkste families gereserveerde zuidhoek van de kerk, al was het dan ook helemaal aan de zijkant.

Haverschmidts sociale leven in Foudgum is illustratief. In zijn herinneringen aan dat dorp beschrijft hij hoe sommige gemeenteleden ontevreden over hem waren, naar hij aanneemt omdat ze beïnvloed zijn door het ultra-gereformeerdendom. Zijn schets van deze vromen — ze zijn zeurderig, arrogant, bedrukt — is een cliché uit een traditie die zeker teruggaat tot de romans van Wolf en Deken, dus tot de tijd dat de sociale homogenisering van de predikantenstand begon. Haverschmidts' schets kan zeker niet gebruikt worden om de mentaliteit van deze ontevredenen te bepalen. Maar wat uit deze herinneringen wel heel duidelijk wordt, is hoezeer voor Haverschmidt het spreken over het geloof volledig verweven was met een bepaalde stijl van het voeren van gesprekken, waarbij kunst en andere delen van de hoge burgerlijke cultuur een onverbreeklijk geheel met godsdienst vormden, nog niet eens zo zeer inhoudelijk, maar bovenal wat de vorm betreft. In zijn herinnering contrasteert hij de omgangsvormen van deze ontevreden vromen onmiddellijk met de manier waarop hij met zijn academievrienden omging. De kloof met deze gemeenteleden lijkt dan ook voornamelijk cultureel en sociaal, eerder dan theologisch van aard te zijn.

Het besef van een diepgaand cultureel verschil tussen de predikant en zijn plattelandsgemeente werd algemeen gedeeld. H.J Hooyer schilderde, in een flutartikeltje uit 1876, dat juist door zijn clichématig karakter de indruk wekt dat het in brede kring gedeelde sociale oordelen

verwoordt, de plattelandspredikanten en hun vrouwen als “pioniers der wellevendheid en der beschaving”, in een omgeving waar anders “domheid, boerschheid en dweepzucht” zouden heersen. De moderne predikant Meyboom beschouwde de predikanten als de “middelaars tussen de hogere en de lagere beschaving”, terwijl ook de uit een door het Réveil gestempelde, patricische familie afkomstige predikant Hendrik Pierson een culturele kloof waarnam tussen orthodoxe predikanten en de vromen.

Het milieu waar Haverschmidt wat betreft omgangsvormen toe behoorde vond hij in Foudgum bij de kantonrechter te Holwerd, een baron Van Harinxma die op het huis Tjessens woonde. Tussen Haverschmidt en de plaatselijke elite op het dorp, de vier eigenerfde grote boeren, die ongetwijfeld de kerkvoogdij beheerden en daarmee de fondsen waaruit hij betaald werd, gaapte een diepe sociale en culturele kloof. Het is een triest beeld van deze kloof in zijn herinnering hoe, wanneer hij bij hen voor een officiële visite op bezoek is, de boeren jenever drinken, hun vrouwen iets zoets, en de dominee als enige wijn.

HERMANN FRIEDRICH KOHLBRUGGE (1803-1875)
DEUR CHRISTUS ALLEEN

1 INLEIDING

Daar was eenmaal 'n dominee wat getuig het: "Sonder kansel, sonder prediking, kan ek nie lewe nie". Om te preek was sy lus, sy liefde, sy lewe. Tog is hy aan alle kante die kansel verbied.

Wie was hierdie man en wat was sy probleem? Sy naam was Hermann Friedrich Kohlbrugge en sy probleem was sy boodskap: die mens 'n nul en Christus alles. Dit het hom 'n dwarslêër gemaak in 'n tyd waarin die mens met sy deugde en goeie werke hoog aangeskryf is.

Kohlbrugge se hele lewe was een van verset teen die gees van sy tyd en 'n opkom vir Christus alleen. Dit was sy groot lewenstryd. Dit is dan ook nie vreemd dat hy soveel teenstand gekry het nie. Sy opponente kon dit nie waardeer dat hy hulle afgodjie, die mens met sy wonderlike vermoëns, aan skerwe slaan om in die plek daarvan Christus, alleen te stel nie. Sy lewe lank - en tot op hede - is hy daarvoor verguis, misverstaan en teengestaan.

Kohlbrugge - hy was die man wat van die mens se poging om deur goeie werke die Wet te vervul en die saligheid te verdien, verklaar het: "Werp julle heiligingskrukke ver van julle af weg. Daarmee sal julle nooit die berg Sion opkom nie (Ps.24)". Hy was die een wat gesê het: "Bind u naam, u bekering, vroomheid en heiligheid, in kort alles, bymekaar in 'n bondeltjie en gooi dit daar waar dit hoort: aan die voete van die duiwel. En so arm en naak soos Adam in die paradys, luister na die evangelie van God, wat verkondig wat Eén (Christus) gedoen het vir almal, vir u, hoe Hy die slang se kop vermorsel het". Vergeet van al u goeie werke, wil hy daarmee sê. Steun alleen op dit wat Christus in u plek gedoen het om die Wet te vervul en die duiwel te oorwin.

Maar ek loop die verhaal vooruit.

2 GEBOORTE EN JEUGJARE

Hermann Gerhard Kohlbrugge, vader van Hermann Friedrich, het in 1800 na Nederland geëmigreer. In die dorpie Edam het hy hom as seepfabrikant gevestig. Daar het hy Petronella Teerhuys leer ken en met haar in die huwelik getree. Na hulle huweliksvoltrekking het hulle na Amsterdam verhuis. Daar is hulle eersteling, Hermann Friedrich, op 15 Augustus 1803 gebore. Verskillende persone het 'n groot invloed op die jeugdige Kohlbrugge gehad.

Veral sy grootmoeder aan moederskant, Anna van der Horst, het 'n groot rol in sy geestelike vorming gespeel. Hy noem haar sy Loïs (2 Tim. 1:5). Deur haar onderrig het hy diep onder die indruk van sy eie totale verlorenheid gekom. So sterk is sy aandag op daardie stadium al deur Christus aangegryp, dat hy meer sin in Hom gehad het as in sy speelgoed en dit sê baie vir 'n kind!

Van sy vader het hy geleer dat Moses die beste persoon was om hom rond te lei in sy Koning se Paleis. Daarmee het sy vader bedoel dat die vyf boeke van Moses die sleutel is tot die verstaan van die hele Bybel. By sy vader het hy dus al die ontsaglike belangrike les geleer dat die Ou Testament van Christus getuig.

Kohlbrugge se katekisasie-leermeester in die Herstelde Lutherse Gemeente was ene J.F. Schultze. Aan die hand van die geskiedenis van groot manne soos Dawid het hierdie onderwyser alreeds die saad by Kohlbrugge gesaai dat die mens tot niks deug nie en dat ons heil slegs Christus se werk is.

3 ONDER DIE INVLOED VAN DIE TYDSGEES

In 1821 het hy klassieke tale, letterkunde en teologie begin studeer. Veral in Hebreeus en Arabies het hy uitblink. Dié kennis sou hom in sy latere studie van die Ou Testament goed te pas kom.

Ongelukkig het hy in daardie tyd onder die invloed van heidense geskrifte gekom. Hy het alle behae begin skeep in heidense wysheid en deug, in Joodse godsdienstigheid en eiegeregtigheid. Sy aandag het verskuif van Christus alleen na die mens met sy deugde.

Op 12 Maart 1825 tref 'n swaar slag Kohlbrugge: sy vader sterf. Hoe moeilik dit egter ook al was, God sou uit hierdie gebeurtenis vir Kohlbrugge die goeie laat voortkom: dit sou hom weer na God terugbring. As dit nie daarvoor was nie, so getuig hy later, sou hy sekerlik 'n Baälpriester en sielsverleider geword het.

Tog het die kentering nie dadelik gekom nie.

Hy begin nou privaatlesse gee om so te kan voorsien in die lewensbehoefte van sy moeder en die ander kinders. In die proses het hy onder die invloed gekom van die valse mistiek, die mense wat buite die Woord om met God gemeenskap wou beoefen.

4 SY "EERSTE BEKERING": NOG GEEN BREUK MET DIE TYDSGEES NIE

Op 7 November 1825 lewer hy sy eerste preek. Sy teks was Romeine 5:1.

In dié tyd - toe hy besig was met die voorbereiding van sy eerste preek - vind sy "eerste bekering" plaas.

Helaas was dit nog nie 'n ware bekering, dit wil sê 'n bekering tot Christus alleen nie, want hy vertel self dat hy toe nog nie die Wet uit eie hande gegee en heeltemal oorgegee het in die hande van Christus nie. Eers later sou die tyd kom dat hy sou sê: "Hou u hande van die orrel (die Wet) van my Here Christus af! U het nie geleer (orrel) speel nie! Hou u hande van God se Wet (sy orrel) af, want u het nie die vermoë om self slegs een jota of tittel daarvan te doen nie!". Laat die vervulling van die Wet oor aan Christus. Laat Hy die saligheid vir u verdien.

5 PROPONENT IN DIE HERSTELDE LUTHERSE GEMEENTE: BEGIN VAN DIE STRYD TEEN DIE TYDSGEES

Op 19 Oktober 1826 lê Kohlbrugge die proponentseksamen af en op 1 Februarie 1827 word hy bevestig as hulpprediker in die Herstelde Lutherse Gemeente in Amsterdam.

Helaas het die tydsgees ook nie by hierdie kerk verbygegaan nie. Een van die dominees, D.R. Uckerman, was deurdronge van die moderne teologie.

Baie gou het daar konflik tussen hom en Kohlbrugge gekom. Uckermann het naamlik op 13 Mei 1827 gepreek oor Johannes 16:5-15. Dit was 'n preek wat deurdrenk was van die gees van die tyd.

Kohlbrugge het dadelik 'n beswaarskrif ingedien. Daarin wys hy onder andere op die verswyging van Christus in Uckerman se preek: dit sê niks daarvan dat 'n sondaar deur die geloof alleen regverdig word nie. Van Jesus Christus as die enigste grond van die geloof en die mens se totale onvermoë tot enige goed staan daar niks nie. Die grootste gedeelte van die leerrede is gegrond op 'n sedelike verbetering deur eie wil en krag.

Die aanklag was die vonk in die kruitvat. Die kerkraad het geëis dat Kohlbrugge sy besware onvoorwaardelik moes herroep. Toe hy weier, is hy op 22 Julie 1827 as proponent afgesit.

Dit is duidelik dat Kohlbrugge juis oor sy Christus-belydenis afgesit is. Aan Cato Engelbert, die vrou met wie hy in sy eerste huwelik sou tree, skryf hy: Word die mens en sy eiegeregtigheid platgeslaan en Christus gepreek, staan wêreld en duiwel, konsistorie (kerkvergaderings) en prelate (kerkleiers) op en hits mense aan om sulke getuies te kruisig.

6 SY PROEFSKRIF: 'N SLAG NA DIE TYDSGEES

In 1828 gaan hy na Utrecht om sy proefskrif te skryf. Dié sou handel oor Psalm 45.

Juis in daardie tyd het hy lank siek geword. Hierdie beproewing sou egter ryk vrugte dra, want in die geestelike krisis wat daarmee gepaard gegaan het, is Kohlbrugge, na sy eie getuienis, deur die Here in die profesieë ingelei. Daarmee bedoel hy: dwars teen die oorheersende opinie van sy eeu het hy leer verstaan dat die Ou Testament van Christus getuig. Dit verkondig volgens hom ook nie 'n Christus wat ons maar net leer om goeie werke te doen nie. Intendeel, vir Kohlbrugge getuig die Ou Testament van Christus as die Een wat as Borg ons sondes sou dra.

By sy terugkeer na Utrecht het hy hierdie opnuut ontdekte insig in sy proefskrif verwerk: hy verklaar Psalm 45 so dat dit handel oor Christus en sy bruid, die kerk, en nié, soos geleerdes in sy dae gemeen het, dat dit slegs 'n Oosterse bruilofslid oor Salomo was nie.

Natuurlik was die professore glad nie ingenome met so 'n proefskrif nie. Hulle het Kohlbrugge se opvatting verouderd en onwetenskaplik gevind. So 'n proefskrif sou 'n skande vir die universiteit wees, het een gemeen. Hy moes liever 'n ander proefskrif skryf. Kohlbrugge se antwoord was: "Ek skryf nie 'n ander een nie. Dan moet julle my liever laat druip". Die proefskrif was egter so goed dat hy uiteindelik met onderskeiding geslaag het. Op 4 Junie 1829 het hy sy doktorsgraad ontvang.

Maar Kohlbrugge het ook meer as net 'n doktorstitel ontvang vir sy besondere uitleg van Psalm 45: 'n vrou! Catharina Louisa Engelbert, sedert 1825 aan Kohlbrugge verloof, was wees. As gevolg van omstandighede het sy onder toesig van haar ouma gekom. Op die dag van sy promosie het Cato se grootmoeder hulle die ja-woord gegee. Dit het so verloop: toe sy van Cato verneem dat Kohlbrugge Psalm 45 verdedig as Psalm oor Christus en sy bruid, die kerk, het sy gesê: as Kohlbrugge as doktor terugkeer, kan jy hom gelukwens en sê dat julle maar mag trou, want as hy Christus en sy bruid so verdedig en hom daarvoor nie skaam nie, skaam ek my ook nie vir hom nie.

Op 30 Julie 1829 het Kohlbrugge met Cato in die huwelik getree.

7 SY AANSOEK OM TOELATING TOT DIE HERVORMDE KERK: DEUR DIE TYDSGEES AFGEWYS OOR SY CHRISTUS-PREDIKING

Algaande het Kohlbrugge oortuig geraak van die gereformeerde leer, onder ander die oor die uitverkiesing. Daarom het hy in Januarie 1830 aansoek gedoen om lidmaatskap van die Hervormde Kerk te Utrecht.

Wat daarop gevolg het, was 'n lydensgeskiedenis. Hy is van een kerklike outoriteit na die ander gestuur, maar lidmaatskap is hom nie toegestaan nie. Hierdie hele drama het amper drie jaar geduur.

In gesprek met 'n dominee Van Slogteren, een van die predikante, het die aap uit die mou gekom: Van Slogteren was nie tevrede met Kohlbrugge se beskouing oor Christus en sy werk nie. Daarom het hy vir Kohlbrugge gesê: "Ons het verdedigers soos jy nie nodig nie". Aan die

einde van die gesprek het Van Slogteren reguit vir hom gesê: "Ons moet rus hê in die kerk!!" Kohlbrugge met sy Christus-prediking en sy verkondiging dat die mens niks kan nie, sou net onrus stook in 'n kerk wat vas oortuig was van die besondere vermoë van die mens.

In 'n brief aan sy moeder in hierdie tyd skryf hy: As die Gees die mens in sy hart aangryp en dit vermorsel met die geweldige hamer van die Wet, dan kom die belydenis dat die mens niks is en niks het en niks wil en niks kan nie. Dan kom waaragtige besef van sy geestelike armoede. In 'n ander brief bely hy: Wie waarlik na die Here toe kom as 'n arm sondaar, 'n bedelaar, bewus van sy totale armoede en kragteloosheid en dat hy die oordeel van God verdien, so iemand word versadig met genade op genade uit die volheid van Christus, die Geneesheer en Heiland van sondaars en nie regverdige nie.

Op 12 Februarie 1833 tref nog 'n slag Kohlbrugge: die dood van sy vrou.

8 SY "TWEDE BEKERING": VOLLEDIGE BREUK MET DIE TYDSGEES

In 1833 het Kohlbrugge, ter wille van sy gesondheid, na Elberfeld in Duitsland vertrek.

Duitsland was die land van Luther, een van die brandpunte van die Reformasie van die sestende eeu. Van daardie roemryke verlede was egter nog net 'n skadu oor. Ook hier het die teologie verval in moralisme en verstandsgodsdien.

Elberfeld en die omliggende Wuppertal het egter 'n gunstige kontras met die res van die land gevorm. Deur God se genade is die ou beproefde, gesonde en suiwer leer nog verkondig. Tog het mensverheerliking in die vorm van gevoelsgodsdien ook daar begin kop uitsteek

'n Preek in die tyd oor Psalm 45 begin hy so: God maak sy heiliges heeltemal tot niet, sodat Hy alleen in hulle groot sal wees. Hy maak hulle geheel en al leë vate, om ons alleen uit sy volheid heeltemal te vul.

'n Aanhaling uit 'n brief van Kohlbrugge in dieselfde tyd laat hom ook sien as pastor. Op 'n sekere dag het 'n man uit Nassau, nog met stof en sweet bedek vanweë die lang en uitputtende reis, by hom in Elberfeld aangekom. Hy wou by Kohlbrugge weet wat hy moes doen om salig te word. Daarop het Kohlbrugge hom geantwoord dat hy maar weer huis toe moes gaan, uitrus en dit aan die lewende God moes vra. Dié sou hom dan leer dat dit nie afhang van die een wat wil of van die een wat loop nie, maar van God wat barmhartig is (Rm.9:16). Daarmee het Kohlbrugge die man heeltemal weggewys van homself en hom heengewys na God se ontferming alleen.

Daar in Elberfeld het 'n drastiese innerlike verandering by Kohlbrugge plaasgevind, sy "tweede bekering".

Weer, soos by sy "eerste bekering", het dit gebeur tydens die voorbereiding van 'n preek en weer was dit 'n vers uit die Romeine-brief (7:14). Net soos in die geval van Luther en Calvyn sou Romeine in sy teologiese vorming 'n beslissende rol speel.

Na sy "eerste bekering", sê Kohlbrugge, het hy lank probeer om die Wet self te vervul, in plaas daarvan om sy verlossing in God se hand alleen te laat. Die enigste vrug daarvan was egter dat hy al dieper weggesink het in 'n gevoel van totale verlorenheid. Hy was raadop. Toe het God ingegryp. Sy aandag is op die Lam alleen gevestig en die vrug daarvan was dat hy afstand gedoen het van die Wet en van alle heiligheid. Daarmee bedoel Kohlbrugge sekerlik nie dat hy toe opgehou het om te leef volgens die Wet nie. Wel wil hy daarmee sê dat hy al sy heil nou alleen in die Lam gesoek het. Alle ander dinge (wetswerke) het hy, net soos homself, geag as stof en nul. Goeie werke het hy dus nou as van nul en gener waarde beskou in die verkryging van die saligheid.

9 SY PREEK OOR ROMEINE 7:14: DIE MENS VERNEDER, CHRISTUS VERHEERLIK

Daar in Elberfeld het Kohlbrugge sestien keer gepreek, maar die preek oor Romeine 7:14 is die bekendste. Dit het hom beroemd en berug gemaak. Dit was juis na aanleiding van hierdie preek dat hy uitgekryt is as 'n antinomiaan (iemand wat sê dat 'n Christen nie meer die Wet hoef te

onderhou nie, omdat Christus dit in ons plek gedoen het).

Hy het die teks eers so gelees: "Ek is vleeslik verkoop onder die sonde". In sy eksegeese het hy egter tot 'n verrassende ontdekking gekom: na die "vleeslik" moet 'n komma staan!

Waaroor gaan dit eintlik vir Kohlbrugge by die lees van die komma? Wel, eers (sonder komma) het Kohlbrugge die teks so gelees: vir sover die mens vleeslik is, is hy verkoop onder die sonde. Vir sover die mens geestelik is, dit wil sê vir sover hy wedergebore en bekeerd is, is hy vry van die sonde. Met die ontdekking van die komma kom hy egter tot die gevolgtrekking: óók die wedergebore mens is in homself slegs vleeslik, verkoop onder die sonde.

Wie die preek onbevooroordeeld lees, kom tot die ontdekking dat Kohlbrugge beslis nie 'n streep deur die Wet as reël van dankbaarheid trek nie. Wel wys hy dié beskouing af as sou die mens, met die Wet in die hand, sy eie saligheid op 'n manier kon help bewerk. Uitdruklik verklaar hy wat volgens hom die bedoeling van die Wet is: om die mens van die sandgrond van sy eie werke te dryf en en na die Rots Christus te jaag. Christus alleen vervul die Wet vir ons en bewerk so ons heil.

Kohlbrugge druk hom sterk uit in die preek. Hy sê byvoorbeeld dat die Wet vir ons "'n lyk" geword het. Dit sê hy egter nie van die Wet as reël van dankbaarheid nie, maar wel van die Wet as middel in die mens se hand om sy heil ten dele of heeltemal self te bewerk.

In hierdie preek staan ook die beroemde uitspraak: Werp julle heiligingskrukke ver van julle af weg. Daarmee sal julle nooit die berg Sion opkom nie (Ps.24).

10 BREUK MET DIE REVEIL, BREUK MET DIE TYDSGEES

So ongeveer teen die einde van die agtiende eeu het daar onder ander in Nederland 'n beweging bekend as die Reveil (Herlewing, Revival) ontstaan. Kohlbrugge het hom ook by hulle geskaar. Juis in hierdie kring is sy preek oor Romeine 7 egter glad nie goed onvang nie.

In 'n skerp verwoorde brief het Isaac da Costa, hulle leier, Kohlbrugge van antinomianisme beskuldig. Sy mening was dat Kohlbrugge die derde deel van die Heidelbergse Kategismus, die oor die dankbaarheid of heiliging, nie tot sy reg laat kom nie. Volgens hom het Kohlbrugge wel 'n oog vir die werk van Christus vir ons (die regverdiging), maar nie vir die werk van Christus in ons (die heiliging) nie. Da Costa ontken dat ons heiliging iets is wat Christus as Borg buite ons deur sy volmaakte heiligheid bewerk het. Hy beperk ons heiliging dus tot die werk van Christus deur sy Gees in ons, dit wil sê die dankbaarheidslewe.

Da Costa se standpunt is beslis nie Skriftuurlik nie. Inteendeel, 1 Korintiërs 1 vers 30 (vgl. ook HK: v/a 18) verklaar uitdruklik dat Christus vir ons geword het wysheid uit God en geregtigheid en heiligmaking en verlossing. Ook ons heiligheid is dus 'n geskenk van God in Christus. Daarmee word nie ontken dat die Heilige Gees nie ook heiligend op ons inwerk en ons dankbaar maak nie.

Uit Da Costa se brief kry 'n mens die indruk dat hy Kohlbrugge nie goed verstaan het nie. Kohlbrugge wys nie die Wet as reël van dankbaarheid af nie, maar wel alle wettisisme.

Of miskien het Da Costa Kohlbrugge se preek juis wel goed verstaan. Miskien het hy aangevoel dat bewegings soos syne - die Reveil - daarin aangespreek word. 'n Groot kenner van die Reveil, soek in die Metodistiese trekke van die Reveil die oorsaak vir die breuk tussen hulle en Kohlbrugge. Da Costa en sy volgelingen het, anders as Kohlbrugge, 'n te hoë dunk van die mens gehad. Kohlbrugge het dus op seer tone getrap.

In 'n lywige brief verwerp Kohlbrugge Da Costa se beskuldiging dat hy 'n antinomiaan is as 'n gruwelike en helse dwaling. Dat hy die derde deel van die Heidelbergse Kategismus verwaarloos, ontken hy ten sterkste.

Op 31 Oktober 1834 tree Kohlbrugge in die huwelik met Ursulina Philippina, barones van Verschuer.

11 KOHLBRUGGE SE HOUDING TEENOOR DIE AFSKEIDING

Aan die begin van 1834 het Kohlbrugge na Nederland teruggekeer. Dit was ook die jaar van die Afskeiding. Aangesien die ontstaanswortels van die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika daar lê, is Kohlbrugge se standpunt in die verband ook vir ons belangrik.

Die Afskeiding in Nederland het begin met die verset van dominee Hendrik de Cock teen afdwalings in die Hervormde Kerk en sy verdediging van die Gereformeerde leer. Daarvoor is hy in 1833 deur die provinsiale "kerkbestuur" sonder dat hy ooit aangehoor is geskors en afgesit.

Kohlbrugge het nie met die Afskeiding meegegaan nie. Aan dominee Hendrik de Cock, die "vader van die Afskeiding" en ook aan dominee Antonie Brummelkamp, 'n ander voorman van die Afskeiding, het hy briewe geskryf waarin hy die Afskeiding afwys. So sterk het hy daarvoor gevoel, dat hy selfs aan Brummelkamp skryf dat die Afskeiding deur God vervloek is.

Blykbaar het De Cock Kohlbrugge om advies gevra oor die Afskeiding. Kohlbrugge se mening was dus wel vir hom belangrik. In sy brief aan De Cock keur Kohlbrugge wel De Cock se skorsing ten sterkste af. Sy advies aan laasgenoemde is egter: "Passief moet ons in alles wees". Daarmee bedoel hy beslis nie niksdoen nie, maar preek, en met preek bedoel hy dat kerkhervorming in die hande van Christus Triomfator alleen gelaat moet word. Die apostels, skryf hy, het nie geweld gebruik nie, maar het hulle predikamp getrou bly beoefen. Die geheim van die triomf van die apostels se prediking lê daarin dat hulle oorwin het deur die bloed van die Lam. Wie hier 'n ander weg wil inslaan, is erger as Ussa wat met eie hand die ark van God orent wou hou (2 Sam.6).

Kohlbrugge se advies kom hierop neer: die Lam sal die kerk herstel en Hy alleen. Al wat De Cock dus moet bly doen, is om die Lam te predik. Afskeiding daarenteen beteken vir Kohlbrugge om soos Ussa op menslike reddingsaksies te steun.

'n Mens kan Kohlbrugge wel nie heeltemal gelyk gee as hy sê dat die predikante net moet preek en nie mag afskei nie. Die probleem was immers dat verskeie predikante in die Hervormde Kerk nie meer Christus gepreek het nie of 'n ander Christus as die Bybel verkondig het. Wat moes dus van die lidmate word van gemeentes waar juis die enigste belangrike middel volgens Kohlbrugge, die prediking van Christus, ontbreek?

Tog gee Kohlbrugge veel stof tot nadenke. Die gevaar van 'n afskeiding is inderdaad dat die mens kan dink dat hy die kerk met sy aktiwiteit moet en kan red. Dit is in stryd met die belydenis dat die Seun van God die kerk bewaar (HK: v/a 54).

12 TYDPERK IN UTRECHT: 1834-1846

Vanaf 1834 tot 1846 het Kohlbrugge en sy gesin in Utrecht gebly.

Hoewel kanselloos, was hy tog nie invloedloos nie. Veral deur boeke en briewe het hy sy invloed laat geld.

Die belangrikste boeke was een oor Romeine 7 en 'n ander oor Matteus 1. Ook oor laasgenoemde boek sou Kohlbrugge baie ernstige kritiek moes verduur. Daar is - verkeerdelik - gevoel dat die sondeloosheid van Christus daarin aangetas word.

Verder het hy 'n verbasende hoeveelheid briewe geskryf. Al was hy nie predikant nie, was hy tog pastoraal. Steeds het hy op die Lam van God alleen gewys. Dit is die kenmerkende nie alleen van sy boeke en preke nie, maar ook van sy korrespondensie. Hy word nie moeg daarvoor om enersyds die totale bankrotskap van die mens aan te toon en andersyds die algenoegsaamheid van Christus nie.

Hoe kan 'n mens aan wie geheel en al niks goeds is nie tog goed wees? So vra Kohlbrugge in 'n brief. Daarop antwoord hy: Net soos God hemel en aarde deur sy woord uit niks geskape het, net so is ons heilig, omdat God dit gesê het en ons begenadig het in die Geliefde. Dit kom alles uitsluitlik van God en van sy Lam.

In sy briewe is 'n massa Skrifverklarings. Die bekende Groen van Prinsterer het Kohlbrugge op

'n stadium versoek om dit te versamel en in boekvorm uit te gee. So het die boek Opleiding tot recht verstand der Schrift ontstaan.

13 PREDIKANT IN ELBERFELD

Ter wille van sy gesondheid het Kohlbrugge en sy gesin op 4 September 1845 na Godesberg in Duitsland vertrek.

Terwyl hy daar was, het hy 'n belangrike boek oor die betekenis van die Ou Testament geskryf. Daarin toon hy uit die Nuwe Testament aan dat die Ou Testament van Christus getuig en oor Hom handel. By vele mense en geleerdes ook in ons tyd is dit 'n vergete waarheid.

Terwyl Kohlbrugge in Godesberg was, het enkele broeders uit Elberfeld na hom toe gekom met die versoek om hom te ontferm oor die "verstrooide skape". Daarmee is bedoel lede van die Reformierte Gemeinde aldaar wat nie met die inmenging van die regering in die kerklike lewe verlief geneem het nie en hulle daarom aan die kerklike lewe onttrek het.

Kohlbrugge het lank geaarsel, maar tog uiteindelik ingestem. Sy bedoeling was egter nie om 'n eie afgeskeide gemeente te stig nie. Inteendeel, hy het gehoop om hierdie mense weer vir die kerk te kon terugwen.

Op 4 Junie 1846 het hy in Elberfeld aangekom en het hy begin om godsdiensoefeninge vir die "verstrooide skape" in sy eie huis te hou.

Dat Kohlbrugge nie met 'n afskeiding wou begin nie, kan ook in sy verdere optrede gesien word: op 2 November 1846 het hy naamlik aansoek gedoen om opgeneem te word in die Reformierte Gemeinde. 'n Kommissie van die kerkraad was heeltemal geneë daartoe. Wel wou hulle ten opsigte van 'n paar punte, onder andere sy beskouing oor die sondeloosheid van Christus, 'n nadere verduideliking hê. Kohlbrugge se antwoord het hulle bevredig. Hulle was eweneens toegeeflik insake Kohlbrugge se voorbehoud ten opsigte van die regeringsoptrede.

Later het die kerkraad egter 'n heeltemal ander uitleg as Kohlbrugge aan die gesprek met die kommissie gegee: hy moes sy aanhangers in die steek laat en sy dienste op Sondae staak. Dit was hoegenaamd nie Kohlbrugge se idee nie. Hy wou die eenheid van hierdie gelowiges met die Reformierte Gemeinde juis deur hierdie "dienste" probeer herstel.

Kohlbrugge het nou geen ander uitweg meer gesien as om voort te gaan met sy samekomste ten einde 'n eie gemeente daar te stel nie. Die Niederländisch-reformierte Gemeinde, is gestig en op 9 Mei 1848 is Kohlbrugge as predikant bevestig.

Die nuwe gemeente het die Heidelbergse Kategismus, die Nederlandse Geloofsbelydenis en die Skotse belydenis as belydenisskrifte aanvaar. Daarby het hulle die liturgie van die Palts gevolg en hulle gehou aan die kerkorde van Jülich/Berg.

Ook na die totstandkoming van die gemeente het Kohlbrugge egter met alle mag daarna gestreef om te vermy dat die nuwe gemeente beskou sou word as 'n afgeskeie een. So het hy byvoorbeeld sy gemeente nog gebonde geag aan die plaaslike Lutherse en Gereformeerde gemeentes. Verder het hy studente wat by hom opgelei is as predikante, ook steeds weer terug verwys na die landskerke.

Uit Kohlbrugge se bediening in die gemeente is duidelik dat hy baie lief was vir die Heidelbergse Kategismus. Vir sy katkisasie het hy gebruikgemaak van die Heidelbergse Kategismus met toeligting van homself daarby. Op sy sterfbed het hy ook nog gesê: "Die Heidelberger! Die eenvoudige Heidelberger! Hou daaraan vas, kinders!"

Kohlbrugge het ook in 1846 'n eie kategismus, Die leer van heil, opgestel. Op advies van sy vrou is dit nie gedruk nie, omdat sy bang was dat dit die Heidelbergse Kategismus kon verdring. Eers in 1903, met die honderdjarige herdenking van Kohlbrugge se geboortedag, is dit uitgegee. Dit is seker een van die belangrikste bronne in die ondersoek na sy teologie. Daarom het ek dit in Afrikaans vertaal.

Bo alles was Kohlbrugge prediker. Die meeste van sy gedrukte preke is ook vertaal, onder andere in Nederlands en Engels en selfs in Tsjeggies.

Later in sy lewe het Kohlbrugge verskeie male in Nederland gepreek. Die laaste keer was in 1871 in Amsterdam op versoek van die bekende Abraham Kuyper. Hy het selfs twee beroepe na Nederland gekry. So is hy tog in 'n sekere sin in ere herstel in die kerk wat hom so verguis het.

Op 5 Maart 1875 is hy oorlede.

14 KOHLBRUGGE SE BETEKENIS VIR ONS

Daar was nooit 'n tyd en daar sal ook nooit 'n tyd wees dat die boodskap van Kohlbrugge nie brandend aktueel sal wees nie. Die rede daarvoor is doodeenvoudig: die mens 'n ronde nul en Christus alleen alles - dit is die verkondiging van die evangelie.

Boonop staan ons voor dieselfde probleem as Kohlbrugge: wettisisme. Sedert die sondeval wou die mens nog altyd heeltemal of gedeeltelik sy heil in eie hand hou. Hy wil soos God wees. Dit geld nie alleen die sektes nie, maar ook ons as Gereformeerdes. Die Fariseër leef in elke mensehart. Paulus sê immers: die evangelie is nie na die mens nie (Gal.1:11). Daarmee bedoel hy: die evangelie van louter genade is vir alle mense 'n ergernis. Daarom is wettisisme 'n sonde waarteen elkeen van ons lewenslank moet stry.

Die skokkende bevindings van Johan Cilliers in sy boek Die uitwissing van God op die kansel dat meer as 90% van die radiopreke in 1994 en 1995 mank gegaan het aan wettisisme bevestig hoe aktueel Kohlbrugge vandag nog is.

Die afval en doodsheid in die kerk is vir elke troue herder en elke egte gelowige 'n bron van groot kommer. Die vraag is: weet ons nog wat die oplossing is? Kohlbrugge wys ons die Skriftuurlike weg, die enigste Weg: Christus alleen. Daarom: verkondig net die Woord en alles sal waaragtig regkom. Dit sê God self: die geloof is uit die gepredikte Woord (Rom.10:14-17). Preek die evangelie van die Lam wat geslag is vir mense wat in hulleself totaal verlore is. Die Lam is God se almagtige herskeppingswoord vir totaal magtelose mense. Hy alleen kan kerk en samelewing verander.

MEMORIETAFEL VAN KOHLBRUGGE'S LEVEN

15-8-1803 wordt Hermann Friedrich Kohlbrugge te Amsterdam geboren als oudste van twaalf kinderen. De familie Kohlbrugge is afkomstig uit het Hannoverse dorp Ankurn bij Osnabrück. Zijn vader: Hermann Gerhard Kohlbrugge, zeepfabrikant (luthers). Zijn moeder: Neeltje Teerhuys (hervormd) uit Monnikendam. Op de lagere school zit Kohlbrugge naast de latere predikant en hoogleraar B. ter Haar.

1819-1821

Bezoek aan de Latijnse school.

1821-1825

Op het athenacum te Amsterdam wijdt Kohlbrugge zich aan de studie van de godgeleerdheid en klassieke taal en letterkunde, vooral van het Grieks, onder Van Lennep, en van de oosterse talen (Hebreeuws, Arabisch, Chaldeeus, Samaritaans, Syrisch) onder J. Wilmet. Hij wordt een "geestdriftig humanist."

Op 12-3-1825 sterft Kohlbrugge's vader. Deze laat, nadat hij door bedriegerijen van een compagnon van heel zijn vermogen beroofd was, zijn gezin zonder middelen van bestaan in grote armoede achter. Afsluiting van de studie. Eerste preek over Rom. 5 : 1 te Loenen a. d. Vecht.

1826

Eerste bekering tot een "actief leven" van gerechtigheid en heiligheid op grond van wetswerken. Proponent en hulpprediker in de "Hersteld Lutherse Gemeente" te Amsterdam.

In 1827 begint een periode van strijd en lijden, die bijna twintig jaren voortduurt: de preek van ds. R. Uckermann over Joh. 16 : 5 15 (13 5 1827) omschrijft Kohlbrugge naar haar inhoud als "negatieve neologie," d.w.z. als een nieuwe leer, die de fundamentele waarheden van de Heilige Schrift loochent. "Toentertijd wierp ik de lont in het kruitvat!" Langdurige onderhandelingen met het consistorie. Uit het ambt ontzet, uit de gemeente uitgestoten en door zo menig "aanhanger" en "goed vriend" verlaten.

Op 19-1-1828 verhuist Kohlbrugge naar Utrecht.

Op 4-6-1829 promoveert Kohlbrugge te Utrecht op een proefschrift over Psalm 45. Later heeft hij hierover het volgende verteld: "Toen werd ik ook doctor in de godgeleerdheid in weerwil van heel de universiteit. De professoren hadden namelijk alles in het werk gesteld om mij af te wijzen, omdat ik Psalm 45 met het oog op Christus, de Bruidegom, en de gemeente, Zijn bruid, uitlegde. Dat vonden zij afgezaagd; zij waren van mening, dat deze psalm het bruiloftslied van een aards koning was, en daarom wilden zij mij laten zakken. Zij waren allen terdege geschoold en gewapend bovendien, maar één ding hadden zij vergeten, wat ik reeds als kind boven alle andere boeken gelezen had, namelijk Gods Woord. Hierin waren zij niet zo beslagen, en zó konden zij tegen mij niets uitrichten; ik werd doctor in de godgeleerdheid."

Op 30-7-1829 trouwt Kohlbrugge te Amsterdam met Catharina Louisa Engelbert (geboren 8-4-1808), wier familie zich lange tijd tegen het aangaan van dit huwelijk had verzet. De jeugd van zijn gemeente heeft hij later hierover het volgende verteld: Ik was verloofd met een lief meisje. Toen ik naar Utrecht ging om te promoveren, zei haar grootmoeder tegen haar: 'Als Kohlbrugge terugkomt, dan kunnen jullie toch niet trouwen'. Ik zei: 'Goed!' Toen ik nu echter promoveerde,

zei haar lieve grootmoeder: 'Vertel mij toch eens, Catharina, wat doet die Kohlbrugge eigenlijk?' 'Nu, die verdedigt Psalm 45'. 'Hoe legt bij deze psalm dan uit?' 'Nu, met het oog op Christus en Zijn bruid'. 'En dat willen zij (de professoren) niet accepteren?' 'Nee, dat willen zij niet laten gelden; zij willen hem afwijzen'. 'Wat denk je, zal hij wel slagen?'. 'Ja, zeer zeker!' antwoordde mijn verloofde, en haar grootmoeder zei daarop: 'Nu, als hij als doctor terugkeert, dan kun je hem gelukwensen en hem zeggen, dat jullie mogen trouwen; want als hij Christus en Zijn bruid zó verdedigt en zich voor hen niet schaamt, dan schaam ik mij voor hem ook niet'." Het jonge paar brengt in Haarlem een bezoek aan Bilderdijk, één der grootste geleerden van zijn tijd, van wie ook de opwekkingsbeweging in Nederland, het zogenaamde Réveil, is uitgegaan; het brengt de wittebroodsweken dóór bij een andere Réveil man, Twent van Roozenburg, op Raaphorst bij Wassenaar, en gaat voorlopig in Amsterdam op kamers wonen. De tijd van gedwongen "werkloosheid" wordt een tijd van onvermoeibaar vorsen en zoeken in de Schrift. Romeinen 6 tot 12 krijgen in verbinding met de boeken van de profeten bijzondere betekenis voor hem. Hij wijdt zich aan de bestudering van de geschiedenis der Nederlanden, van de geschriften van Calvijn en Olevianus. Maar de geschriften van Luther blijven zijn lievelingslectuur.

1830-1832

Begin 1830 verhuizing naar Utrecht. Verzoek om opname in de Hervormde Gemeente aldaar. Langdurige onderhandelingen over dit verzoek eindigen, niet in de laatste plaats door de houding van het hersteld luthers kerkbestuur te Amsterdam, waaronder hij vroeger ressorteerde, met een afwijzend antwoord, dat zonder ondertekening (!) en zonder opgave van redenen werd gegeven (!). Niet eens werd het gevraagde bewijs van goed zedelijk gedrag uitgereikt (1). Zó werd ik met mijn gezin van alle kerkelijke gemeenschap uitgesloten, van mijn eer en goede naam beroofd en zonder uitzicht op toelating voor de gemeente gedood."

1833-1846

Leven in eenzaamheid en veel strijd. Opvoeding en onderricht van zijn eigen kinderen. Kohlbrugge wijdt zich aan de bestudering van de Schrift en onderhoudt een uitgebreide briefwisseling: hij is de geestelijke raadsman van vele families en vrienden, die, op verschillende plaatsen wonend, Kohlbrugge's gemeente in de verstrooiing vormen. Het woord des Heren uit Hosea 2:16 neemt in Kohlbrugge's leven op unieke wijze gestalte aan.

12-2-1833 sterft zijn jonge vrouw. Zij laat hem twee zonen na: Gerrit (geboren 26-4-1830 en overleden in 1908 te Bonn) en Jakob (geboren 5-9-1832 en overleden 11-7-1858 als officier op Java). In april 1833 komt het bericht betreffende de dood van zijn lievelingsbroer Jakob (geboren 31-8-1812 overleden 8-10-1832 op de rede van Pasoeroean op Java en in zee begraven. Bijzonderheden over het lot van deze broer worden pas in juli 1833 bekend). Publicatie van de documenten uit de jaren van strijd, 1827-1832, aan het slot waarvan de woorden uit Psalm 10:17 en uit Psalm 119:81-88 zijn geplaatst. Men leze deze woorden na! Bij de verpleging van zijn vrouw, die aan de tering is gestorven, zelf ernstig ziek geworden, maakt Kohlbrugge op medisch advies tot herstel van zijn gezondheid een reis naar de Rijn. Hij neemt zijn oudste drie jarig zoontje Gerrit mee. Aan het slot van deze reis verblijft hij te Ruhrort en Elberfeld. Op uitnodiging van gelijkgezinde mannen preekt hij zestien maal in Elberfeld en omgeving, op 31-7-1833 te Elberfeld over Romeinen 7:14. Bij de voorbereiding van deze preek komt het tot een tweede bekering: Ik weet niet, dat mij ooit in mijn leven iets méér aangegrepen heeft dan het zien van deze komma: 'Ik ben vleselijk' komma! 'verkocht onder de zonde'. Dat wordt als het vonnis over de bekeerde mens gezien en erkend. Het "actieve leven" van de gerechtigheid en heiligheid op grond van wetswerken maakt plaats voor een "passieve activiteit" om zó, als wij zijn, het Woord te geloven en daarmee op God te zinken en Christus aan te grijpen, komen wij erbij om, zo komen wij erbij om". 'Van al zijn vorige geestelijkheid

ontdaan, naakt en ontkleed, als een goddeloze en als één, die het opgegeven heeft ooit weer vroom te worden", verkondigt K. voortaan de 'Christus, die komt, om in onze ziel en op de diepste grond van onze verlorenheid woning te maken, waar Hij in nog groter diepte ligt dan wij, om onzentwil, om ons uit onze diepte op te halen" (woorden uit een brief aan een onbekende jongedame van 11-1-1854).

K. schrijft twee geschriften: "Het zevende hoofdstuk van de brief van Paulus aan de Romeinen in uitvoerige omschrijving" en "Het Woord is vlees geworden" (Mattheus I). Beide geschriften behoren met hun echt bijbelse substantie op het allernauwst bijeen: God is vlees geworden, tot zonde gemaakt voor mij, die onder de zonde verkocht ben, in Zijn Zoon!

In Pruisen waakt men angstvallig voor datgene, wat op het gebied van de kerkorde en van de eredienst bereikt is door het werk van een zogenaamde commissie tot "kerkelijke reorganisatie van het Duitse protestantisme". Terecht vermoedt men in K. een tegenstander van de "Union", de samensmelting van luthers en hervormden. Het ministerie Altenstein verbiedt K. alle kansels van de Rijnprovincie. Terugkeer naar Nederland.

Op 31-10-1834 trouwt K. voor de tweede maal, en wel met Ursuline Philippine Baronesse van Verschuier (geboren 28-8-1794 te Utrecht).

Op 3-4-1836 sterft zijn grootmoeder Anna Teerhuys van der Horst. Zij had eens naast zijn vader de godsdienstige opvoeding en leiding van de jonge K. op zich genomen, en hij heeft voor haar in zijn geschrift "De taal Kanaäns" (omstreeks 1850), die men een autobiografie kan noemen, een blijvend gedenkteken opgericht: Ik had een grootmoeder, die Lois heette (2 Timotheus 1:5); die ging dikwijls met mij naar een mooie tuin. Daar zag ik onder de bomen een mooie man en een mooie vrouw. In een andere laan zag ik, dat die beiden heel lelijk waren geworden en uit die tuin verdreven werden door een man in een wit kleed. Deze had een vlammend zwaard in de hand, waarmee hij hen verdreef. Dan was het mij altijd alsof ik werd uit gedreven. Ook bracht zij mij wel eens in een varkenskot. Daar zat een uitgehongerd jong mens met zeer fijne trekken; die begeerde te eten, wat de varkens aten; maar hij kon niet bij de trog komen. Dan dacht ik altijd, dat ik daar zat. Dikwijls bracht zij mij ook bij een kribbe en legde mij uit, dat het kleine kind, dat daarin lag, mijn Koning was. Vandaar bracht zij mij bij een kruis en zei: Daar hangt jouw Koning met jouw zonden! En als zij mij daarna een graf liet zien, waaruit die Koning te voorschijn kwam, dan had ik daar méér schik in dan in al mijn speelgoed..." Dit onderwijs gaf grootmoeder Teerhuys haar kleinzoon aan de hand van afbeeldingen uit de bijbelse geschiedenis, in blauw wit op tegels van delfts porselein aangebracht, zoals men ze in menig Nederlands huis en vooral in kamers en keukens van boerenwoningen als kostbare wand of schoorsteenversiering ook nu nog bewonderen kan.

Op 1-2-1837 sterft K.'s moeder. Over haar lezen wij in "De taal Kanaäns" de merkwaardige woorden: Ik heb een moeder gehad, die mij altijd kleren maakte naar de maat van het vijfde gebod; maar mijn lichaam werd er langzamerhand te groot voor, zodat de naden dikwijls opensprongen".

1845

Tweede reis met zijn vrouw naar de Rijn, die op 14-8 werd begonnen. Te Godesberg bijeen met de vrienden uit Elberfeld (Karl von der Heydt e.a.). Met hen voert hij besprekingen over de vraag, hoe de Hervormde Gemeenten van de "Union" en Unions Agende bevrijd kunnen worden. K. schrijft in deze tijd twee geschriften: 'Waartoe het Oude Testament?' en "Overdenking van de 50ste Psalm".

In 1846 verhuist K. met zijn gezin naar Elberfeld en legt voorlopig in zijn huis voor een kleine kring de Schrift uit. Op 4-11-1846 vindt zijn plechtige aanneming tot lidmaat van de Reformierte Gemeinde in het armenhuis (!) plaats. Na het over winnen van tal van moeilijkheden (verbod van zijn samenkomsten) gaat één van zijn vroegere visioenen in vervulling:

In 30-3-1847 vaardigt koning Friedrich Wilhelm IV het "tolerantie edict" uit, waardoor aan allen, die in de "Union" niet konden leven, vrije uitoefening van eredienst wordt gewaarborgd.

In 18-4-1847 wordt de 'Niederländisch Reformatierte Gemeinde' te Elberfeld gesticht, die in het revolutiejaar 1848 zich een eigen kerk bouwt.

In 14-5-1848 houdt K. "een soort intrepreek" over Psalm 84:13, nadat in de voorafgegane week (9 - 5) zijn "bevestiging" onder handoplegging door de ouderlingen van de gemeente had plaatsgevonden. Na de preek werden 30 kinderen gedoopt.

In 1856 verschijnt naar aanleiding van een ernstige crisis, die opgeroepen was door de vraag naar de rechte toepassing van de kerkelijke tucht, het ook nu nog lezenswaardige geschrift "Het ambt der presbyters Hoe de heilige apostel Petrus als mede ouderling de bisschoppen (opzieners) vermaant. Vijf overdenkingen naar aanleiding van 1 Petrus 5:1-4." Hierin staan de woorden: Is het met de gemeente zóver gekomen, dat zij Gods Woord prijsgeeft en zich voor de afgoden neerbuigt, dan moge zij de straf verwachten, dat zij door de Here verkocht wordt onder de macht van mensen; ook komt zij niet weer vrij, tenzij dan dat zij zich tot het Woord bekeert en het eeuwig Evangelie aangrijpt. Waar mensen zich niet onder het Woord willen buigen, maar zelf willen regeren, daar drukt hun eigen orde hen dood; daar is enkel en alleen gewetensverkrachting, twist, ruzie en tweedracht, en terwijl men aan de bovenkant aan het bouwen is, zinkt het aan de onderkant weg, en is en blijft het een torenbouw van Babel". Voor de eerste maal wordt het K., die uit twee kerken van zijn vaderland was uitgebannen, toegestaan om een Nederlandse hervormde kansel te beklimmen: in Vianen op 29 6 1856. bi de loop der jaren volgen tal van uitnodigingen om in de Ned. Herv. Kerk te preken; de Synode doet er het zwijgen toe (1)

In 1858 sterft K.'s zoon Jakob op Java (11-7). In hetzelfde jaar sterft op 14-2 te Halle a.d. Saale prof. Johannes Wichelhaus, "mijn Timotheüs", zoals K. hem noemde: "Hij was zeer trouw, zeer gehoorzaam. Welk een kostbare ziel! Ik had hem nog méér lief dan mijn eigen kind". K. houdt de preken over Psalm 118, die onder de titel "Uit diepten van ellenden" zijn verschenen.

In 1859 wordt K. benoemd tot honorair lid van de "Vereniging van Vrienden der Waarheid in Zuid Holland".

In 1865 wordt K. beroepen in de Ned. Herv. Gemeente te Zoutelande. "Nu zie ik, dat God trouw houdt, want toen, in de tijd van mijn vervolging, men mij raadde aan de Afscheiding deel te nemen, zei ik: God zal mij recht doen, al was het in het kleinste dorpje aan de zee". Hij bedankt echter voor dit beroep.

Op 25-5-1866 sterft K.'s tweede vrouw.

Op 7-6-1871 viert de Nederl. reform. Gemeinde te Elberfeld het 25 jarig jubileum van haar ontstaan. Temidden van de feestvreugde gaat uit K.'s mond de oproep tot bekering uit: 'Belijden wij toch, dat wij doemwaardige mensen zijn, dan kunnen wij ons in Zijn genade verblijden!'

Op 12-11-1871 preekt K. op uitnodiging van Abraham Kuyper in zijn vaderstad Amsterdam op een hervormde kansel "twee volle uren" voor 3000 toehoorders in de Zuiderkerk, die door een gracht en een rij huizen gescheiden was van de kerk der Hersteld Lutherse Gemeente, waaruit men hem 44 jaren tevoren had uitgestoten. "Mijn tekst was Psalm 68:21.

Op 6-3-1873 sterft zijn dochter Anna, het enige kind uit het tweede huwelijk, als echtgenote van de Weense systematicus Eduard Böhl.

Op 29-11-1874 preekt K. voor de laatste maal (tekst: Psalm 28: 6 9).

Op 5-3-1875 sterft H. F. Kohlbrugge een origineel mens in het Koninkrijk der hemelen, een geringe dienstknecht van zijn grote en rijke Heer, één, die slechts ging, wanneer en waarheen God hem beval te gaan (Jeremia 1:7), een onvergelijkelijk prediker van de rechtvaardiging en heiliging, "een rechtvaardige en een zondaar tegelijk" (Luther).

‘Christus Barabbas. Uit mijzelf kies ik de moordenaar. Als ik Christus kies, dan heeft de genade des Geestes mij dat geleerd, en dan kan ik mijn ziel niet meer bij het leven behouden' (uit: "Aforismen bij de lijdensgeschiedenis").

Laatste woorden, op het sterfbed gesproken en door ds. Künzli, zijn "trouwe Zwitser", op 9 maart, de dag van de teraardebestelling, aan de gemeente bekend gemaakt, laten de herinnering wakker worden aan het heengaan van Mozes. De Heilige Schrift zegt van hem: "Hij stierf aan de mond Gods" (Deuteronomium 34:5 volgens de Hebreeuwse tekst).

Op 9-3-1875 werd het stoffelijk omhulsel van de Elberfeldse pastor begraven op het eigen kerkhof van de gemeente, waar velen samengestroomd waren. Daar zong men het lied, waarvan de ontslapene zelf eens de wens had uitgesproken, dat het bij zijn graf gezongen zou worden:

*Christus, der ist mein Leben,
und Sterben mein Gewinn.
Ihm hab' ich mich ergeben:
mit Fried' fahr' ich dahin.*

LENNEP, DAVID JACOB VAN

Noordnederlands classicus en dichter (Amsterdam 15-7-1774 tot 10-2-1853). Zoon van de patriottische patriciër Cornelis van Lennep (1751-1813). Studeerde klassieke letteren en rechten te Amsterdam; in 1799 aldaar hoogleraar klassieke letteren en geschiedenis. Had invloed op versch. leerlingen die zich later bij het Réveil aansloten, vanwege zijn originele geschiedenisbeschouwing (met name m.b.t. de scheppingsbeschouwing). Maakte reeds vroeg Latijnse en Nederlandse verzen (*Carmina juvenilia*, 1790). Was een der redacteurs van het kritische tijdschrift *De Arke Noachs*. Had als lid van diverse genootschappen, jury's en commissies groot gezag.

Het dichtstuk *Hollandsch duinzang*, in 1826 voorgedragen, was een verheerlijking van het middeleeuwse verleden; het werd afgedrukt in Van Kampens *Magazijn VII*, na zijn in 1827 voor het genootschap Doctrina et Amicitia gehouden *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (ca 1828). Deze voordracht oefende grote invloed uit doordat de kunstenaars opgewekt werden in navolging van Scott hun inspiratie in het vaderlands verleden te zoeken voor het schrijven van historische romans. Zijn nicht Margaretha Jacoba de Neufville en zijn zoon Jacob gaven als eersten aan zijn oproep gehoor.

Voorts verzorgde Van Lennep tekstuutgaven en vertalingen van Griekse en Latijnse schrijvers, o.a. van Hesiodus (*Hesiodus Werken en dagen*, 1823). Zijn Nederlandse gedichten werden uitgegeven door zijn zoon Jacob, die tevens zijn leven en dat van Cornelis van Lennep aan de hand van vele brieven beschreef.

Werken:

Neerlands Rijk hersteld en gehandhaafd (1815), lierzang; *Gedichten* (1844).

Uitgave:

Verhandeling en Hollandsche duinzang (1966, 1978²), ingel. en toegel. door G. Stuiveling.

Literatuur:

M. Siegenbeek, in *Hand. Kon. Mij v. Taal- en Letterk.* (1853-1855); J. van Lennep, *Het leven van Mr. C. en Mr. D.J.v.L.*, 4 dln. (1861-1862); G.D. Bom, *Het hooger onderwijs te Amsterdam* (1882); W. Drop, *Verbeelding en historie* (1958, 1979³); G. Stuiveling, 'Voetstappen der vaderlandse romantiek', dl i, in *Vakwerk* (1967); E. Kluit, 'Professor Mr. D.J.v.L. en Mr. Jacob van Lennep in hun verhouding tot het negentiende-eeuwse Réveil in Nederland', in *Nader over het Réveil* (1977); K.M. Wagemans, 'Invloeden op de ontwikkeling van de historische roman in de periode 1827-1840, of De redevoering en de Roos', in *De Negentiende Eeuw*, 6 (1982).

NICOLAAS GERARD PIERSON

Nicolaas Gerard Pierson werd op 7 februari 1839 geboren te Amsterdam in een gezin dat zich verbonden voelde met het Réveil. In tegenstelling tot zijn beroemde broer Allard (1831-1896), die theologie studeerde en furore maakte als kunstcriticus, doorliep hij geen universiteit: het enige examen dat hij aflegde is dat voor de onderwijsakte staathuishoudkunde (1864), waarop een docentschap volgde aan de Amsterdamse Handelsschool (1864-1868). Niettemin publiceerde Pierson al vanaf zijn twintigste jaar boeken en artikelen over economische onderwerpen, die hem eredoctoraten van Leiden (1875) en Cambridge (1904) opleverden. Hij introduceerde in Nederland de economische theorieën van de Oostenrijkse School. Van 1877 tot 1885 doceerde hij staathuishoudkunde aan de Universiteit van Amsterdam, in 1883 werd hij lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Maar ook was Pierson zakenman. In 1864 werd hij directeur van de Surinaamse Bank, in 1868 kwam hij in dienst bij de Nederlandse Bank, waarvan hij in 1885 president werd.

Vanaf 1870 was Pierson regelmatig gevraagd als minister van Financiën, maar steeds had hij geweigerd. In 1891 zei hij ja en trad hij toe tot het ministerie-Tienhoven-Tak van Poortvliet (1891-1894). Hij ontpopte zich, ondanks zijn protestantse achtergrond en zijn vroegere correspondentie met de anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer, als een liberaal politicus. Met medewerking van de liberale voorman S. van Houten voerde Pierson de vermogensbelasting en de belasting op bedrijfsinkomsten in.

In 1897 werd Pierson lid van de Tweede Kamer, waar hij tot de Liberale Unie behoorde. In juli van dat jaar werd hij eerste minister en minister van Financiën. Hij ontpopte zich als een bekwaam en, ook in het verkeer met de Staten-Generaal, buitengewoon tactvol regeringsleider. Voor de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 schreef hij persoonlijk een door de menigte gezongen vers. Pierson gaf de aanzet tot de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1899). Zijn ministerie voerde wetten tegen kinderarbeid, de Leerplichtwet, de Woningwet en de Wet op de ongevallenverzekering in; het wordt daarom wel 'het kabinet der sociale rechtvaardigheid' genoemd.

Ondanks de brede waardering voor het kabinet in de Tweede Kamer leverden de verkiezingen van 1901 verlies op voor de liberalen, waarna Abraham Kuyper eerste minister werd. Van 1905 tot 1908, toen hij zich om gezondheidsredenen terugtrok, was Pierson nog lid van de Tweede Kamer. Hij overleed te Heemstede op 24 december 1909. De N.G. Pierson Stichting, op zijn zeventigste verjaardag opgericht, reikt om de vijf jaar een medaille uit voor een uitmuntend economisch geschrift.

EVERHARDUS JOHANNES POTGIETER

De Nederlandse zakenman en dichter Everhardus Johannes Potgieter leefde van 1808 tot 1875. In 1837 was Potgieter medeoprichter van het literaire tijdschrift "De Gids", waarvan hij tot 1865 redacteur was.

De gids veranderde in de loop van tijd nogal eens. De uitgave was soms cultureel en soms sociaal en politiek gericht. In de loop van haar bestaan heeft de redactie o.a. bestaan uit: Bakhuizen van den Brink, Busken Huet, Van Duinkerken, Claus, Hoornik en Mulisch.

In 1865 ontstond er een conflict in de redactie over een tweetal artikelen van Busken Huet, die tot gevolg had dat in Busken Huet en Potgieter uit de redactie stapten.

Potgieter probeerde de ondernemingslust van Nederlanders te prikkelen en verwees hiervoor naar de nationale glorie uit de 17e eeuw.

Het bekendste werk van Potgieter is "Jan, Jannetje en hun jongste kind" uit 1842. Jan Salie, het jongste kind uit dit werk, werd zeer geliefd bij de Nederlandse lezer.

Potgieter bleef het verleden als ideaal beeld in zijn werk gebruiken, want ook in "Het Rijksmuseum te Amsterdam" uit 1844 wordt de zeventiende eeuw beschreven. "Florence" uit 1868 is een dichterlijke reisimpressie en het beroemde "Gedroomd paardrijden" uit 1875 is een omvangrijk werk. Potgieter schreef dit werk in strakke rijmschema's; ook in technisch opzicht kan het een meesterwerk worden genoemd.

Groen van Prinsterer

Guillaume Groen van Prinsterer werd in 1801 op 21 augustus in Den Haag geboren. Zijn vader was arts. Hij was de eerste inspecteur van de volksgezondheid die ons land kende.

Guillaume, die in de familiekring gewoon Willem werd genoemd, gaf blijk van uitzonderlijke begaafdheden. Zijn ouders waren rijk en gaven hem een uitstekende opvoeding en opleiding. In 1823 promoveerde hij tegelijk cum laude in de letteren en in de rechten. Hij werd advocaat in Den Haag. Later werd hij secretaris en archivaris van Koning Willem I, waardoor hij in aanraking kwam met de politiek.

In 1828 trouwde hij met Elisabeth van der Hoop (Betsy). Mede door haar toedoen ging Willem over naar het Reveil.

In 1840 kwam hij in de Tweede Kamer en begon zijn politieke loopbaan. Hij verdedigde daar de Afgescheidenen tegen de regeringspolitiek en pleitte voor de vrijheid bijzondere (christelijke) scholen te mogen oprichten.

In 1876 op 19 mei overleed deze grote man. Op zijn sterfbed onderstreepte hij, toen spreken niet meer mogelijk was, de verzen 9 tot 17 uit Openbaring 7. Daar spreekt de ziener van Patmos over de grote schare, die niemand tellen kon, uit alle natie en geslachten en volken en talen, staande voor de troon van het Lam, bekleed zijnde met lange witte klederen en palmtakken in hun handen..

Groen van Prinsterer werd begraven op de kleine begraafplaats "Ter Navolging".

"Meer dan één van de sprekers aan het graf wees op de zonderlinge benaming van de begraafplaats, waar Groen te ruste werd gelegd, een naam echter, die op Groens leven en werken toegepast, nu opeens van een veelzeggende betekenis was geworden."

ISAAC DA COSTA EN HET RÉVEIL.

Bilderdijk's verzet tegen den tijdgeest had niet gebaat. De geest van den vooruitgang had, zoals ook de geschiedenis onzer letterkunde bewijst, tot het midden der negentiende eeuw gezegevierd en zou nog lang daarna blijven zegevieren. Voorzover de Romantiek voor den vooruitgang gevaarlijk had kunnen worden, was zij bestreden en had zij, na een korten bloei, in haar meest kenmerkenden vorm moeten wijken voor een meer nationale, verstandelijke en realistische letterkunde in de verjongde gedaante, die vooral Geel haar had doen aannemen. Zelfs hadden zich de jongeren weer verzoend met vele vertegenwoordigers van den geest der eeuw, tegen wie Bilderdijk nog als tijdgenoot was opgetreden.

Zeker zou het dan ook met Bilderdijk's invloed gedaan zijn geweest, indien hij niet in Isaac da Costa een leerling en apostel had nagelaten, zóó begaafd, dat hij in staat was 's meesters denkbeelden, althans in kleinen kring, te handhaven en te bevorderen. Sinds Da Costa met zijn 'Poëzie, het eerste tijdperk van zijn leven, dat van 'verering en bekering' had afgesloten, en met zijn 'Bezwaren tegen den geest der eeuw', en zijn 'Sadduceeër', het tweede, dat van 'belijden en strijden' had aangevangen, zagen zijne en Bilderdijks' vrienden in hem iemand, die een roeping te vervullen had, een 'lichtkolom', waarvan het licht des geloofs zou uitstralen over ons land. 'Gij zijt het hoofd ener partij geworden', voegde De Clercq hem in 1825 toe, en zoo was het ook; doch van een godsdienstige partij, want aan zijn vriend Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) kon hij de leiding zijner partij op staatkundig gebied gerust overlaten. Deze hoogst begaafde historicus had als Leids student (sedert 1817) en ook enige jaren na zijne promotie (in 1823), zowel in de rechten als in de letteren (over Plato), zich 'in de liberalistische dampkring', zoals hij het zelf noemt, van de aanzienlijke wereld, waarin hij was opgevoed, volkomen tehuis gevoeld, en beaamde toen zonder voorbehoud de verdraagzame evangelische gevoelens, die destijds in de Hervormde kerk heersten en hem waren ingeprent in zijn ouderlijk huis en op de catechisatie van den welsprekende en geleerde Haagse hofprediker Isaac Johannes Dermout (1777-1867), als kerkhistoricus de medewerker van Ypey.

Maar in 1821 had Groen ook de voorlezingen van Bilderdijk te Leiden bijgewoond als een gevaarlijke merkwaardigheid, zoals hij zelf wel wist, zodat hij zich ernstig had voorgenomen tegen den invloed van 's dichters verleidelijke paradoxen op zijne hoede te zijn. Dat hij dat ook altijd is gebleven en nooit eigenlijk Bilderdijkiaan is geworden, heeft hij zich steeds verbeeld; maar toch heeft Bilderdijk's machtige geest ook op hem zoo sterk gewerkt, dat in hem, in 1829 (dus nog vóór Bilderdijk's dood), het meest misschien onder den invloed van zijn vriend Willem de Clercq, en van zijne vrouw Elisabeth van der Hoop, allengs het bewustzijn ontwaakt, dat hij in zijn hart met zijne vroegere vrijzinnig-wereldse levensbeschouwing heeft gebroken. Dan sluit hij zich als geestverwant bij Da Costa aan.

Daarvan getuigen dan ook reeds terstond zijne *Nederlandsche Gedachten* (1829-32, ook 1869-73), een bijna uitsluitend door hem zelf volgeschreven tijdschrift. Deze wezen hem dan ook als van zelf aan als den woordvoerder en leider der anti-revolutionaire (of christelijk historische) staatspartij, wat hij verder ook bleef door zijne voorlezingen over *Ongeloof en Revolutie* (1847) en zijne keurige redevoeringen op parlementair gebied tegenover zijn studievriend Thorbecke.

Intussen was hij (in 1833) tot bezorger van het Huisarchief des Konings aangesteld, waar hij zijn werk op historisch gebied.

Natuurlijk mogen wij op Groen's staatkundige en geschiedkundige werkzaamheid hier niet verder ingaan en moeten wij dus veeleer dan op hem, den blik richten op Da Costa, den dichter, wiens poëzie onafscheidelijk was van zijn godsdienstig geloof, en voor wie, evenals voor Groen, dat geloof de werkzame kracht in staat en maatschappij behoorde te zijn.

De aanhangers van den geopenbaarden godsdienst moesten door een levend en bezielend geloof het zout der aarde worden, dat de gehele maatschappij zou doordringen. Zij moesten het zijn, die de lauwen voor Christus in nieuwen gloed ontstaken, onverschilligen uit hunne slaperigheid opwekten door met luid klinkende bazuin het 'Réveil' te blazen bij het aanbreken van een nieuwen dageraad. Dat deze beweging met den Frans-Zwitserse naam van 'Réveil', werd aangeduid, vindt misschien hierin zijne verklaring, dat verscheidene harer aanhangers behoorden tot het Waals-hervormd kerkgenootschap, van welks predikanten o.a. Secrétan, Chavannes en Malan er zich bij aansloten.

Tot Da Costa's partijgenoten, die grotendeels uit fijn beschaafde, ten dele zelfs aristocratische, kringen voortkwamen, behoorden o.a. Dr. Abraham Capadose, speelmakker van Da Costa's jeugd; de Haagse predikant Dirk Molenaar; de dichter Willem Messchert, ijverig aanhanger van het Réveil, al bleef hij ook met Tollens bevriend; Otto Gerhard Heldring (1804-1876), sedert 1827 predikant te Hemmen, aanvankelijk ook als dichter opgetreden, later stichtelijk prozaïst, maar vooral vruchtbaar werkzaam als filantroop, ook vereniging 'Christelijke Vrienden', Mr. Hendrik Jacob Koenen (1809-1874), een smaakvol geschiedschrijver, die zich door verschillende goedgeschreven, ten dele ook bekroonde, verhandelingen op cultuurhistorisch gebied onderscheidde, zoals in 1842 een over 'Adriaan Pauw', in 1843 een 'Geschiedenis der Joden in Nederland', in 1846 een van de 'Vestiging en invloed der Franse vluchtelingen in Nederland', in 1851-56 Voorlezingen over de geschiedenis van Nederlands handel, scheepsbouw, zeevaart en nijverheid en ook over de financiën van Amsterdam, enz. enz.; en de improvisator Willem de Clercq, Da Costa's vriend sinds 1820, die echter door zijne benoeming tot secretaris van de Handelmaatschappij in 1824 Amsterdam, het brandpunt der beweging, voor Den Haag moest verlaten en eerst in 1831, bij verplaatsing van den zetel der Handelmaatschappij naar Amsterdam, ook zelf daarheen terugkeerde. Aan hem danken wij een juist inzicht in aard en werkzaamheid van het Réveil door zijn uitvoerig 'Dagboek', dat hij van 1810 tot zijn dood (4 Februari 1844) zorgvuldig bijhield en waarvan belangrijke uittreksels (in 1869 en vermeerderd in 1887 en 1889) werden uitgegeven door Allard Pierson, die ook zelf in zijn geschrift 'Oudere tijdgenoten', een sprekend beeld gaf van Da Costa's kring, waartoe ook zijne ouders, Jan Lodewijk Gregory Pierson en Ida Oyens, behoorden.

Anderen, zoals b.v. Jacob van Lennep, kwamen slechts voor korten tijd onder Da Costa's machtigen invloed, maar wisten zich nog bijtijds aan dien invloed weder te onttrekken, terwijl velen (zoals b.v. Beets en Geertruida Toussaint) zich wel tot Da Costa's persoon voelden aangetrokken en vriendschap met hem bleven onderhouden, maar toch aarzelden, zich bij zijne beweging aan te sluiten, omdat zij het niet in allen dele met zijn denkbeelden eens konden zijn of ook minder vrede hadden met het in zijn kring heersende piëtisme, dat hem van de wereld vervreemde. Daardoor moest het Réveil wel beperkt blijven tot een kleinen kring van mannen en vrouwen, die zichzelf de uitverkorenen achtten, langzamerhand een eigene nieuwe tale Kanaäns aannamen en daarmee om zich heen een muur optrokken, die hen, eigenlijk tegen het doel der gehele beweging in, afscheidde van de grote maatschappij.

Dat die grote maatschappij niet veel voor hen kon gevoelen, hen zeer weinig kende en dikwijls bespote als 'de fijnen', dat zelfs iemand als Groen van Prinsterer in het parlement weinig aanhang vond en daarom ten slotte 'in het isolement zijne kracht ging zoeken' zoals hij zeide, is zeer verklaarbaar. Van absolutisme, theocratisch of niet, had men hier altijd een afkeer gehad, die er in den laatsten tijd niet op was verminderd. Het strenge Calvinisme der Dordtse vaders was onder de ontwikkelden inderdaad dood: wat er onder hen van voort bestond, was een schijnleven, en alleen onder de boeren en in den lageren burgerstand, onder de kleine luiden, had het zich uit oude gewoonte kunnen blijven handhaven. Wie hier toen nog voor dogma's ijverden - en dat waren er velen - hadden nu geheel andere dogma's, op wijsgerig-godsdienstig

en staatkundig gebied. Het piëtisme, dat de aanhangers van het Réveil kenmerkte, zou zeker hier tal van voorstanders hebben kunnen vinden, indien het in die kringen, waar het van oudsher had geheerst, niet meestal (men denke aan de Collegianten) gepaard was gegaan met afkeer van die rechtzinnigheid, waaraan het Réveil bleef hechten. Zoo moesten er dan, zelfs buiten de kringen der vrijdenkers en kerkelijk-onverschilligen, wel slechts weinigen zijn, die met de beginselen van het Réveil konden instemmen.

De wijze, waarop Da Costa in zijn kring werkte, was vooreerst het houden van voorlezingen. In 1827 hield hij een gehele reeks over de Handelingen der Apostelen, en van 1831 tot 1838 over de geschiedenis van het vaderland. Naar buiten werkten Da Costa, Koenen en De Clercq door samen van 1834 tot 1840 'Nederlandsche stemmen', uit te geven; doch het voornaamste wat zij deden, was elkaar te stichten en op te bouwen in het geloof door het houden van gemeenschappelijke 'Oefeningen', naast of ook wel buiten de kerkelijke godsdienstoefeningen, die maar zelden hun gemoed geheel bevredigden. In deze Oefeningen werden gedeelten uit den Bijbel gelezen en verklaard, werd gezongen en vooral ook gebeden. Da Costa was er dikwijls de voorganger, maar ook Capadose en anderen; en het ideaal was, ze zóó te houden, dat De Clercq er in zijn dagboek van kon aantekenen: 'Wij zaten in die onbeweeglijkheid, die men zoo heeft, als men geheel aandacht is', een onbeweeglijkheid als er ontstaan kan onder den biogeërenden invloed van woordklank of voordracht, waardoor de Oefenaars een mystieke zaligheid gevoelden.

Die Oefeningen werden niet alleen in Amsterdam gehouden, maar ook elders, zelfs wel op dorpen, waarheen dan de leiders der beweging werden genodigd om er een schare van gelovigen voor te gaan. Hadden die Oefeningen Zondags onder kerktijd plaats, dan was het niet vreemd, dat de predikanten er tegen opkwamen. Hier en daar werden deze en andere Oefeningen en Conventikels zelfs verboden, en op een verzoek aan den Koning om officiële vergunning tot het houden ervan werd, op raad der Synode van de Ned.-Hervormde Kerk, in 1834 afwijzend beschikt.

Die beschikking richtte zich evenwel niet in de eerste plaats tegen Da Costa's kring, maar tegen een andere verwante sekte, gevormd door Hendrik de Cock, predikant te Ulrum, bij wie ook een vriend van Da Costa, de jonge predikant van Doeveren, H.P. Scholte, zich had aangesloten, die beiden door hunne kerkbesturen geschorst waren, omdat zij op den preekstoel heftig tegen de onrechtzinnigheid hunner ambtgenoten hadden uitgevaren, en die nu op verschillende plaatsen zulke niet-officiële Oefeningen hielden buiten verband tot de kerk, wat hun op geldboeten en hechtenis te staan kwam. Zij wilden zich van de Kerk afscheiden en een andere, de 'ware Gereformeerde Kerk', stichten, maar de Koning weigerde die Kerk als kerkgenootschap in den wettelijken zin des woords te erkennen en maakte zich daardoor vele vijanden in burgerkringen, die te voren zoo bij uitstek Oranjegezind waren geweest. Aan het houden van Oefeningen werden nu bepaalde voorwaarden verbonden, waaraan de meerderheid der Afscheidenen zich eerst in 1838 onderwierp, terwijl een minderheid zich hier te lande vervolgd en 'onder het Kruis', bleef gevoelen en in 1846 zelfs gedeeltelijk, onder leiding van Van Raalte, naar Noord-Amerika uitweek.

Da Costa was, hoezeer het bederf in de Ned.-Hervormde Kerk betreurend en dus den Afscheidenen in hun verzet daartegen gelijk gevend, met de afscheiding zelf echter niet ingenomen, en had daardoor ook reeds een vroegeren trouwen aanhanger, den Lutherse proponent Kohlbrugge, van zich vervreemd, die al in 1827 van den kansel den predikant Uckermann heftig van onrechtzinnigheid had beschuldigd, daarom door het consistorie was veroordeeld, dientengevolge ook zich van zijn kerkgenootschap had afgescheiden en nu Da Costa trachtte te bewegen hetzelfde te doen. Dat leidde in 1834, onder den indruk der afscheiding van de zogenaamde Cocksianen, tot een breuk van Da Costa met de sekte der Kohlbruggianen, door wier leider Da Costa zelf reeds in 1833 al te gematigd en niet meer

‘sterk in de waarheid’, was genoemd, omdat hij aan de Ned.-Hervormde Kerk als zodanig bleef hechten ondanks hare verdorvenheid.

De Clercq, die zich bij eerste kennismaking met Kohlbrugge in 1828 nog weinig tot hem aangetrokken gevoelde, begon langzamerhand meer tot zijne denkbeelden te naderen en, niet zonder veel strijd, zich van Da Costa te verwijderen. Had hij het aanvankelijk afgekeurd, dat Da Costa en Capadose te fel in hun optreden waren en ‘geheel buiten de samenleving stonden’, terwijl hij meende, dat de maatschappij toch ook verplichtingen aan den Christen oplegde, waaraan deze zich niet mocht onttrekken, later moest Da Costa hem zelf tegen piëtistische overdrijving waarschuwen en het in hem afkeuren, dat hij zich te veel als een vreemdeling op aarde beschouwde en met minachting op gepaste wereldse genoegens, b.v. op toneel-vertoningen, neerzag, zoals in zijne laatste levensjaren het geval was. Toen ook meende hij, die tot den kinderdoop bekeerd en daarom van de Doopsgezinden tot de Waals-Hervormden was overgegaan, dat hij uit beginsel de godsdienstoefeningen van geen enkelen predikant der zoo verdorven Hervormde Kerk meer mocht bijwonen, al moest hij zich daarmee ook het genot der stichtelijke preken van zijn vriend Beets te Heemstede ontzeggen.

Ook met Capadose was De Clercq het niet altijd eens, b.v. niet op het punt der vaccinatie, waartegen Capadose in 1828 was opgetreden; en tussen Capadose en Da Costa, twee even heerszuchtige geesten, was er telkens onaangename wrijving. Vrede en eensgezindheid heersten dus ook onder ‘de broeders in Christus’, zoals de mannen van het Réveil elkaar gaarne noemden, lang niet altijd, en niet zelden gebeurde het, dat enigen van hen uit de Oefeningen ongesticht, of zelfs ontsticht huiswaarts keerden.

Naarmate Da Costa in kleinen kring te veel zelfstandigheid tegenover zich ontmoette, trad hij meer en meer uit zijne afzondering te voorschijn en zocht hij weer wat meer aanraking met de buitenwereld. In 1839 begon hij zijne voorlezingen, die te voren alleen voor vrienden in besloten kring werden gehouden, ook voor het publiek toegankelijk te stellen. Zij hadden nu eerst in het Leesmuseum, later in ‘Het Wapen van Amsterdam’, (op den Kloveniersburgwal) plaats over den Bijbel, in 't bijzonder de Evangeliën, en over de bijbelkritiek van Strauss en anderen, die hij uiterst verderfelijk vond. Daarmee trok hij een grote, steeds aangroeiende schaar van toehoorders ook uit de kringen der ontwikkelden en der aristocratie. Het stond weldra zelfs voornaam, hem te gaan horen, ook voor den liberaal, die daarmee gaarne zijne onpartijdigheid wilde tonen.

Meest sprak Da Costa zittende, in den aanvang lezende, maar spoedig tot improvisatie overgaande, waarbij het regelmatig logisch verband telkens werd verstoord en opeens van het een onderwerp op het andere werd overgesprongen. Ofschoon hij meest de gewone omgangstaal, soms zelfs wat al te platte en ook wel schijnbaar profane uitdrukkingen gebruikte, kon hij dikwijls zeer welsprekend zijn en diepen indruk maken, meer als profeet dan als betogend godgeleerde, en dus meer op wie reeds overtuigd waren of het wilden zijn, dan op wie het nog moesten worden. Eigenlijk Bilderdijkiaan was hij nu niet meer: hij was zich zelf geworden en bestreed den geest der eeuw niet meer als vroeger uit reactiezucht, maar als een verkeerde richting van een onvoldoend (namelijk God-loos) uitgangspunt uit. Nu lagen zijne idealen niet meer in het verleden, maar in zijn eigen geest, die ze met profetische verbeelding als in de toekomst verwezenlijkt voorstelde.

Op het grote publiek, dat hem slechts oppervlakkig kende en misschien slechts een enkele maal onder zijne toehoorders was, maakte hij van zelf een verkeerden indruk, zoals Pierson, die hem beter kende, heeft opgemerkt. Het publiek zag volgens dezen in hem ‘een rechtzinnig man, een ijveraar voor allerlei ouderwetse begrippen, schrikkelijk onverdraagzaam tegenover alle liberale theologie; een dichter, dien men slechts ten halve kon begrijpen, dweepachtig volgeling van Bilderdijk, dilettant-theoloog, wiens lezingen oorspronkelijk en eigenaardig genoeg waren,

maar soms vreemd en bij het profane af, geniaal en toch bekrompen, rechtzinnig Christen en niettemin onmiskenbaar Israëliet, overdreven ernstig en bijwijlen gekscherend, naar het scheen, met het ernstige.

Vreemd was het niet, dat hij niet gekend werd, zoals hij inderdaad was, want hij was telkens verschillend. Zijne zenuwachtige natuur maakte hem zeer gevoelig voor indrukken en stemmingen, die hij nooit verborg, zodat hij nu eens levendig, geestig en beminnelijk, dan weder stil, in zich zelf gekeerd, scherp en hatelijk was. Dat had hij gemeen met Bilderdijk, evenals zijne zorgeloze verkwisting, waardoor hij al spoedig zijne vrij grote erfenis had opgeteerd, en, daar hij geen inkomsten uit een vast beroep trok, afhankelijk werd van den geldelijken steun zijner bewonderende vrienden, wat hij ten dele vererend, ten dele vernederend en daarom in den grond onaangenaam vond. Egoïst en ongevoelig voor vriendschap was hij daarom evenwel niet en ook zelf geneigd mee te treuren en mee te juichen met anderen, maar ook ijdel en belust op lof en bewondering, schoon hij die niet opzettelijk najoeg, spoedig gekwetst door tegenspraak, ook van zijne vrienden, van wie hij gehele overgave des harten eiste. Ook wanneer hij geen verzen schreef, was hij dichter, één van dat 'genus irritabile vatum', dat te allen tijde hetzelfde prikkelbare karakter heeft bezeten.

Toch heeft hij jaren lang nagenoeg geen verzen geschreven. Vervuld van wat hij zijne heilige roeping achtte, heeft hij de lier aan de wilgen gehangen, in de mening, dat hij beter op andere wijze voor de herleving van het ware Christendom werkzaam kon zijn, maar misschien ook wel, omdat hij in dien tijd 'op allerlei gebied een natuurlijke strekking der poëzie tot prozawording, d.i. van het geestelijk-ideale naar het praktische-reële' had opgemerkt, waaraan zich maar weinig dichters hadden kunnen onttrekken, ook hij zelf niet, zoals hij in 1847 bekende.

Na zijne beide bundels 'Poëzie' te hebben uitgegeven, zond hij nog in 1826 afzonderlijk zijne hymne *God met ons* in 't licht om te getuigen van zijne bekering, die hem, eenmaal 'in diepten verzonken van leed en ellende', tot de hoogste gelukzaligheid had opgeheven, toen God zich over hem ontfermde door zich aan hem te openbaren in 'd'Eeniggeboren, Zijn uitgedrukt Beeld', aan wie hij zich 'gaf' zodra hij hem 'zag'. Deze hymne is van het begin tot het einde een dichtelijke geloofsbelijdenis van de hoofdpunten der kerkelijke verzoeningsleer, die met Gods hulp over de weerstrevende wereld zou zegevieren. In 1848 werd deze hymne herdrukt samen met een nieuwe hymne 'Zit aan mijn rechter hand'.

In hetzelfde jaar 1826 liet hij nog 'Dichterlijk Krijgsmuziek' volgen en in 1828-29 twee kleine bundeltjes 'Feestliederen' en 'Kerst- en Nieuwjaars-Intreezangen, die zelfs aan zijn vriend De Clercq niet konden bevallen, daar ze grotendeels bestonden uit 'teksten in verzen', en 'de uitdrukkingen er te gezocht waren'.

En toen zweeg de dichter Da Costa tien jaar lang, want in de *Zangen van verscheidenen leeftijd*, die hij in 1847 uitgaf, zijn wel verscheidene oudere gedichten van vóór 1826 opgenomen en vele nieuwere van na 1839, maar uit de tussengelegen jaren slechts een paar. Ook is onder de kleinere gedichten van dien bundel maar weinig, wat uitmunt, zoals de treffende lierzang 'Bij de rivieren van Babel', hem in 1841 door zijn nooit verzwakt stam-gevoel ingegeven, en een gedicht 'By het graf van Mr. Dirk Graaf van Hogendorp', (1845), zijn ouden academievriend.

Een toeval was het, dat het smeulende, maar nog gemakkelijk opvlambare dichtvuur weer opeens bij hem ontstak, namelijk zijne benoeming tot lid van het Kon. Instituut in 1839, hem juist als dichter bezorgd door zijne vrienden Groen en De Clercq en tot zijne voldoening ook door den Koning bekrachtigd. Nu meende hij, verplicht te zijn in dezen kring zich ook als dichter te doen horen, ook omdat hij begreep, wanneer hij optrad om te getuigen van wat hem de waarheid was, voor die getuigenis welwillender gehoor te zullen vinden in dichtvorm, dan

in een voor discussie vatbaar prozabetoog. Het uitvoerige dichtstuk, waarmee hij toen optrad, was zijn beroemd *Vijf-en-twintig jaren. Een lied in 1840*.

Daarin liet hij al wat er belangwekkends in Europa was gebeurd sinds 'Het kanon van Waterloo hem in de oren had gedreund', nog eens aan zijn dichter oog voorbijgaan: het eerst, in 'het zeventiende jaar der eeuw', het eeuwfeest der Hervorming, treffend kort geschetst in het optreden van Luther voor de vorsten te Worms als kampioen voor de vrijheid, maar een andere vrijheid, dan die van onze eeuw, die in Gods woord 'God zelf ter vierschaar van de Rede daagt', Dan volgt 'Het jaar twintig', met zijne voorboden van opstand overal, 't jaar, toen Napoleon 'in 't vale dodenrijk', begroet werd met de hoonwoorden der profetie 'o zoon des dageraads, hoe werd gij ons gelijk!' Drie jaar later viert Haarlem het eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst, herinnerend aan den tijd, toen 'een stemgalm uit de blaeren', aan Koster's letters het 'Vermenigvuldigt u!' toeriep en met die letters het licht der wetenschap, het licht van het bijbelwoord overal kon doordringen, toen door de mensheid 'een reuzenstap' was gedaan 'ten hemel.... en ter hel', ook ter hel, want hoeveel kwaad ook zou er gesticht worden door ongebreidelde drukpersvrijheid! Met het jaar dertig barst de revolutie-storm los, in Juli in Frankrijk, in September in België; maar dan woedt ook de cholera als een tuchtiging Gods.

De strijd tegen België geeft den dichter aanleiding om nu het woord te richten tot den 'Christenridder', nu ook 'Christenkoning', Willem II, die juist de plaats op den troon had ingenomen, vrijwillig door zijn vader aan hem afgestaan. 'Kniel, Koning, met uw volk', voor der Vaadren God, roept hij hem toe, en dan: een 'de Koning leve! Oranje voor altoos!' Na dertig viel er geen feit van belang meer te vermelden, maar toch was er in de laatste tien jaar veel gebeurd. De wetenschap had reuzen-schreden gedaan en nieuwe bronnen van welvaart aangewezen:

Een nieuwe loopkring is voor heel deze aard begonnen! Uit kool- en ijzermijn ontsprongen haar de bronnen Van snelheid, macht en licht. Het helle koolzuurgas Vervangt de tinteling van 't maagdelijke was. Het zeegevaarte voelt zijn ingewanden leven, En roept geen drijfkracht meer van buiten, om te zweven. Ja meer! de vrije zee, waarin de stoomboot zwemt, En 's aardrijks vaste korst in ijzren band geklemd, Waarop de spoortrein gonst, wedijveren met elkander. Zie langs zijn tweelingslijn dien fellen salamander! Vuur sist het uit zijn buik, die rammelt over de aard. Hij voert bevolkingen en legers in zijn staart, Metalen tenten, die op bliksemende wielen, Wat stand houdt, waar hij schreeuwt verplettren en vernielen. Hij runt, hij vliegt; hij rukt, verwaten en verwoed, Afgronden in 't gezicht en bergen te gemoet, Die wijken of, doorboord, een open heirbaan laten. De steden naadren tot elkander, volken, staten Doorkruisen, mengen zich. Eénzelfde stoomkrachtvaart Sleept heel ons menschdom voort en effent heel onze aard.

Men ziet, hoeveel oog Da Costa had voor al wat er goeds was in den vooruitgang. Had hij van hetgeen in zijn oog zoo gevaarlijk was ook niet het mooie gezien en met verrukking geschilderd, dan zou hij niet esthetisch hebben gevoeld en geen groot dichter geweest zijn, zoals hij was. Maar, voegt hij er aan toe, 'wat baat, o praalzieke Eeuw! uw grootse Babelstichting, uw opgetaste schat van wetenschap en kunst!' wanneer daarmee geen zeden-verbetering gepaard gaat, geen dieper ontzag voor Gods woord; wanneer 'Kunst en Kracht en Industrie' uwe Goden zijn, 'd'eer-dienst van 't Genie', uw enige erediensdienst is. Ondanks dat licht der wetenschap, waarop de 'Machtige Eeuwgeest' zich beroemt, is de donkere nacht aangebroken, die de Schriften voorspelden. Maar zij voorzegden ook het aanbreken van het grote 'Morgenlicht', wanneer de Heer zal komen op de wolken, de Koning der koningen, wie eens 'alle volken zullen eren, alle vorsten hulde biën'. Voor Hem moet het mensdom, 'trots Eeuwgeest en Afgodendom', zich op de knieën werpen en Zijne komst verbeiden met de woorden der gewijde Harpenaren als wachtwoord op de lippen: 'Kom, Koning Jezus, kom, ja kom!'

Verrukt waren allen, zelfs wie allerminst geestverwanten van hem waren, toen zij hoorden, hoe die 'lier, die sinds lang niet meer ruiste, die sinds lang tot geen harten in dichtmuziek sprak, weer opeens van verrukking en hemellust bruiste, en in stromende galmen het stilzwijgen brak', wat hij zelf in een voorzang onmogelijk had genoemd, daar de lente des levens, eenmaal voorbij, niet terugkeert. Zingen als voorheen zou hij niet meer kunnen, had hij gedacht; maar het zou hem kunnen gaan als de dochter van Sion, die ook had gezwegen, toen Jeruzalem viel, maar later

toch weer aan Taag en Guadalquivir een naklank van het oude lied had doen horen, en zoals hem zelf aan Amstels boorden, toen hij nog een jongeling was. Die naklank echter, in een zoo schitterend lied als dit, mocht veeleer een voorklank genoemd worden van vijf andere grote liederen, die van hem in denzelfden toon nog zouden volgen en die bewezen, dat er voor hem met dit lied een nieuwe levensperiode was aangebroken: na zijn 'belijden en strijden' die van 'dichten en stichten'.

Op den eersten zijner 'tijdzangen', zoals deze gedichten met recht konden worden genoemd, volgde vier jaar later zijn *Aan Nederland in de Lente van 1844*. Aanleiding daartoe gaf de, door Minister F.A. van Hall ter verhoeding van een staatsbankroet voorgestelde en ook in de Staten-Generaal aangenomen, vrijwillige lening met de bedreiging ener gedwongen heffing, tegen welke laatste Da Costa in een adres aan den Koning en een manifest aan zijne landgenoten opkwam en die dan ook tot zijne grote voldoening achterwege had kunnen blijven, omdat de lening meer dan voltekend werd. Daarom was het lied een danktoon voor de 'redding' waarvan 'het jaar, dat somber zijn gedrukten loop begon, opnieuw getuigde'. Die redding kwam van God, toen de tijdgeest het land aan den rand van een afgrond had gebracht. Vijand van vooruitgang wil Da Costa echter niet heten: 'neen', zegt hij, 'neen, geen sluimren, neen, geen stilstaan', want 'al wat leven mist, mist God'. Maar dat 'leven' moet een 'herleven' zijn: het moet zich 'ontwikkelen uit Geschiedenis en Geloof, in zijn wezen vrucht der tijden, in den vorm van dezen tijd, zijn. Voor grondwetsherziening, waarop toen onder Thorbecke's leiding door zo velen werd aangedrongen, gevoelt hij niet veel: 'geen grondwet, levenloos papier, zal ons behouden', zegt hij, maar de wet, door God ons in onze eigen geschiedenis gegeven. Evenals zijn vorig dichtstuk eindigt ook dit met een slotzang in kortere versmaat (weerklink van Becker's lied van 1840: 'Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein', met de leus: 'Zij zullen ons niet hebben, de Goden van den Tijd', en de woorden van Willem van Oranje als slot: 'ik Heb met den Heer der Heeren een vast verbond gemaakt'.

In 1847 verscheen er een nieuwe tijdzang van Da Costa: *Wachter! wat is er van den nacht?* Toen hij dezen schreef, heerste er voor velen in geheel Europa een donkere nacht, al mocht de Tijdgeest dien ook voor helderen dag aanzien: een chaos, waarin 'oud en nieuw in gisting met elkander' verkeerden, overal dreigend met een omwenteling, door dwazen 'in haar kiem gekoesterd' om later 'in haar vrucht verafschuwd' te worden. Angstig klinkt nu de vraag tot den Wachter, hoe de dag zal zijn, die aan de kimme zal verrijzen na een zoo somberen nacht, als er nu heerste in de verschillende landen van Europa, wier staatkundigen toestand de dichter dan achtereenvolgens schildert: in Nederland, nu zoo ver geweken van den rotsgrond der gelovige vaders, nu door Duitse wijsbegeerte en schriftekritiek vergiftigd; in Frankrijk, waar weder 'Robespierres leer in Lamartines taal', wordt verkondigd en het Communisme den troon van Orleans doet wankelen; in Groot-Brittanje met zijne onmetelijke rijkdommen, maar naast 'knarsetandenden honger in Ierland', in Rusland, dreigend 'niet het mom alleen van vrijheid maar haar-zelf voor altijd plat te trêen', en in Italië, waar de paus wordt 'aangeboden met den naam van liberaal', wat hij toch nooit waarlijk zal kunnen zijn, als niet 'het Pausdom wordt vernietigd door den Paus'. Zal het licht uit Amerika rijzen, het veilig toevluchtsoord nu voor alle vervolgdten om het geloof? Of uit het Oosten, waar Jeruzalem al lang een graftombe is geworden, maar omzweefd door 'Prophetenadems' die herleving voorspellen? De Wachter

antwoordt met een blijde profetie: 'De dag breekt aan!', en 'een nieuw Jeruzalem gaat van den Hemel dalen, waar vloek, noch zonde, noch nacht meer zal zijn, maar God zelf het Licht, de Tempel zal wezen'.

Nu volgden de tijdzangen elkaar spoedig op, zoals ook de staatsgebeurtenissen. Aan een nieuwen zang gaf Da Costa den titel *1648 en 1848*, het jaar van den algemenen vrede en dat van den algemenen omwentelingsoorlog in Europa. Een mooie schets van de bloedige worstelingen om het geloof gedurende tachtig en dertig jaar, waaraan de vrede van Munster een einde maakte, vormt de eerste helft van het gedicht. De tweede kenmerkt de omwentelingen, in Februari met de verdrijving van Orleans in Frankrijk begonnen en vandaar als een elektrische schok overgebracht op Italië, Oostenrijk, Duitsland; 'maar Neerland', zegt de dichter vol dankbaarheid, 'houdt aan zijn Koning vast en de oude Oranjevaan!' Als het nu ook maar vasthoudt aan den Koning der koningen, die soeverein is van het volk, en niet dat volk zelf, en wiens naderende komst ook weer aan het eind van dit gedicht wordt aangekondigd.

Houw en Trouw is een treurzang over den dood van Koning Willem II, 17 Maart 1849 overleden tot diepe droefheid van Da Costa, die ook voor den persoon des Konings zoveel genegenheid koesterde en dus met recht mocht zeggen, dat nu 'de dag der smart was aangebroken'. . Maar aan die rouwklacht verbond hij tevens een huldebetuiging aan den nieuwen koning, Willem III, in de verwachting, dat ook hij zou regeren in de vrede des Heeren. Eindelijk verscheen nog als zesde en laatste tijdzang in 1850 het 'halve-eeuw-lied', *De Chaos en het Licht*. 'Waarheen gaan wij?' Op die vraag wil het gedicht antwoord geven. 'Ten ondergang' roept een pessimistische stem: 'de Maatschappij vergaat, 't is met beschaving uit en wereldorde en rust' en 'rode Communisten betwisten elkaar de laatste buit'. Maar ook een andere stem doet zich horen en voorspelt een gestreng Despotisme, zoals van de Russische Czaars, om aan het heersend Anarchisme een eind te maken. Noch het een, noch het ander ziet de dichter zelf tegemoet. Wat nu gebeurt, gebeurde in de wereldgeschiedenis reeds zoo dikwijls, zonder dat de maatschappij uiteenviel of dwingelandij zich voorgoed vestigde, zeggen weer anderen; maar Da Costa voorspelt: voor de mensheid zullen er dan weder betere dagen aanbreken, wanneer zij weer al haar heil zal zoeken in 'hereniging met God' En daarvoor moeten wij dan ook al ons best doen door met alle kracht naar Oost en West de Waarheid te verbreiden, Christus te verkondigen, 'met onbezweken trouw alom zijn heilbanier te planten' en dan in blijde verwachting uit te zien naar de wederkomst van des 'Mensen zoon' en de vestiging van diens koninkrijk.

Jammer is het, dat wij tegenover deze dichterlijke stem van Da Costa, als uiting van ergernis over den Tijdgeest, er in denzelfden tijd geen van even goeden klank te horen krijgen uit den mond der vaders of voorstanders van dien Tijdgeest, die nu maar al te schaars in onze poëzie is vertegenwoordigd. Ook onder hen zou men drie verschillende stemmen hebben kunnen onderscheiden, vooreerst die der optimisten, die meenden, dat onder de nieuwe grondwet de heilstaat wel van zelf zou komen, en vervolgens de stem van hen, die dezen uitsluitend verwachtten

van nog ruimere toepassing der leer van de volkssoevereiniteit; en tussen beide in die der voorstanders van het beginsel der geleidelijke volksopvoeding en volksontwikkeling, welke bij verstandige leiding van hoogstaande mannen wel geen volmaakten heilstaat zou brengen, maar een menswaardig bestaan zou verzekeren aan ieder Nederlander, die zelf daartoe wilde medewerken. Dat van liberale zijde toen geen dichter van betekenis optrad om voor zijne denkbeelden met Da Costa te wedijveren, is te betreuren, maar ook te verklaren. De mannen van den Tijdgeest zegevierden ten dele ook, omdat zij verkozen, liever dan dichter met het woord, dichter van de daad te zijn.

Daarbij konden zij, als hij hen maar niet met de daad tegenwerkte, een dichter van het woord als Da Costa ook wel waarderen en zelfs bewonderen, zoals hij ook verdiende, want, inderdaad, luit- en harptonen als de zijne waren in onze literatuur een zeldzaamheid, al keerden ook dezelfde tonen telkens weer terug, daar luit en harp bij hem niet veelsnarig waren. Bilderdijk scheen niet gestorven, maar verjongd in Da Costa zich opnieuw te doen horen, doch met meer wezenlijken gloed nog, met den gloed van het Oosters profetisme. Als Bilderdijk kon hij soms den indruk maken, een retor te wezen, maar in werkelijkheid was hij dat toch evenmin als deze. Veeleer was hij een improvisator, die het eerste woord, dat hem in den zin kwam, aangreep, ook als het wat alleedaags klonk of uitheems, zich weinig bekommerend om zoetvloeiendheid van versbouw, maar, ondanks stroefheid, hardheid en veelvuldig enjambeeren, toch in staat te treffen. Hij was een dichter, die hoorders of lezers huns ondanks meesleurde, zij het soms over stronken en stenen, omdat hij hen in het hart greep en hun geen ogenblik van verademing gunde. 'Kunst alleen om de kunst', beweerde hij zelf wel niet te kunnen geven in poëzie als de zijne, die 'en honingraat bouwde om den honing', maar zijne kunst trof het doel, omdat hij kunstenaar was van nature, geboren dichter, en omdat daardoor niet slechts zijn honingraat poëzie was, maar ook zijn honing, zonder dat hij zelf dat wist of weten wilde.

Dat Da Costa wel niet de enige zou blijven, die 'tijdzangen' dichtte, spreekt van zelf. Hele of halve geestverwanten zongen hem na, zoals Ten Kate met zijne 'Zangen des tijds' van

1841, met zijn 'Parijs' en 'Het Juni-oproer te Parijs' van 1848 en zijn 'De Cholera in Nederland' van 1849, en Beeloo met het gedicht 'Gods-oordelen' geschreven naar aanleiding van de gebeurtenissen in Frankrijk en elders in Februari en Mei 1848. In den trant van Horatius schreef de Tielse kantonrechter, later ook volksvertegenwoordiger en als dichter vooral door de Klassieken gevormde Adriaan Walraven Engelen (1804-1890) in 1841 *Zedelijke Vertoogen* en in 1845 het vertoog *Staats-hervormen*, waarin de weinig dichterlijke toon der satire werd aangeslagen in conservatieven geest.

Meer indruk dan deze tijdzangen en hekelingen maakten de tijdzangen van Ter Haar, die met zijn klaagzang over het optreden van Strauss: 'Aan een apostel des ongeloofs' in 1841 meestemde in den toon van Da Costa, en die in zijn zang 'Aan den jongen Graaf van Parijs' bij den troonsafstand van zijn grootvader als diens opvolger aanbevolen, het 'te laat' van Lamartine bekrachtigde, omdat Gods vonnis over het stamhuis van Orleans was geveld: gewogen, maar te licht bevonden. In 'Parijs op één der Junidagen van 1848' schilderde Ter Haar de volkswoede op 25 Juni, toen de aartsbisschop van Parijs op het plein der Bastille als vredeftichter den dood vond; en 'Bij de wederverschijning der Cholera in den zomer van 1849', tekende hij in een lierzang deze af in al hare verschrikking, tartend het mensdom een 'verweert u!' toeroepend, maar ook een 'bekeert u!' en 'verneert u!' voor God, wiens heerlijkheid zich in deze vreselijke plaag vertoonde, maar wiens vaderlijke men des ondanks niet mocht miskennen.

Het Communisme onzer dagen was in 1850 Ter Haar's laatste tijdzang. Evenals voor Da Costa was ook voor hem dat Communisme een gruwel. De wonderen van stoom en elektriciteit, de schitterende ontdekkingen, door de wetenschap gedaan, zegt ook hij te waarderen, evenals Da Costa; maar vreemd is het toch, dat ook hij de gedachte daaraan verbindt met zijn schrik voor 'de rode Republiek', wier naam hij met vurige letters in de wolken geschreven zag, het schrikbewind voorspellend van 'het gekroonde communisme', en van de anarchie, waaruit in Frankrijk weer een Napoleontisch despotisme dreigde geboren te worden. Van toepassing der leerstellingen van Proudhon, Caret en Leroux verwacht hij den dood van wetenschap en kunst, verstomping van den prikkel der industrie, verlaging van den mens tot werktuig en verder de heerschappij van zingenot en vrije liefde door ondermijning der grondslagen, waarop de

maatschappij rust: huwelijk en familielevens. 'Sticht u een republiek Utopia', in de onbewoonde streken van Amerika, roept hij den Communisten toe: dan zult gij tot uwe eigen schade leren, hoe weinig uwe sociale beginselen waard zijn; maar beproeft het niet in Europa, niet onder ons! Tegenover die ijdele dromen stelt hij het 'gezegend Christendom', dat ook 'vrijheid schenkt, allen voor Gods troon gelijk maakt en heel 't mensdom verboedert', en waarvan 'de zegepraal' voor wie gelooft niet twijfelachtig kan zijn.

Denken en wetenschap in onze cultuur in de 18^e en 19^e eeuw.

Tegenbewegingen vanuit het evangelie

De toestanden rond de Franse revolutie komen zeker niet overeen met wat Jezus voor ogen had, toen Hij zijn discipelen zijn opdrachten gaf. Die opdracht om alle – en dus ook de Europese – volken tot zijn discipelen te maken, was zeker nog niet vervuld, om het voorzichtig te zeggen. Na de opbloei van het geestelijk leven in en direct na de tijd van de Reformatie vond geen vernieuwing van het theologisch denken plaats. Calvin en Luther werden gecanoniseerd en men keerde terug tot de orde van de dag. Bij de gereformeerde theologen was dat de scholastiek. Men deed blijmoedig mee met de discussies over de Rede, de Vooruitgang. Maar de bijbel had in die discussie niets zinnigs bij te dragen. Als in vroeger tijden gaven autoriteiten de toon aan. Het Griekse gedachtegoed bleef dominant. Verdere reformatie van het denken, van de maatschappij en de gemeente van Jezus Christus bleven uit.

Intussen liet de wetenschappelijke theologie de gemeente steeds meer in de steek. In Duitsland ontstaat dan de beweging van het 'piëtisme' door het werk van mannen als Spener (1635-1705) en August Hermann Francke (1663-1727). Naast verdieping van het persoonlijke geloofsleven, is deze beweging ook bekend om zijn sociale aspecten: stichting van scholen, verpleging van zieken en zorg voor hulpbehoevenden. In Nederland hebben we de stroming van de *nadere reformatie* met namen als Schortinghuis, Smytegelt, à Brakel, van Lodenstein. Hier gaat het hoofdzakelijk om naar binnen gekeerde vroomheid. Je zou kunnen zeggen: een soort kerkelijke Romantiek, een geestelijke *bovenverdieping*. Want de boze buitenwereld komt nauwelijks in zicht. Dat is wel het geval met het *methodisme*, ontstaan door de prediking van John Wesley (1703-1791) en George Whitefield (1714-1770) in Engeland. Deze mannen werden niet gehinderd door Calvin's verlamdende uitverkiezingsleer. De door de industriële revolutie verarmde Engelse plattelandsbevolking, die massaal naar de steden trok en daar compleet verpauperde, werd door deze predikers niet alleen opgeroepen, zich te bekeren, hun zonden af te zweren en een heilig leven te leiden, met het oog op het komende Koninkrijk van God. Nee, ook hun bedroevende sociale omstandigheden paktten zij aan. Zij richtten tekenen van dat Koninkrijk op: zij stichtten christelijke gemeenten, waar de onderlinge liefde en hulp centraal stonden, zij zorgden voor onderwijs, creëerden economische alternatieven, richtten een bank op, ijverden voor het stichten van vakbonden en oefenden in woord en geschrift druk uit op de machthebbers om deze ten hemel schreiende toestanden drastisch te verbeteren. Kijk, dat is nou wat Jezus ons heeft geleerd!! Hier werd een *volk* opgeroepen – en opgeleid! – discipel van Hem te worden!! En dat helpt! Velen zijn van mening, dat het werk van Wesley en Whitefield Engeland heeft behoed voor *haar* versie van de Franse revolutie. Voor zichzelf hebben Wesley en Whitefield niet gestreefd naar een comfortabel leven en eer van mensen. Met rust werden zij beslist niet gelaten! Maar zij achtten het een eer, voor Jezus' zaak veracht en vervolgd te worden.

Dat was wel een heel verschil met Friedrich Engels. Hoewel bewogen met het lot van de Engelse textielarbeiders, gebruikte hij zijn met het uitbuiten van diezelfde arbeiders verdiende familiekapitaal niet in de vruchtbare Wesleyaanse zin, maar ondersteunde daarmee Karl Marx, wiens geldhonger onverzadigbaar was, ondanks zijn toch zeer riant inkomens. Marx hoefde zo niet te werken om de kost te verdienen, maar kon zich geheel wijden aan de voorbereiding van de communistische revolutie. Het is voor ieder wel duidelijk wie het meest effectief is geweest in het bestrijden van reëel onrecht, Wesley of het duo Engels/Marx!

De Franse revolutie schudt Europa ruw door elkaar. De mannen van de Verlichting hadden zich afgekeerd van het evangelie, volgens hun zeggen dan, omdat de christenen zo weinig vredelievend waren. Toen dan eindelijk het Humanisme zijn kans greep om een ideale maatschappij te vestigen, kregen we toen een vrede-rijk? Nee, toen kregen we de slachtpartijen en de dictatuur van de Franse revolutie. En opnieuw complete ontredde-ning in Europa tot aan

Moskou. Geen wonder dat de Romantiek zich van dit bedrijf afkeerde. Op alle gebieden wilde men trouwens kalmte en rust, waardig en bedaard. Het tumult van de Franse Revolutie werd gehaat, de humanistische grondslagen van het *vrijheid, gelijkheid en broederschap* genoten kennelijk nog steeds een onbegrensd vertrouwen. Onbegrijpelijk! Maar zij die Christus' gebod liefhadden, bleven in de kou staan. De algemene tendens bleef humanistisch, oftewel vrijzinnig, gekenmerkt door de volgende stellingen:

De bijbel is *niet* het Woord van God,
wonderen kunnen *niet* aanvaard worden,
Jezus is *niet* God,
het kruis dient *niet* tot verzoening,
de opstanding is *geen* historisch feit,
er is *geen* behoud door genade alleen.

Een nogal negatief soort religie, als je het mij vraagt. Er waren mensen, die van hun predikant zeiden: Je kunt met onze dominee goed over van alles praten, behalve over godsdienst, want daar heeft hij geen verstand van. Uit Zwitserland kwam toen de beweging van het *Reveil*, een roep om terugkeer naar de bijbel in kerk en samenleving. Ook heiliging van het persoonlijk leven staat hoog in het vaandel. In ons land is de christen geworden Jood Isaac da Costa bekend geworden, die in 1823, midden in de kalme zelfgenoegzaamheid van die tijd zijn geschrift *Bezwaren tegen de geest der eeuw* uitgaf. Hier stelde hij de afgang van de West-Europese cultuur aan de kaak, die we hiervoor al uitgebreid hebben besproken. Hij schreef over: het verlies van het besef van Gods verkiezing en vrije genade, het lage morele peil van het volk, het misbruik van de wetenschap als een middel om Gods openbaring te bestrijden, het werken op eerezucht en intellectualisme in de opvoeding van de kinderen, het misbruik van het begrip *verdraagzaamheid* en het verlies van het besef dat alle macht alleen van God komt. Dat was een steen in de vijver van de zelfgenoegzaamheid en Da Costa heeft het geweten. Wie spreekt in naam van Christus in een afvallige cultuur, moet er op rekenen dat hij afgebrand wordt!

Het Reveil heeft ook betekenis gekregen als aanzet tot vernieuwing in de kerken. In Nederland is de Afscheiding (1834 e.v.), die het Woord van God weer als alleen gezaghebbend in de kerk wilde, niet zonder het Reveil te denken. Maar ook onderwijs, sociaal werk en charitatief werk werd door hen actief bedreven. Groen van Prinsterer, een Reveil-man, die werkte als archivaris voor het Koninklijk huis, heeft als advocaat vele vervolgde Afscheidenen verdedigd en vond daar zijn dankbaarste aanhangers, maar ging niet met die beweging mee. Ook hij was actief op onderwijsgebied. Groen stichtte een politieke partij, die zich keerde tegen de humanistische grondslagen van de Franse revolutie: de Anti-Revolutionaire Partij. Jarenlang was hij haar enige vertegenwoordiger in het Parlement. Zijn opvolger was Dr. Abraham Kuiper, die een enorme invloed heeft uitgeoefend in het gereformeerde protestantisme. Onder diens leiding vindt een tweede uittocht uit de Nederlandse Hervormde kerk plaats: de Doleantie. Maar eerst nog even terug in de tijd.

In de dertiger jaren van de 19e eeuw ontstaat in Engeland een beweging terug naar de bijbel, onder leiding van John Darby. De hele kerkelijke machtsstructuur wordt verworpen en men baseert zich op Jezus' woorden: "...want een is uw Meester en gij zijt allen broeders". Zij worden Darbisten genoemd, nu beter bekend als de 'Vergadering der gelovigen', in Engeland 'The Brethren' (de broeders). Eén van hun kenmerken is de aandacht voor de plaats van het Joodse volk in de geschiedenis van Gods heil. Zij verwachten de vervulling van de nog onvervulde profetieën betreffende Israël en geloven o.a., dat Israël naar zijn land zal terugkeren, de antichrist eerst zal aannemen en later trotseren, waarna Jezus op de Olijfberg terugkeert en het vrederijk aanbreekt als eerste aanzet tot de nieuwe hemel en de nieuwe aarde. Een ongewoon geluid in die tijd. In Nederland krijgt deze beweging vaste voet vanuit de kringen van het Reveil.

Ook in Engeland ontstaat de zgn. 'Keswick'-beweging, genoemd naar het stadje, waar deze mensen bijeen kwamen. Kenmerken van deze beweging zijn: terugkeer naar Gods Woord in alle opzichten, en aandacht voor de persoon, het werk en de vruchten van de Heilige Geest. Dat waren voor de gevestigde kerken in die tijd in feite onbekende grootheden. De bekende predikant Andrew Murray was één van hen. Al is de invloed van deze bewegingen niet rechtstreeks aan te wijzen, toch denk ik, dat zij een niet weg te cijferen invloed hebben uitgeoefend op velen, ook in de 20e eeuw. Dr. Francis Schaeffer was zeker sterk beïnvloed door hun werk.

Een stroming die veel beroering heeft verwekt en dat nog steeds doet, is de Pinksterbeweging, die kort na de eeuwwisseling in Los Angeles ontstaat. Sterke nadruk op de gaven van de Heilige Geest, vooral het spreken in tongen, wat vaak wordt gezien als *het* kenmerk van de zgn. doop met de Heilige Geest. Evenwichtigheid is nogal eens ver te zoeken. Deze beweging heeft velen, ook in de gevestigde kerken, geprikkeld tot tegenspraak, maar ook tot onderzoek en zelfonderzoek. De Pinksterbeweging trekt, in tegenstelling tot vele oudere kerkgemeenschappen, ook jonge mensen en lager opgeleiden aan en groeit nog steeds explosief.

Het zijn allemaal bewegingen naast en rond de gevestigde kerken, die (soms op een onevenwichtige manier) nadruk leggen op allerlei aspecten van het christen-zijn, die in die kerken vaak wel erg ver naar en vaak over de rand geschoven zijn. Daarom zien we in deze bewegingen, ondanks kritische opmerkingen, toch middelen, die God gebruikt om zijn kinderen terug te roepen. Heeft het geholpen? Dat zullen we nog zien.

WAAROM EEN VRIJE EVANGELISCHE GEMEENTE?

Deze vraag heeft U wellicht wel eens bezig gehouden. Ook wel de vraag wat het karakter of de bijzondere aard van de Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland is.

De voorgeschiedenis van deze Gemeenten gaat terug naar de tijd van de "Afscheiding" en naar die van het "Reveil" (1834). Toen was het kerkelijk leven in Nederland overal buitengewoon oppervlakkig, de boodschap van de zonde en genade werd zelden meer verkondigd.

Het Reveil wees in de richting van een persoonlijk, opgewekt en handelend Christelijk leven, dat ons in het Nieuwe Testament getekend wordt, als de vrucht van het geloof in het volbrachte werk van Jezus Christus en in de steeds doorgaande werking van de Heilige Geest.

In andere landen van Europa ontstonden Vrije Evangelische Gemeenten, in 1832 in Zwitserland en Frankrijk en in 1854 in Duitsland.

De baanbrekers in Nederland van onze gemeenten stonden met sommige voormannen van deze gemeenten in persoonlijk contact, o.a. Ds. H.J. Buddingh te Goes (1810-1870) en Ds. H. Witteveen te Ermelo. Zo ontstonden in de loop der jaren zelfstandige Evangelische Gemeenten; zij wilden het hart van het Evangelie bewaren: "Jezus alleen!" en zij wilden daarmee missionair zijn: "Jezus voor allen!" Later in 1881 verenigden zij zich in een bond: "Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland".

Maar het bleven vrije zelfstandige gemeenten, die de nadruk leggen op Bijbels gemeentelijk leven.. Men wil dus "Gemeente van gelovigen" zijn met Christus als Hoofd, gegeven aan de gemeente die Zijn lichaam is; een Gemeente van Christus met een open deur naar iedere gelovige, maar met de afgebakende grens die het Woord van Christus er omheen trekt; een Gemeente die door de Here verkoren is om een koninklijk priesterschap te zijn.

Een gemeente die de opdracht ontvangen heeft en aanvaard, om de grote daden van de Here te verkondigen door genade, en daarom ook in alle ootmoed, tegenover anderen.

Een Gemeente, die daarom ook wil staan in de bediening der voorbeden, voor alle mensen op deze aarde. Wij vormen dus een afzonderlijke Gemeente, maar dat wil niet zeggen, dat wij ons beter achten dan anderen. Wij menen echter dat onze overtuiging ons wettigt een eigen lijn te volgen en dat wij op die manier in de geest van de eerste christelijke gemeenten voortgaan.

Het gemeentelijk leven openbaart zich, naar de Heilige Schrift leert, in de vergadering van gelovigen, waarin het WOORD GODS wordt gepredikt, de sacramenten worden bediend en de ambten tot ontwikkeling komen, alles onder de tucht en de leiding van de Heilige Geest.

De Bond van Vrije Evangelische Gemeenten telt in Nederland circa 6500 belijdende leden, verdeeld over 37 gemeenten.

Zij is aangesloten bij de Internationale Bond van Vrije Evangelische Gemeenten.

Tenminste eenmaal per jaar komen de Nederlandse gemeenten in Bondsvergadering bijeen. Om tezamen het beleid te bepalen. Een comité is belast met de uitvoering van de genomen besluiten.

HET RÉVEIL EN DE MAATSCHAPPIJ VOOR WELDADIGHEID.

Inleiding

Toen de Maatschappij van Weldadigheid werd opgericht, stond het Réveil nog in zijn kinderschoenen. Vrijwel letterlijk, aangezien de meeste voormannen geboren zijn rond 1800. De bakermat van het Réveil in Nederland, het privatissimum (= de privé-les) van Willem Bilderdijk in Leiden, was in 1817 gestart. Jonge studenten als Willem en Dirk van Hogendorp, Jacob van Lennep, Willem de Clerq, Abraham Capadose en Isaac da Costa volgden dus pas net de (breedsprakige) lessen van de door hen bewonderde Bilderdijk, toen in januari 1818 de Maatschappij voor Weldadigheid het licht zag. Gezamenlijke uitspraken over dit initiatief werden niet gedaan, wel is bekend dat Da Costa en Capadose in de beginjaren lid waren van de Maatschappij voor Weldadigheid en net als de andere leden een contributie van één stuiver per week aan het plan bijdroegen. Capadose had zelfs het corresponderend lidmaatschap, door de Maatschappij toegekend aan mensen van wie zij een bijzondere bijdrage aan het ontwikkelen van nieuwe ideeën verwachtte. De eerste Réveilman die iets van zich laat horen over de Maatschappij van Weldadigheid is Willem van Hogendorp. Willem en zijn broer Dirk moeten goed op de hoogte geweest zijn, want hun vader Gijsbert Karel van Hogendorp was een van de steunpilaren van het initiatief en vice-voorzitter van de Commissie van Toevoorzicht. Willem verdiept zich in De Star, een maandelijks publicatie van de Maatschappij, maar raakt vooral enthousiast na een ontmoeting met Johannes van den Bosch, die hij "wezenlijk een oorspronkelijk en interessant man" vindt. Evenals Van den Bosch ziet Willem van Hogendorp de concentratie van te veel geld bij te weinig mensen als de grootste oorzaak van de armoede en ook ziet hij in de kolonisatie van armen op het platteland de meest effectieve oplossing. Als er in 1822 van regeringswege een commissie gevormd wordt om de armoedeproblematiek in het land te bestuderen wordt Willem van Hogendorp tot secretaris benoemd. Voorzitter van die commissie is Prins Frederik der Nederlanden, die dezelfde functie vervult bij de Maatschappij van Weldadigheid. 1822 is ook het jaar dat voor de Maatschappij voor Weldadigheid de eerste grote problemen opduiken. Het tot ordentelijke burgers opvoeden van de inmiddels 2200 mensen in de vrije koloniën gaat moeizamer dan verwacht, organisatorische problemen en geruchten over misstanden zorgen voor negatieve publiciteit en het ledental is gezakt van 22.500 tot 18.000. De dat jaar opgerichte 'onvrije kolonie', het bedelaarsinstituut op de Ommerschans, dat aan 1000 onvrijwillig opgenomen bedelaars plaats gaat bieden, zal zorgen dat de kritiek op de Maatschappij voor Weldadigheid steeds grotere vormen aan gaat nemen.

Omslag in het denken

Zomer 1823 onderneemt de net afgestudeerde Dirk van Hogendorp, samen met studiegenoot Jacob van Lennep, een voetreis door Nederland. In brieven aan hun geestverwanten in het Westen berichten zij over hun wederwaardigheden, inclusief hun bezoeken aan de diverse instellingen van de Maatschappij. Over de vrije koloniën (Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelminaoord) zijn de twee nog gematigd positief. Van Hogendorp: "Anders bloeit dezelve, en louter menskundig geredeneerd, zou zij moeten gelukken. Niet alleen komt het mij voor dat volgens de bestaande reglementen het ontwerp goed moet slagen, maar zelfs de welvaart van het omliggende land vermeerderd." En Van Lennep meldt dat alle kolonisten die hij spreekt tevreden zijn en dat iedereen voldoende lijkt te hebben om rond te komen. Met instemming schrijft hij dan ook: "Hier vormt men een nieuwe maatschappij". Kritiek hebben zij op de godsdienstuitoefening. Niet alleen zijn alle protestantse gezindten gedwongen naar dezelfde kerk te gaan, maar de dienst die zij zondag 6 juli 1823 bijwonen, verbijstert hen. Slechts langzaam druppelen wat kolonisten en boeren de kerk van Vledder binnen, de meesten vrolijk pratend en een pijpje rokend. "De kerk had veel van een koffiehuis" constateert Van Hogendorp. Er is sprake van een freule "in een kleding beter geschikt om in een residentie op

een feest, dan om in een boerendorp naar de kerk te gaan." Uiteindelijk blijkt het gebruikelijk dat de dienst een uur of twee te laat begint omdat Johannes van den Bosch te laat pleegt te komen. Alhoewel er een officiële plicht bestaat om de kerk te bezoeken, komt er in de praktijk weinig van terecht. Onder andere omdat de kolonisten niet eens in de kerk zouden passen wanneer ze allen zouden verschijnen. Hierin ziet Van Hogendorp het grootste kwaad: "Daar er een fysieke onmogelijkheid bestaat dat de kolonisten allen ter kerke gaan, kan men in hen ook het verlangen en de behoefte om des zondags naar de kerk te gaan niet opwekken, daar men dan een behoefte zou opwekken waaraan men toch niet kon voldoen. Die behoefte - hoe zeer zij mijns inziens toch behoorde opgewakkerd te worden - zal nu waarschijnlijk niet opgewekt worden, en zoo gaat er dan geen enkel kolonist in dien staat naar de kerk waarin hij vatbaar is voor stichting en lering." Van Lennep ziet ook bij het onderwijs dingen die hem minder bevallen. In zijn ogen zijn het soberheid en rechtlijnigheid die de kolonisten moeten worden bijgebracht. De kolonisten die hij tegenkomt acht hij te oneerbiedig en het onderwijs te veel op onnutte lessen als aardrijkskunde, geschiedenis en stijl gericht, dingen waarvan volgens hem een arme alleen ontevreden met zijn lot kan worden. Op de zondagschool tenslotte, leest men in plaats van de Bijbel liever uit "zedenkundige prullen". De nog milde toon verandert echter rigoureuus als de twee jongemannen het inmiddels een jaar draaiende bedelaarsgesticht op de Ommerschans bezoeken. Van Hogendorp verklaart "dat ik nimmer een zoo afschuwelijke inrichting gezien heb en dat het hart bij de bezichtiging toeschroeit." De leefomstandigheden zijn slecht, er is onvoldoende werk, maar tevens weinig te eten omdat het principe van de Maatschappij is dat wie niet werkt niet zal eten. Het rantsoen der kinderen is te klein, zodat zij schreeuwen van de honger, de doctor is een kwakzalver en de godsdienst komt in het gedrang doordat de predikant op twee uur afstand woont en 's winters vanwege de slechte wegen in het geheel niet kan komen. Op school treffen zij maar dertig van de driehonderd kinderen, de schoolplicht houdt op met de 8-jarige leeftijd, in de avondschool zijn de oudere kinderen van hun dagwerk te vermoeid om nog iets te kunnen leren. Van Lennep en Van Hogendorp komen mensen tegen die volstrekt ten onrechte in de Ommerschans zitten: kinderen die hadden gebedeld en zonder proces bij hun ouders weggerukt waren, een reiziger die was opgepakt door een dronken schout die zijn Franse pas niet kon lezen, een arbeider die op straat overvallen was door geeuwonger en meteen doorgetransporteerd...Afschuwelijk vonden ze het dat gezinnen uit elkaar getrokken werden. Vrouwen en mannen en kinderen kwamen in aparte zalen, tenzij er - wat zelden voorkwam - schriftelijk bewijs van een huwelijk was. Tijdens het werk op de velden daarentegen, is door gebrekkig toezicht sprake van "de Republiek van Plato en Jan van Leiden, anders gezegd de Vaga Venus heerst hier in den volstrekten zin, zodat de meeste meisjes zwanger zijn." Alles overziend komt Dirk van Hogendorp tot een vernietigende slotconclusie over de Maatschappij voor Welddagheid: "Ik herinner mij een gezegden van onzen vriend Capadose, dat de Duivel in alle maatschappijen voorziet. Lang heb ik aan de gegrondheid van dit gezegde getwijfeld, doch begin er waarlijk hoe langs hoe meer toe over te hellen. De inrichtingen der maatschappij van Weldadigheid, dat wij nauwkeurig en omzichtig onderzocht geven mij daarvan een nieuw bewijs. Wij wisten dat Le Maistre gezegd heeft, dat alle menselijke instellingen die niet op Godsdienst gegrond zijn vergaan moeten, en wij geven hem dit zeker toe, zodat ik nu zoo verre de ondergang der maatschappij van Weldadigheid tegemoet zie."

De brieven maken grote indruk. Capadose en da Costa zeggen hun lidmaatschap op en eerstgenoemde schrijft een brief aan de Amsterdamse subcommissie van Weldadigheid met zijn bezwaren tegen de Maatschappij, over welke brief hij zelf zegt: "De taal is tenminste, zo ik vertrouw, uit 't hart gekomen en dus enigszins krachtig." En aan Dirk van Hogendorp schrijft hij terug: "Nimmer heb ik gedacht dat iets zou instaat zijn de gruwelen van de Franse Revolutie te evenaren en de diepe indruk die dezelve steeds op mij gehad hebben, tot dezelfde trap van verontwaardiging te brengen. Doch ik moet u bekennen dat uw brief beide overtroffen heeft."

Hart en ingewanden schudden en beven bij het lezen dier afschuwelijkheden. Ik ben er nog ziek van: en ware het niet dat een mengeling van zielroerende medelijden voor die rampzalige slachtoffers en hooggestemde Sainte Coleretege die monsters mij in het eerste ogenblik reeds tranen van droefheid en woede had doen storten, het had - geloof ik - mij een ziekte gekost." Het voormalig lid Da Costa is niet minder fel: "Hij verdient, dat men hem den kop voor de voeten legt, die Generaal Van den Bosch! Want zij is uit den Duivel, de Maatschappij van Weldadigheid! De armoede willen opheffen! Het ontwerp is boven het bereik der mensen. Zij willen een toren van Babel bouwen! Maar het gehele gebouw zal omver. De bijl ligt aan den boom, en de tijd van Gods herstellende Almacht breekt aan!" Zelfs de secretaris van de Commissie voor de Armeenzorg en tot dan toe warm voorstander van de Maatschappij voor Welddadigheid, Willem van Hogendorp, is geschokt door de brieven van zijn broer. Volgens hem is de oorzaak van de problemen te zoeken in de leiding van de Maatschappij en meer in het bijzonder bij Johannes van den Bosch, aan wiens verleden in Nederlands Indië hij refereert: "De hoofden der onderneming munten zeker niet uit door godsdienstige gezindheid en gevoelens. De generaal van den Bosch zelf is geen Christen, en komt er nagenoeg voor uit wanneer men hem provokeert, loopt weg met de overleveringen der Hindoes, die hij ten plaatse zelve heeft nagegaan. Wat hij voor het publiek belijdt weet ik niet. Hij is de spil waar alles op draait, en zeker zijn onverschilligheid alleen is genoeg om het punt van den godsdienst in de opvoeding geheel te doen verwaarlozen."

Nuances

Deze eensgezindheid zal niet blijven. Er ontwikkelt zich bij het Réveil een variëteit aan meningen over de Maatschappij voor Weldadigheid, die grofweg valt in te delen in twee stromingen: A) een groep die louter negatief over het plan oordeelt; B) een groep die kritiek heeft, maar ook positieve kanten aan het initiatief ziet. De tweede stroming bestaat uit mensen die in de literatuur veelal de 'sociale kant' van het Réveil genoemd worden. De scheiding der geesten tussen de twee stromingen wordt hier alleen beschreven met betrekking tot de Maatschappij voor Weldadigheid, maar strekte zich ook uit tot andere maatschappelijke kwesties uit die dagen. Zo zijn de criticasters van de Maatschappij voor Weldadigheid bijvoorbeeld tegelijk degenen die het verzet tegen de pokkenvaccinatie het langst hebben volgehouden. De tweede stroming zal langzamerhand de overhand krijgen. Iets over beide stromingen:

De criticasters

Capadose neemt zich voor de spreekbuis te worden van het verzet tegen de Maatschappij van Weldadigheid. Maar dat zou tot één actie beperkt blijven: mede door zijn toedoen mislukt in 1823 een poging om een groot aantal wezen uit het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam naar de koloniën te verplaatsen. "Ik dank den Almachtigen God dat Hij aldus 380 kinderen van den Minotaurus verlost heeft! En wat zou nu die Heer wel zeggen zo hij uwe brief en alle de ijselijkheden die dezelve vervat gelezen had. Neen, Hoogendorp, ik zeg het u openhartig, ik mag niet de zaak langer uitstellen: ieder dag rooft kinderen uit de armen hunner ouderen en dit schreeuwt wraak tot God!" Verdere activiteiten van zijn kant zijn niet bekend (en in 1825 wordt alsnog het Aalmoezeniersweeshuis 'geleegd' en worden de kinderen naar het inmiddels opgerichte Veenhuizen overgebracht).

In zijn Bezwaren tegen den geest der eeuw formuleert Da Costa ook bezwaren die van toepassing zijn op de Maatschappij voor Weldadigheid: "De tijd is niet veraf, waarop het blijken zal, wat het mensdom gewonnen heeft met al die opgeworpen verbeteraars (die men in vroeger tijd naar een verbeter- of gekkenhuis had verwezen) en ijveraars voor het algemeen, voor het algemeenwelzijn, voor algemene weldadigheid enz., waardoor in de daad de waarachtige liefde tot den evennaasten in zijn bijzonder verloren en verloochend wordt." De

algemene weten, betoogt Da Costa, staan de persoonlijke beleving in de weg, terwijl dat laatste volgens hem juist de enige weg is die tot God voert. Dat past in het denken van de oude leermeester. In een brief aan Capadose treffen we de enige woorden die Willem Bilderdijk ooit schriftelijk aan de Maatschappij voor Weldadigheid gewijd heeft: "Uw laatste brief heeft mij zeer getroffen door het geen gij mij van het U voorgekomene in de Maatschappij van Weldadigheid meldt; alhoewel het mij, recht gesproken, in gene dele bevreedden kan. Gij zult hoe langer hoe meer ondervinden, mijn dierbare Vriend, dat alle gezelschappen, ook met de beste voornemens opgericht, ten verderve voeren. God wil geen mensenbeleid, geen vereniging uit menselijke inzichten al zijn zij ten aanzien van 't doel zuiver en loflijk. De duivel van hoogmoed en egoïsmus maakt er zich dadelijk meester van, en zij worden zijne werktuigen. - God stort zijn geest in de harten, maar wil dienaars. Geen planmakers maar wachters in den wijngaard." Zoals gezegd, verloor deze stroming geleidelijk aan betekenis, maar zij verdween niet. In 1848 bekritiseerde het Tweede Kamerlid baron Mackaij van Ophemert na een bezoek aan de koloniën de gedachte van de Maatschappij voor Weldadigheid dat bedelen een teken van zedelijk verval is en dat mensen dus het bedelen af moeten leren. Hij schreef aan Da Costa: "En leerden de bedelaars om een stuk brood nog maar bedelen om een stuk des levenden broods. Helaas! men roept die drenkelingen toe: redt U, verbeter U, verander U - mooi ding: zij verzuipen en gaan verloren." Als de bedelaar, lezen we uit zijn woorden, zijn lot aanvaardt, aanvaardt hij de genade (een centraal begrip in dit denken) en staat hij dicht bij de redding dan wanneer hij zich tegen zijn lot verzet.

De voorzichtige supporters

Willem van Hogendorp mocht dan geschokt zijn over de waarnemingen van zijn broer, maar hij zag wel kans op verbetering: "Wij weten doch beiden dat Prins Frederik van die maatschappij van Weldadigheid niet de President in name alleen is; maar dat hij meer tijd en zorgen daaraan geeft en met meer ijver voor de onderneming bezielde is, dan iemand, Van den Bosch uitgezonderd. Te weinig vertrouwen op zich zelve kan hem wel enige tijd doen zwichten voor den invloed die hem omringt; doch hij behoeft zeker alleen den geest te kennen die daar werkzaam is, om er zich met alle krachten tegen te verzetten. De zaak is alleen dat hij zich van deszelfs aanwezigheid overtuige." En in tegenstelling tot de anderen ziet hij geen heil in opheffing van de Maatschappij: "Intussen wat van dit alles zij, ik ben wel overtuigd dat er geen herstel mogelijk is dan langs dezen weg van kolonisatie. Is nu de geest die bij de Maatschappij alsnog bovendrijft erger dan diegenen die zich in alle andere instellingen, in het hoger en lager onderwijs, in het gehele bestuur manifesteert? Zoo neen is het toch nog beter dat de mensen (...) eten en werken dan dat zij van ellende vergaan. In allen gevalle, dunkt mij onder verbetering, dat het doel der maatschappij zoo weldadig en tevens zoo zeker is. Dat men het kwaad dat zich aan haar vasthecht moet bestrijden, het zij zoo, en met alle krachten, maar zonder haar bestaan en uitbreiding aan te randen." Van Hogendorp ziet de Maatschappij van Weldadigheid als een noodzaak, het enige middel om de armoede op te heffen. Dat het middel ook zijn nadelen kent beschouwt hij als onvermijdelijk. Hij neemt afstand van de felle kritiek op de bedelaarskolonie Ommerschans door er op te wijzen dat de Ommerschans volgens de wet gelijk te stellen is met een gevangenis (bedelarij was bij wet verboden) en dat het dus niet te verwachten valt dat de omstandigheden veel beter dan in een gevangenis kunnen zijn.

Ook Guillaume Groen van Prinsterer staat gematigd positief ten opzichte van de ideeën van de Maatschappij. Hij ziet haar in eerste plaats als een mogelijkheid om het lot van individuele armen te verbeteren. Bij zijn bezoek aan de koloniën in 1826 schrijft hij: "Er heerste zowel onder de kolonisten zelve, als onder alle, die met de Directie waren belast, een uitmuntende toon, en het gezicht van zoveel nu toch vrij gelukkige landbewoners, die te voren zich in de meest kommervolle omstandigheden bevonden, dwingt de bewondering voor diegenen af, welke deze heuglijke standverwisseling ten uitvoer hebben gebracht." Lof heeft hij ook voor de

school en andere instellingen. Overal is het schoon en zijn de mensen tevreden. Zijn conclusie luidt dan ook: "Die het in Frederiksoord goed maken wil, kan het in Frederiksoord goed hebben." Zijn kritiek richt zich vooral op de Ommerschans en lijkt sterk op die van de reizigers die het etablissement drie jaar eerder bezochten: slechte leefomstandigheden, onvoldoende werk en vooral: de strikte scheiding van echtparen die niet kunnen bewijzen dat ze getrouwd zijn. Over dat laatste merkt hij (terecht) op dat analfabete armen vrijwel nooit in het bezit zijn van wat voor papieren dan ook.

De Réveilman die zich op het werkterrein van de Maatschappij begeeft is Otto Heldring. Aangegrepen door het lot van de paupers in de grote steden schrijft hij in 1848 een werk met de titel Binnen- en buitenlandse kolonisatie in betrekking tot de armoede, waarin hij pleit voor de kolonisatie van armen op onontgonnen gebieden omdat dat het meest krachtdadige middel is gebleken. Om de problematiek van de kolonisatie te leren kennen reist hij naar de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. Dagen lang wandelt hij er rond "om dit reuzenwerk van Nederland's weldadigheid te bewonderen". Hij ziet er veel bewonderingswaardigs, maar het systeem lijdt aan enkele principiële fouten, zoals onvoldoende onderscheid tussen werkwillige, werkschuwe en invalide armen. De Maatschappij schiet volgens hem vooral te kort op het godsdienstige vlak: "Het ontbrak er, naar mijne overtuiging, alleen aan echt praktisch Christendom, gegrond op geloof, hoop en liefde." De gevolgen daarvan meent hij vooral te zien in de weeshuizen in Veenhuizen. In een brief aan Groen schrijft hij: "Ik bezocht de Koloniën van Weldadigheid; ik zag daar honderden knapen in een huis (volgens de getuigenis van een arts des Gouvernements aan de Koloniën verbonden) door onanie tot pygméën ingekrompen. Ik onderzocht (in Amsterdam zijnde) aangaande het bloeiende geslacht der meisjes van onze Koloniën tot Weldadigheid de lijsten der policy van de hoerenhuizen, en bevond dat zij voor een vierde gedeelte bevolkt worden uit deze koloniën. Schrikkelijke toestand! ... Moet de Christen hier stilstaan? De knapen komen terecht, getuigt de rechtbank te Zwolle, in de Ommerschans; de dochters bevolken onze speelhuizen. Houdt stil, o! gij Christenen en denkt over uwe rechten na; kan dat zoo? mag dat zoo?" Opmerkelijk genoeg heeft Heldring juist de meeste bewondering voor de instelling die door de eerste bezoekers uit Réveilkringen zo verafschuwd werd: de Ommerschans, die hij "een meesterstuk van orde, netheid en degelijkheid" noemt. "Menig verpleegde, die mij, voor en na zijn verblijf aldaar, bekend was, heeft mij de uitnemende werking dezer inrichting zoo bewezen, dat ik gaarne de leemten over het hoofd zie, die aan elk goed werk toch altijd verbonden zijn." Heldring heeft zijn ideeën ruimschoots in de praktijk gebracht en werd de pionier van de sociale tak van het Réveil. Hij heeft diverse instellingen op een christelijke grondslag opgericht, die uiterlijk nogal verschillen van die van de Maatschappij van Weldadigheid, maar zijn uitgangspunt vertoont opmerkelijk veel overeenkomst met dat van Johannes van den Bosch en de Maatschappij voor Weldadigheid: "De enige grondwet zij: in het zweet des aanschijns zal het brood gegeten worden, en onze weldadigheid moet er nacht en dag over denken: hoe zal ik den arme leren werken, werk verschaffen; leren zorgen, helpen zorgen; leren zuinig worden, tot zuinigheid dwingen; hem helpen zich zelf te helpen, opdat God hem dan ook helpe met zijne kinderen en ganse nageslacht."

HET PRILLE BEGIN VAN VEENHUIZEN

november 1822 - juni 1823

De allereerste keer dat binnen de Maatschappij van Weldadigheid de plaatsnaam Veenhuizen valt, is op 28 november 1822. Johannes van den Bosch is nog druk bezig met de reglementering van het bedelaarsgesticht op de Ommerschans, waar juist de eerste clientèle binnendruppelt, als hij aan de Permanente Commissie schrijft: 'De Heer van Royen heeft enige gronden gekocht te Veenhuizen onder approbatie van de Commissie. Er is voor uitzicht om aldaar toe billijke prijzen nadere duizend morgens grond uitstekende voor de cultures te bekomen.' Blijkbaar is de tweede assessor nog steeds van plan heel Drenthe tot aan Stadskanaal te koloniseren.

Een maand later stuurt hij de contracten van de aankopen 'te Veenhuizen in de markt van Norch. Deze gronden zijn uitmuntende voor de kolonie geschikt, alle effen en met een a ½ voet veen bedekt, slechts 3 uren gaans van Wateren verwijderd.' Dat laatste is gunstig omdat Johannes hoopt te zijner tijd de tussenliggende gebieden ook aan te kunnen kopen, zodat het grondgebied van de Maatschappij één aaneengesloten geheel wordt dat een flink stuk Drenthe omvat. Er zijn voor Johannes, in hedendaags idioom, no limits.

Tussenpersoon bij de aankopen en volgens Johannes door zijn positie 'volstrekt noodzakelijk' is Johannes Tonckens, die al sinds 1811 de gemeente Norch, tegenwoordig Norg, bestiert, eerst als maire, nu als schout en notaris. Voor elke aankoop waarbij hij bemiddelt ontvangt Tonckens 100 gulden, maar ook als dat er bij geteld wordt, beschouwt Johannes 'deze koop als de voorbeeldigste tot nog toe voor de Maatschappij gesloten'. Dooreen genomen komen heideveld, bouw- en groenland gemiddeld niet boven de 30 gulden per morgen uit en dan krijgt men de gebouwen, een boerderij, een 'schoon huis', er voor niets bij. Bijkomend groot voordeel is dat er twee bevaarbare kanalen in de buurt zijn, de Haulerwijk die door Vriesland loopt en de Hoofdwijk, een aftakking van de Smildervaart die naar Norg voert. Kortom, concludeert Johannes, 'voorbeeldiger gelegenheid tot het aanleggen van kolonie kan wel nergens gevonden worden'.

BELEIDSWIJZIGING

Alleen wordt hier met kolonie niet bedoeld de traditionele opzet als in Frederiksoord of Willemsoord, van arbeidersgezinnen met ingedeelde kinderen en huisverzorgers met groepjes wezen. Vanuit Drenthe kondigt Johannes een beleidswijziging aan. Het huidige systeem voldoet niet, er zijn 'drangredens die aansporen om van de thans gewone wijze aftewijken'. Wanneer hij op 18 februari 1823 zijn nieuwe plannen ontvouwt, wil hij nog niet teveel over die drangredens uitweiden (want dat zou lijken of hij de huidige kolonies als mislukkingen bestempelt), maar als hij wordt bestookt met vragen vanuit de commissie van weldadigheid, het gouvernement en prins Frederik, licht hij ze - intern - toe.

De gebreken van het huidige systeem komen voort uit 'de liederlijkheid van veel huisgezinnen'. Meer en meer blijkt dat kinderen, ingedeeld bij zulke huisgezinnen 'in plaats van beter, slechter wierden'. Goede gezinnen zijn niet te krijgen. Subcommissies en armenverzorgers zijn 'geenszins kies in een keuze van mensen om daar bij kinderen in te delen. Op deze wijze word het onmogelijke van ons gevorderd, dat wij de kinderen namenlijk een goede opleiding zullen doen geven door middel van mensen die zelve geen der minste opleiding gehad hebben.'

Hieruit verklaart Johannes 'het eindeloos getal van klachten, met welke de directie overstromd word. Dan eens van de kinderen, dan eens van de personen bij welke zij ingedeeld zijn en dan wederom van de uitbesteders, schoon deze het zich door hunne ongeschikte keuze zelve te wijten hebben.'

Op zich lukt het wel om met 'vereiste maatregelen' de onaangenaamheden te beteugelen, maar 'bij een plotselinge uitbreiding' zouden ze wel eens van een zo ernstige 'geaardheid' kunnen worden dat ze 'het welgelukken der onderneming twijfelachtig zou maken'. Hij gaat nog een stap

verder: 'Ik voor mij, en de Heer Visser deelt volkomen in mijn gevoel, ben zo volkomen zeker dat de onderneming geheel mislukken zal en moet zo wij op de gebruikelijke wijze voortgaan, als zeker ben van mijne existentie.'

Het moet dus anders. De détailtekening van een vleugel van het nieuwe gebouw laat zien dat het één verdieping hoge gebouw door een middenmuur in tweeën wordt gedeeld, zodat het tegelijk aan de buiten- en aan de binnenkant (rond het middenplein) bewoond kan worden. De buitenkant is opgedeeld in hokjes voor gezinnen, de binnenkant is één langwerpige grote ruimte voor de kinderen. In plaats van te worden ingedeeld bij gezinnen, zullen de op te nemen vondelingen en wezen dus zaalsgewijs worden gehuisvest, vergelijkbaar met de manier waarop dat al eeuwen in weeshuizen gebeurt.

Binnen die zaal 'kan men de kinderen schiften naar hunne jaren en sexe' en kan een onderofficier 'daar over de directie uitoefenen'. Johannes beveelt deze inrichting aan bij ZKH (prins Frederik) als zijnde verre te verkiezen boven de oude vorm en vooral omdat 'op de gewone wijze met de huisgezinnen welke wij te wachten hebben het doel van Zijne Majesteit niet kan worden bereikt, namelijk wat een goede opvoeding betreft'.

Overigens houdt hij een slag om de arm. Als er bezwaren komen van ZKH of het gouvernement kan makkelijk teruggekeerd naar de oude vorm, 'gelijk uit neffens gaande tekening blijken kan. De woningen der kolonisten namelijk stoten onmiddellijk tegen de zalen. Zo nu de dwars beschotten wierden doorgetrokken dan zou de zaal in zo vele kamers afgescheiden zijn als er vertrekken waren en een communicatie deur in de muur plaatsende zouden de kinderen bij het huisgezin gebracht of daar mede verenigd zijn'. En de minister van binnenlandse zaken kan desnoods verteld dat de kinderen slechts 'aanvankelijk in een bijzonder instituut' worden ingedeeld, 'ten einde ons met derzelve geaardheid bekend te maken alvorens die toe te betrouwen aan de huisgezinnen om door de ondervinding te leren beoordelen in hoeverre de gemeenschap tussen de kinderen en de huisgezinnen of huisverzorgers met de kinderen voor of nadelig geacht moest worden'. Pas daarna zou over de tussmuren besloten moeten worden.

De slag om de arm is overbodig. Noch ZKH noch het gouvernement heeft veel aanmerkingen op de nieuwe opzet. Ook commissieleden als Sijpkens, Kemper, Mendez de Léon en Schrant gaan zonder tegenwerpingen akkoord. Dokter Nieuwenhuys uit Amsterdam heeft één bezwaarpunt en toont daarmee over voorspellende gaven te beschikken. Hij vreest 'dat de vereniging of buurtschap van de kinderen met den verkwistenden kolonisten en bedelaars geen goede indruk op het publiek maken zal'. De toekomst zal uitwijzen hoezeer hij gelijk heeft.

En zoals gebruikelijk is het commissielid Ameshoff die met de meest fundamentele (en verstandige) kritiek komt.

DROOMBEELD

Petrus Ameshoff is er eens goed voor gaan zitten. Hij heeft het stuk 'bedaard, met ernst gelezen' en heeft het getoetst aan 'in dit vak deskundige schrijvers als Vollenhoven' en aan 'mijne begrippen van doelmatigheid, ja van menselijkheid'. En hij kan de kritiek niet voor zich houden: 'Aandwalingen ben ik wel als elk mens onderworpen. Doch tegen mijn gevoel wil ik niet handelen'. Zijn eerste conclusie is dat de nieuwe opzet feitelijk de erkenning inhoudt van het failliet van 'de tegenwoordige wijze van koloniseren'. Men erkent nu 'dat de denkbeelden om de behoeftigen te verbeteren, slechts droombeelden waren.' Meer dan in een vrije kolonie mogelijk is, moet 'de macht over de kolonisten op een punt verenigd worden'. Je kunt dat niet overlaten aan opzieners, want die bekleden hun post niet uit vrije verkiezing, maar uit financiële noodzaak.

Daarom juicht hij het toe als er centraal geleide 'arbeiders- en bedelaarsgestichten' komen. Voorwaarde is wèl dat de arme 'zedes verbasterde mensen' in afgescheiden ruimtes terechtkomen, want anders worden het 'massa's ondeugende die door hunne samenleving elkander meer en meer zullen bederven en nog slechter de inrichtingen zullen verlaten. Even als de gevangenen onderling zich de ondeugden leren, zal hier ook geen betere zeden geleerd worden'. Als aan die voorwaarde voldaan wordt en er ook een gebouw ontworpen wordt waarin dat kan, stemt hij van harte in met zulke gestichten.

Maar dan komt zijn grootste punt: 'bij deze arbeiders inrichtingen weeshuizen plaatsen omdat de huisverzorging niet deugd, dit kan niet'. Inderdaad is de methode van huisverzorging zoals toegepast in de vrije koloniën 'te onbekookt' ingevoerd. Dat wordt nu toegegeven, maar 'deze bekennning moet ons echter voorzichtigheid leren, en vooral moeten geen kinderen het slachtoffer van onberadenheid worden'. De nieuwe opzet is niet het juiste antwoord op dit falen, hier komt niets goeds uit, hier zullen de kinderen alleen slechter van worden.

De zaalsgewijze opvang zoals Johannes die heeft laten tekenen is toch niet anders dan een godshuis of weeshuis zoals onze voorouders die bouwden? We hadden daar in het verleden 'niet zoveel kwaads van moeten zeggen', want nu moeten wij zelve weeshuizen bouwen'. Het bederf van alle weeshuizen is de onbetrouwbaarheid, Ameshoff noemt het 'brooddronkenheid' van de opzichters. Geschikte toezieners zijn niet te krijgen, omdat het beroep te 'slaap achtig' is. 'Suppoosten spannen samen en zoeken gelegenheid om de misdrijven te bedekken. Oneindig zijn de misbruiken die zij om hun zelfs wille bedekken, en zelfs overal pogen te doen ontstaan.'

Als bestaande weeshuizen zoals het Aelmoezeniersweeshuis in Amsterdam zulke problemen niet op kunnen lossen, moet de Maatschappij voor Welddagheid dan ook zo'n gebouw oprichten en er ook nog eens honderden volwassen slechte voorbeelden bij zetten??? Nee dus, vindt Petrus Ameshoff.

'Wij moeten geen kinderen in massa overnemen.'

'Wij hebben de ondervinding hoe gevaarlijk het zij, met kinderen proeven te nemen. Het denkbeeld van proeven met kinderen, stuit mij tegen de borst.'

Hij kan het voorstel in deze vorm niet goedkeuren. Het liefst zag hij 'onze inrichting omkeren' en teruggaan naar het plaatsen van brave kolonisten op hoeven, met daarnaast bedelaarsgestichten. Het opnemen van kinderen 'vereist te veel zorg en opzicht'. En helemaal tenslotte toont hij nog zijn vooruitziende blik door te waarschuwen voor ziektes bij grote concentraties mensen in een slecht ventileerbaar gebouw.

VOORTGANG

Zo gebruikelijk het is dat Petrus Ameshoff kritische noten kraakt, zo gebruikelijk is het dat Johannes van den Bosch het commentaar op zijn plannen niet afwacht. Hij is alweer enkele stappen verder. Hij wil meteen twee hoofdgebouwen neerzetten, één in Doldersum en één in Veenhuizen. Maart 1823 waarschuwt hij de permanente commissie dat 'de kanalen die daar na toe lopen niet langer dan in het begin van mei bevaarbaar zijn'. Dat brengt de aanvoer van bouwmaterialen in gevaar, want vervoer per as is onbetaalbaar.

Begin april worden bouwbestek en tekeningen gemaakt en bidt hij om een snelle beslissing. Als de droogte intreedt, kunnen de gebouwen niet in dit jaar voltooid. Zijn mening daarover is kort, krachtig en Johannaans: 'Dit kan derhalve volstrekt niet.'

Hij wacht dan ook niet af. Terwijl de steenbakkerij in de vrije kolonie op volle toeren draait om gewone stenen te vervaardigen, heeft hij ene Poelman naar de Zaan gezonden om hout te kopen en opzichter Elzinga naar Harlingen om voor elk van beide etablissementen 210.000 stenen voor de schoorstenen, 80.000 vloerstenen en 15.000 pannen aan te schaffen. Van de eerdere bouwprojecten heeft hij geleerd dat tijdige aanvoer van materialen het 'hoofdpunt waarvan alles afhangt' is. 'Het is op dit ogenblik een tijd van handelen, om te delibereren schieten er weinig ogenblikken over'.

De directeur van de koloniën, Wouter Visser, wordt aangestoken door die dadendrang en vraagt tegelijkertijd toestemming 'tot het maken van een begin met het graven ener scheepssloot of verlenging van een kanaal genaamd de Norchervaart', zodat straks bouwmaterialen aangevoerd kunnen worden. Hij begroot die onderneming op 2500 gulden, maar moet kort daarop toegeven dat de kosten ongeveer het dubbele bedragen: hij was vergeten dat er bruggen gebouwd moeten worden op plaatsen waar het nieuwe kanaal bestaande wegen doorsnijdt.

Notaris Van Royen onderhandelt met de boeren uit Norch, Zuid- en Westerveld door wier land het kanaal moet lopen en krijgt daarbij belangrijke hulp van de Drentse gouverneur Hofsteede. Blijkbaar had die eerst dwars gelegen, want Johannes prijst de gouverneur en wil een loftuiting aan zijn adres in de Star, 'want warelijk is hij ons bij die gelegenheid zeer nuttig geweest en werkt thans ijverig mede a tout peche misericorde (= op een manier waarop voor elke zonde vergiffenis is).

Niet iedereen kan Johannes helemaal bijhouden. De begeleidende brief bij de bestekken moet noodgedwongen eindigen met de mededeling dat 'men mij zo komt zeggen dat zij noch niet voltooid zijn'. Na een nachtje doorwerken komen zij alsnog, echter vergezeld van de mededeling dat wat Doldersum betreft 'het seizoen te ver verlopen is om te kunnen hopen dat de materialen er tijdig zullen aankomen. Moesten deze per as getransporteerd worden dan zeker zou dit alleen ten minste 6000- bedragen. Ik meen derhalve terug te moeten komen op mijne propositie en dit jaar ons te bepalen tot het bouwen van een etablissement te Veenhuizen'. Maar dat - is zijn boodschap - moet dan wel onmiddellijk ter hand genomen.

Hij krijgt zijn zin. Prins Frederik heeft het ontwerp goedgekeurd, het gouvernement is bereid op basis van de plannen een contract voor overname van wezen, vondelingen en verlaten kinderen af te sluiten en eind april verschijnt de advertentie:

PUBLIEKE AANBESTEDING,

De Directeur der koloniën der Maatschappij van Weldadigheid, als daartoe behoorlijk door de Permanente Commissie van genoemde Maatschappij geautoriseerd, zal op zaterdag den 10 mei aanstaande in het logement te Frederiksoord aanbesteden het maken van een geheel nieuw Hoofd-gebouw, tot plaatsing van vijftien honderd personen, te Veenhuizen gemeente Norgh, provincie Drenthe. De bestekken zullen twaalf dagen te voren ter lezing liggen op het Bureau der Permanente Commissie te S' Hage, en op dat van den Directeur, te Frederiksoord. Voorts te Leeuwarden in het Heeren Logement bij Poelman; te Groningen in het Posthuis bij van der Molen; te Zwolle in het Heeren Logement bij Harmsen; te Assen bij Donker, en te Veenhuizen in de herberg aldaar. Zullende 4 dagen voor de besteding, aanwijzing in loco geschieden, en nader informatie bij den Directeur voornoemd te bekomen zijn.

KUNSTGREPEN

Er liggen die zaterdag 10 mei in het logement elf schriftelijke inschrijvingen. Nuis, de bouwer van de Ommerschans, heeft van zijn ervaringen geleerd en is met 76.000 gulden de duurste en Oosterloo, de bouwer van de meeste koloniale woningen, met 63.000 de goedkoopste. Bij de mondelinge onderhandelingen weet men er bij Oosterloo nog vierduizend gulden af te pingelen, maar ook dat is nog ver boven de begroting. Johannes wil het gebouw voor 52.000 hebben staan en begint een plaatselijke kleine aannemer te bewerken.

Al na twee dagen tekent Herman Wint een contract dat hij Veenhuizen voor 53.000 gulden wil bouwen. Johannes denkt door zijn handelsmerk (voortvarend optreden) nog eens een kleine drieduizend gulden op de aankoop van bouwmaterialen te kunnen besparen, zodat het geheel een koopje lijkt te worden. Een probleem is dat aannemer Wint niet in staat is de gebruikelijke cautie (waarborgsom) te betalen, maar Johannes vindt notaris Stephanus van Royen bereid borg te staan. Laatstgenoemde kan dan tegelijk mooi het werk superviseren.

De permanente commissie vindt dat allemaal wat dubieus. Ze gaat alleen akkoord met het contract als een onafhankelijke inspecteur, dus niet Van Royen, het eindresultaat beoordeelt. Het brengt Johannes in een lastig parket tegenover zijn vriend en medestrijder, want Van Royen is uitermate gekwetst door dit besluit en wil zijn participatie intrekken. Hij is door Johannes 'niet dan met de uiterste moeite te bewegen om daar bij te blijven persisteren en zo ik thans daar van slechts een woord rep, zal hij zich inderdaad wel zeer slecht beloond rekenen voor het geen hij voor de Maatschappij ten mijnen gevoelen in deze gedaan heeft'.

Naar aanleiding hiervan barst Johannes uit in een klaagzang, maar dat neemt niet weg dat het hoofddoel is bereikt: Veenhuizen wordt gebouwd. Gelukkig valt de droogte mee en blijven de diverse kanalen tot in juni bevaarbaar.

Bijvoorbeeld op woensdag 4 juni 1823, een prachtige dag met zon en temperaturen boven de 25 graden, als directeur Visser het werk bezoekt en zijn gemoed prompt vol schiet.

Welk 'een schoon gezicht, op een plaats voor zes weken niet dan zeldzaam door menschenvoet betreden'. Nu is er een en al levendigheid: 'niet minder dan 22 zo grote als kleine schepen met hout, steen enz. aan de plaats des gebouws te Veenhuizen, het opslaan van loodsen tot huisvesting van werkvolk voor het gebouw, het graven van sloten, het veenhouden en zandschieten'. Hij moet 'bekennen' dat de gedachte dat hij met de permanente commissie aan 'deze grote verandering' heeft meegewerkt en zelfs de werkzaamheden in aanleg 'gedirigeerd' heeft, hem 'een weinig aandeel'. Die aandoening brengt hem tot het spontane verzoek of hij een steen met zijn naam erop in het gebouw mag plaatsen. Het is niet bekend of die wens van de ontroerde directeur verhoord is.

JOHANNES VAN DEN BOSCH

Johannes van den Bosch werd in 1780 geboren in het plaatsje Herwijnen in de Betuwe. Hij was de eerstgeborene van de plaatselijke arts, die dankzij enkele zakelijke ondernemingen zijn gezin een redelijk onbezorgd bestaan kon verschaffen. Omdat Herwijnen een klein dorp was en vader Van den Bosch nooit een erkende studie had voltooid, gold het gezin in de zeer standsbewuste maatschappij van de Republiek der Zeven Nederlanden als 'kleine burgerij', zij het dankzij enige gelukkige financiële transacties met een betere levensstijl dan het qua stand zou behoren te hebben.

Als het volgens de wil van vader Van den Bosch gegaan zou zijn, had zijn zoon in zijn verdere leven deze maatschappelijke positie gehouden. Johannes van den Bosch had echter al vroeg de neiging om zijn lot stevig in eigen handen te nemen. Zo ondernam hij als negenjarige ooit een voetreis van dertig kilometer om van zijn kostschool in Tiel weg te lopen naar huis. Uiteindelijk liet ook vader Van den Bosch zich vermurwen en haalde hij Johannes van de apothekersopleiding, waar hij hem op geplaatst had.

Nu hij zijn eigen toekomst mocht bepalen, koos Johannes van den Bosch voor het leger. Enerzijds vanwege de carrièremogelijkheden voor een ambitieus persoon, anderzijds omdat het zeer verschillende lessen bood, die algemeen als goed erkend waren. Van den Bosch volgde de opleiding tot genie-officier en werd onderwezen in de wis- en de bouwkunde.

Na de voltooiing van zijn studie, wachtte de 18-jarige luitenant niet op aanbiedingen, maar solliciteerde hij bij het koloniale leger. Met de val van de Republiek (1795) en de komst van de Patriotten was zijn burgerlijke afkomst niet langer een hinderpaal. In zijn sollicitatiebrief stelde hij, om onnodig oponthoud te voorkomen, voor om zijn eigen reis te betalen.

In 1799 kwam Van den Bosch in Nederlands-Indië aan. In het wanordelijke koloniaal leger maakte hij al snel carrière. Hij ontwierp en bouwde diverse fortificaties, wist enkele inlandse opstanden in de kiem te smoren en deed zijn toekomst geen kwaad door de dochter van de opperbevelhebber te huwen. En passant verwierf Van den Bosch een vervallen landgoed op Java, dat hij binnen de kortste tijd aan een grootse productie hielp. Hij was nu rijk en als kolonel behoorde hij tot de top van het Indische leger.

Met de komst van gouverneur-generaal Daendels in 1808 kwam daar echter een einde aan. Daendels was gestuurd om het koloniale bestuur te hervormen en hij deed dat voornamelijk door vrijwel de gehele koloniale top te ontslaan. Johannes nam zijn ontslag en werd later zelfs uit Nederlands Indië verbannen.

Na enige omzwervingen kwam hij in 1812 weer in Nederland terug. Een jaar later melde hij zich als een der eersten aan het front toen de resten van het Napoleontisch leger uit Nederland verdreven werden. Met veel inventiviteit en met gebruik van eigen kapitaal zette hij in korte tijd een georganiseerd leger op. Daarmee verwierf hij aanzien bij de nieuwe machthebbers, het huis van Oranje, waarvan Willem I het koningschap der Nederlanden ging vervullen. Na diverse aanvragen van eigen hand werd Van den Bosch in 1816 benoemd tot generaal-majoor.

Privé ging het hem minder voor de wind. In 1814 was zijn vrouw overleden, na hem zes kinderen geschonken te hebben. Het gemis werd echter niet al te lang gevoeld, want anderhalf jaar later werd er al een zoon geboren uit een relatie met de 17-jarige Rudolphina de Sturler. 'Mina' zou pas acht jaar later officieel zijn tweede vrouw worden. Van de kinderschaar zou Catharina, de jongste dochter, nooit de volwassen leeftijd halen.

Nu zijn maatschappelijke positie gevestigd was, kreeg Van den Bosch meer tijd om zich met andere dingen bezig te houden. Sinds het verdrijven van de Fransen uit Nederland had Van den Bosch zich steeds vaker met politieke en maatschappelijke problemen bemoeid. Daarvan zou uiteindelijk het in die dagen enorme probleem van de armoede centraal komen te staan. Onvermoeibaar reisde Johannes van den Bosch door het koninkrijk om vooraanstaande landgenoten te werven voor een radicale aanpak van het probleem. Dit resulteerde in 1818 in

de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid, waar de tweede zoon van de koning, Frederik, voorzitter van werd.

Na enkele jaren de spil van de Maatschappij geweest te zijn, besloot in 1827 koning Willem I Van den Bosch terug in 's-lands dienst te roepen. Eerst werd hij naar de west-Indische bezittingen gestuurd, een jaar later keerde hij terug naar de oost, ditmaal als gouverneur-generaal. De taak die Van den Bosch kreeg, was geen geringe. De koloniën waren al jaren verliesgevend en men dacht er zelfs over om ze op te geven. Door de staat op te laten treden als producent en organisator, wist Van den Bosch daar een einde aan te maken. Van nu af aan werd alles in de kolonie gericht op het zoveel mogelijk en het zo goedkoop mogelijk produceren van goederen die op de westerse markt verkocht konden worden. Dit zogeheten 'cultuurstelsel' leverde de Nederlandse staat ongekende schatten op.

Bij zijn terugkomst in 1834 werd Van den Bosch dan ook beloond met de post minister van koloniën. Aangezien de koning in 1814 bedongen had dat het koloniaal bestuur buiten de verantwoordelijkheid van de Tweede Kamer viel, kon Van den Bosch zo goed als ongehinderd over kapitalen beschikken. Hij gebruikte die vooral om de nationale economie te stimuleren, maar ook de Maatschappij van Weldadigheid, die in financiële problemen was geraakt, profiteerde mee. De Maatschappij leverde diverse 'diensten' aan het ministerie die beloond werden met een ruimhartig bemeten honorarium.

Het feit dat de Tweede Kamer in 1839 inzage in de financiële wandel van het ministerie had bevochten, was voor Van den Bosch aanleiding om op te stappen. Intussen tot graaf benoemd, kende hij nog twee passies. De eerste was de Maatschappij, zijn geesteskind dat zonder koloniale suikeroom zorgenkind was geworden, en het - in talloze geschriften - verdedigen van zijn koloniaal bewind. In 1842 werd hij gekozen in de Tweede Kamer, waar hij zijn stokpaardjes bleef berijden. Hij werd alom gerespecteerd, maar zijn ideeën behoorden intussen tot een minderheid. Vrij plotseling overleed hij op 28 januari 1844.

Johannes van den Bosch was een man die vele eigenschappen in zich verenigde. Aan de ene kant was hij was hij eezuchtig, aan de andere kant een mensenvriend die het geluk van de gemeenschap voor ogen had. Dit soort tegenstellingen maakten dat Johannes van den Bosch - ook voor zijn tijdgenoten - iets ongrijpbaars had. Uit die verschillende eigenschappen haalde Van den Bosch echter de energie om vrijwel onmogelijk geachte projecten op poten te zetten. Aan de andere kant verhief hij zich daardoor zo ver boven de realiteit, dat bijna noodgedwongen geen van zijn projecten van blijvende waarde bleek.

In veel opzichten was Johannes van den Bosch een kind van zijn tijd. De Verlichting stelde niet langer God centraal, maar de mens. Dit leidde tot de overtuiging dat de wereld voor de mens volstrekt 'maakbaar' was. Alles wat de mens zich voor kon stellen, kon hij door met rede te handelen ook realiseren.

Typerend voor de Verlichting in Nederland is dat de nadruk gelegd werd op traditioneel christelijke waarden als naastenliefde en broederschap. Ook dit aspect komt bij Van den Bosch terug. Armoedebestrijding was een vorm van naastenliefde. Ook maakte de Maatschappij van Weldadigheid uit principe geen onderscheid tussen geloofsovertuigingen. De medestanders van Johannes van den Bosch kwamen dan ook van alle richtingen van de samenleving: hervormden, katholieken, joden, luthersen, remonstrantsen en vrijmetselaars. De Maatschappij van Weldadigheid wilde ervoor zorgen dat alle mensen in de samenleving een niveau zouden bereiken waarin zij als zelfstandige en redelijke wezens konden denken.

Zoals in brede zin de samenleving 'maakbaar' was, gold dit ook voor ieder mens persoonlijk. De carrière van Johannes van den Bosch is dan ook vooral het gevolg geweest van zijn eigen handelen. De kennis die in zijn opvoeding ontbrak verwierf hij door een ongekende hoeveelheden boeken te lezen. Zijn carrière verliep niet in de laatste plaats zo snel omdat hij regelmatig brieven schreef waarin hij meende dat hem deze keer een promotie echt niet

onthouden kon worden.

Een aantal eigenschappen waren centraal voor het succes van Johannes van den Bosch. Zo was er zijn grote voorliefde voor het détail, waardoor hij zelden iets over het hoofd zag, zijn ijzeren doorzettingsvermogen en - niet in de laatste plaats - zijn inventiviteit. Als knulletje had hij al uitgevonden dat hij zijn spaarpot kon aanvullen door rijk met boter besmeerd brood in de schoot van zijn moeder te werpen, wanneer die de wekelijkse inkomsten aan het tellen was. Een paar munten bleven altijd wel aan het brood kleven. Op latere leeftijd wist hij nog steeds met allerlei methoden geld voor zijn plannen op tafel te krijgen.

Veel mensen wist hij ook voor zich te winnen door zijn innemende persoonlijkheid. Hij wist mensen te motiveren en te enthousiasmeren. Al van zijn jeugd zijn verhalen bekend waarin hij de Herwijnse jongeren aanvoert in 'veldslagen' tegen andere dorpen. Hij was ook een geboren verteller, die zich daarbij niet altijd liet storen door de realiteit. Dat maakte echter zijn overtuigingskracht zo groot, dat mensen als het ware door hem betoverd werden.

Aan de andere kant waren de minder positieve eigenschappen van Johannes ook een direct gevolg van het idee dat de wereld 'maakbaar' was. Zij kwamen vooral aan de oppervlakte wanneer er iets of iemand die 'maakbaarheid' in de weg stond. Zo was er zijn ongeduld. Welke regeling er ook getroffen werd, het kon hem allemaal niet snel genoeg gaan. Figuren uit zijn omgeving beklagden zich meermaals over de vreselijke haast waarmee dingen voor Van den Bosch geregeld moesten worden. Bijna al zijn brieven zijn begeleid door spreuken als "cito cito" (snel snel) of "in vliegende haast". Hij schreef zo snel dat er nauwelijks punten of komma's tussen zijn zinnen staan. Grammaticaal door zijn eenvoudige afkomst toch al geen hoogvlieger, zijn sommige van zijn brieven zo goed als onleesbaar.

Een zeker opportunisme was hem ook niet vreemd. De spreuk 'het doel heiligt de middelen' zal voor hem zeker hebben gegolden. Wanneer hij daar voordeel in zag, kon hij zonder veel problemen een positie innemen, die tegen zijn eigen principes inging. Hij, die later een van de trouwste medewerkers van het koningshuis zou worden, kwam in Nederlands Indië terecht nadat hij de toen gebruikelijke proclamatie had getekend, waarin stond dat de ondertekenaar ieder vorm van ongekozen gezag afzwoer. Toen hij eens in Brits krijgsgevangenschap verzeild raakte, maakte hij meteen van de gelegenheid gebruik door zijn diensten aan te bieden, met de mededeling dat hij Engeland altijd als zijn tweede vaderland had beschouwd.

Ook is het onduidelijk hoe Van den Bosch aan zijn fortuin gekomen is. Toen hij op Java een landgoed kocht, had hij met zijn soldij nog geen tiende van het benodigde bedrag kunnen opbrengen. Alhoewel hiervoor verder geen aanwijzingen zijn, zij het gemeld dat corruptie binnen het bestuur een van de grootste problemen van de koloniën was.

Hoewel hij geen harde of zelfs wrede man was, kon Van den Bosch ook hard ingrijpen wanneer hij dit nodig achtte. Diverse opstanden in de koloniën werden door hem beantwoord met directe actie: dorpen werden afgebrand en menig Javaan werd over de kling gejaagd. "In geval van opstand rest ons niets anders dan den belhamel voor de kop te schieten", sprak hij ooit bij onrust in de kolonie Frederiksoord. Eerst moest de orde hersteld worden, daarna kon er naar de oorzaken gekeken worden. Orde en gezag waren voor hem even belangrijk als naastenliefde. Zonder verstand en rede was er namelijk niets te bereiken.

Johannes van den Bosch wilde de mensheid verheffen, maar deed op een manier die het best als 'betuttelend' omschreven kan worden. Dit leverde weliswaar een bijzonder project op, maar misschien een die evenveel problemen schiep, dan dat hij op wilde lossen. Eenzelfde kan gezegd worden van de financiële constructies die Van den Bosch realiseerde om zijn ontwerpen draaiende te houden. Toen na zijn dood vele van die kaartenhuizen zonder zijn creatieve impulsen in elkaar stortten volgde er dan ook een ontuchtering bij het publiek. Van den Bosch bleek op papier iedereen rijker gerekend te hebben dan de werkelijkheid toeliet. Dat Johannes van den Bosch na zijn dood vrij snel vergeten is, is deels hierop terug te voeren.

GEDICHTEN.

OTTO GERHARD HELDRING,
overleden te Mariënbad in Bohemen, den 11den,
begraven te Zetten, op den Vluchtheuvel, den 17den Juli 1876.

Ofschoon de dood uw fakkel bluschte
In ver verwijderd oord:
Hier moest de plaats zijn van uw ruste;
Hier, waar gij thuisbehoort;
Hier, waar wij u met liefde ontvangen;
Met blijdschap bij de smart;
Met tranen op de bleeke wangen;
Maar met een dankbaar hart.
Hier zult gij zacht en rustig slapen,
In vaderlandschen grond,
Te midden, Herder! van de schapen,
Die u Gods liefde zond.
Hier zult gij in de ruste deelen
Van haar die, stil en blijd',
U, den verzorger van zoo velen,
Haar zorgen had gewijd.
Hier zal u 't kerkje schaduw schenken,
Door uwe hand gebouwd,
Waar gij de woorden en de wenken
Des hemels hebt ontvouwd.
Hier staan, als opgerichte steenen
Eerbiediglijk geschaard,
De vier Gestichten om u henen,
Die zeggen wie gij waart.
Hier zullen kindren, vrienden, broedren
Verzamen keer op keer,
En diepbewogene gemoedren
Zich wenden tot den Heer,
Om kracht als uwe kracht te vinden,
En moed, uw moed gelijk,
Tot leven, werken, onderwinden,
Volharden, koninklijk!
O Gij gezegende des Heeren,
Man Gods en Menschenvrind,
Schoon voorbeeld, dat wij dankend eeren,
Hoe hebben we u bemind!
De krans verwelkt, na korte stonde,
Die hier uw lijkbuis tooit;
Maar 't hart, dat u waardeeren konde,
Vergeet zijn Heldring nooit.

GEDICHTEN UIT HET REVEIL.

Het gladde voorhoofd onzer jeugd,
Dat elk verheugt,
Krijgt met de jaren kreuken.
Een lied der min
Is aan het begin,
Maar 't einde ervarings-spreuken.
Voor 't minst, indien het leven doet
Hetgeen het moet,
En niet vergeefs verspild is,
Zoo vreugd en smart
Voor hoofd en hart
Werkt wat door God gewild is.

GOEDE RAAD.

Is iemand sterk, en heeft hij moed:
't Zij tot bescherming van niet-sterken,
Een hart, gedrenkt met edel bloed,
Laat aan een eedlen aard zich merken.
Is iemand zwak, en heeft hij list;
Hij leere voor zichzelf te vreezen.
Een listig man kan, eer hij 't gist,
In eigen strik gevangen wezen.
Is iemand wijs en hoogst geleerd:
Hij wete ook somtijds *niet te weten*.
Geleerdheid werkt wel eens verkeerd
Bij wijze lui, die *dit* vergeten.
Is iemand onafhankelijk: hij
Zoek zelf iets, dat hem mag beperken.
Gevoelt de wil zich al te vrij,
De *wilskracht* houdt dan op te werken.
Is iemand mooi, en heeft zij geest
Zij moet zich niet te veel betrouwen !
Bewonderd wordt zij, maar gevreesd;
Voor alles wil men *lieve* vrouwen.
Is iemand dom, maar wel ter taal:
Hij leere ook nog die gaaf verzaken.
Een gek, die zwijgt, zal menigmaal
Een schrander man te schande maken.
Heeft iemand, denkt hij, goeden raad :
Hij zij vol vaardig dien te geven;
In 't algemeen; dat kan geen kwaad .
Maar in 't bijzonder?... Wacht eens even!

NIETS ONVERMENGD.

Vreugd en droefheid gaan te zaam
In dit hachlijk leven;
Rozen, zacht en aangenaam.
Worden ons gegeven;
Doornen zijn er, meer of min,
Aan de onmisbre stelen;
Veel, dat zoet was in 't begin,
Heeft aan 't eind iets bitters in,
Voor te grage kelen.
't Is gewaarschuwd, laat en vroeg,
In gedicht en proze,
Maar nog nooit herhaald genoeg
Voor den achtelooze;
't Wordt bevonden, vroeg en laat,
Al te waar te wezen ;
Maar men ziet niet dat het baat;
Ieder maakt op alles staat,
En schijnt niets te vreezen.

VUURWAPENEN.

Volgens ARIOSTO

(*ORLANDO FURIOSO, C. IX EN XL*)

Bij ruwe kracht, geweld, en felle listen,
Kwam nog 't geweer, daar de Ouden niet van wisten,
Een ijzren buis van twee el, meer of min ;
Daar brengt men pulver en een kogel in.
Van achtren, waar de koker schijnt gesloten,
Wordt met een lont een gaatjen aangetikt,
Zoo klein, als waar het bloed uit komt gespoten,
Wanneer 't lancet van d' arts u nauwlijks prikt!
Op eenmaal komt de kogel uitgeschoten...
't Is of des hemels donder u verschrikt!
En, even als zijn bliksem, waar hij doorkomt,
Verslaat, verplet, vernielt hij wat hem voorkomt.
De zwarte-kunst beschonk, te kwader uur
Tot eigen doem en onzer aller schade,
Den Duitscher met dit helsche tuig en vuur,
De Booze-zelf kwam zijn vernuft te stade,
En leerde 't hem, door proef en helschen raad,
Het best gebruiken tot het meeste kwaad.
Itaalje, Frankrijk, alle strijdbre volken
Zijn spoedig door dien wreedten vond bekoord
Hier vormt m', in naar de kunst gegraven kolken,
Het gloeiend brons ten vuurmond; ginder boort
Men 't ijzer tot wat, meer dan zwaard en dolken,
Het menschedom dreigt met uitgebreiden moord.
't Geschut is zwaar of licht; de namen velen
Van zinkroers en kartouwen (halve' en heelen),
Veldslangen, donderbussen, gootling, bas —
AI naar 't den vinder smaakt; maar, waar zij raken,
Gelijklijk 't ijzer brijzelend als glas,
En 't marmer gruzlend, om zich baan te maken.
Soldaat! geen dagge of zwaard komt meer te pas.
Verkoop ze vrij als uitgediende zaken!
Voorzie u van een snaphaan, arme vriend!
Daar ge anders uw soldij niet meer verdient.
Hoe zijt ge in menschenhart ooit opgekomen,
Gemeene, schelmsche en allerwreedste vond?
Door u is de eer der wapnen weggenomen;
Door u gaat alle krijgsroem naar den grond;
Door u behoeft de lafste niet te schromen,
En vallen laagste en hoogste te een er stond;
Geen mannenmoed, geen geestdrift mogen rekenen
Dat ze op het veld van eer nog iets beteekenen.
Wie telt de riddren, wie de dappre helden,
Door u alleen in 't bloedig stof gelegd ?
Wie de eedlen, die elkeen voor honderd telden,
Waar natiën om treuren, naar het recht
Der smart, die weet wat hooge deugden gelden ?

Gewis, 't is veel, maar niet te veel gezegd,
Zoo 'k zeggen durf, dat hier de goddelooste
Het denkend brein gespitst heeft tot het snoodste.
'k Geloof ook, dat de Almachtige in zijn toorne
Een zwaar, een vreeslijk vonnis heeft geveld,
En de gevloekte ziel van dien verloorne
In 't diepst der hel naast Judas heeft gesteld.
*Zoo dacht, zoo zong, voor vierdhalfhonderd zonnen ,
De zanger van Orlando fel enforsch.
Onze eeuw geeft antwoord met haar Krupp-kanonnen
Torpedo's, Mitrailleuses, Monitors.*
MOORDDADIG DOOR MOORDDADIGER TERWONNEN
VERWOESTEND DOOR VERWOESTENDER — *Vermors*
*O Dichter! thans geen tijd met nutloos zingen ! —
Ziedaar de vrucht van onze vorderingen.*

ANNA'S STERFDAG.
AAN DE BEROOFDEN.

*Heb ik u niet gezegd dat, zoo gij gelooft,
gij de heerlijkheid Gods zien zult ?*

JEZUS.

Gij *hebt* Gods heerlijkheid aanschouwd
In 't vast gelooven, lijdzaam lijden,
In liefdeblijken duizendvoud
Van 't hart, dat zich ter dood moest wijden;
In d' uitdruk van dat zielvol oog,
Ten open hemel opgeslagen,
Waar, na een leed van zoo veel dagen,
't Verloste zieltje henenvloog.
Gij *zult*, gij *zult*, zoo gij gelooft,
De heerlijkheid van God aanschouwen,
In 't geen hij schenkt, ook waar hij rooft
Aan harten, die op hem vertrouwen,,
In troost, als balsem neergevloed,
In kracht, bij 't drinken van uw beker,
In de eedle vrucht, die, zacht maar zeker,
Aan 's levens scherpste doornen groeit.
En eenmaal — droeve zielen! beidt,
Verbeidt zijn tijd met stil gelooven —
Zult gij des Heeren heerlijkheid,
In vollen luister, zien daarboven;
Als de engel, die gij hebt gekweekt,
Die al uw vreugd was hier beneden,
U met een lach zal tegentreden,
Daar waar men van geen scheiden spreekt.

3 Febr. 1874.

BIJ ANNA'S BEGRAFENIS.

„'k Reis naar den hemel,” was het woord,
Zoo troostrijk uit baal. mond gehoord,
Om uit de smart u op te beuren,
Die nooit uw hart verlaten zal...

Maar nu!... Bedroefden, staakt dit treuren

Zij is er al!

Zij is er al. O twijfelt niet !

Zij ziet den trouwen Heiland, ziet

Wat boven denken gaat en hopen.

In Hem geloofd! Aan Haar gedacht!

De weg is vrij ; de deur staat open;

En zij — verwacht.

HAAR BRUIDSKRANS.

De krans van roos en leliekelken,
Gevlochten voor uw bruine vlecht,
Werd op uw doodkist neergelegd,
En zal verwelken.

Gijzelf', die neerligt in dit stof,
Aan worm en made prijsgegeven,
Verwelkte bloem van onzen hof!
Gij zult herleven.

HOPELOOS ONDERWINDEN.

In 't alpgebied der GEESTELIJKE wereld,
Waar menig spits met schittrend ijs bedekt
Zich veler blik en aller voet onttrekt,
En mist op mist voor sterflijke oogen dwerelt,
Dat we overal slechts stuksgewijze zien, —
Mijn vrienden! spreek, wat dunkt uw hart van dien,
Die, diep in 't dal, op ingesloten meren,
Op 't maken van een bergkaart zich bevljst,
Uit weeke kurk daarvan modellen snijdt,
En de oreographie ons wil doceeren.
Gij ziet slechts wat uw oog bereiken kan;
Gij kent slechts waar u deze voeten dragen ;
't Licht (van Gods Woord) beschijnt er deelen van,
En toont ze u, in zijn gunstrijk welbehagen.
't Geheel, 't ontwerp, het onderling verband
Zijn zijn geheim en boven uw verstand.
Verkwik u aan de beken, aan de stroomen,
Aan 't lommer en de bloemen der vallei,
De zuivre lucht der grazige alpenwei,
En wat er meer van zegen af moog komen,
En sla uw oog naar steilen top bij top,
Niet om te weten, maar te aanbidden op.

BIJ HET OPEN GRAF
VAN
DANIËL CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Theol. Dr. en Prof.

Te laat gekend, te vroeg bezwelen,
Voor die hem kenden alles waard,
Daalt hier een sterveling ter aard,
Die na zijn dood nog lang zal spreken.
Een geest oP 't. hoogste doel gericht,
Aan kennis rijk en rijk aan krachten,
Vol van diepzinnige gedachten,
En door een hooger geest verlicht.
Een hart vol Ernst, als 't hart moet zijn
Van hen, die naar den Vrede jagen
En, in de gisting onzer dagen,
Het heiLge schiften van zijn schijn.
Een hart, voor niets of niemand koud,
Fijnvoelend, eerlijk, edelaardig,
Voor tegenstanderen rechtvaardig,
En voor zijn vrienden, trouw als goud.
Beween, gij Kerk en Vaderland!
School, die zoo kort hem hebt bezeten!
Dien rijken geest, dat rijp verstand:
Mijn hart zal nooit dat hart vergeten.

's KONINGS VIJFENTWINTIG-JARIGE REGEERING.

12 Mei 1874.

Meidorens zenden zoeten geur
Aan frissche oranjes tegen;
Lief bloemgewas van elke kleur
Ontwaakt op veld en wegen ;
De steden zijn met groen versierd,
Met slingers, bogen, kransen ;
De feestklok luidt, de feestvlag zwiert
En wappert van de transen.
De vorst heeft vijfentwintig jaar
Zijn koningskroon gedragen,
En nog valt zij zijn hoofd niet zwaar,
Bij 't klimmen van zijn dagen.
God spaar die kroon! God spaar dat hoofd !
Uw hart! uw huis! o koning!
Uw levenszon blinke onverdoofd,
Als op den dag der kroning!
Ga voort, trouw volk! met nieuwe vreugd,
Naar 's hemels welbehagen,
Door kinderliefde en burgerdeugd
Zijn staf en stoel te schragen !
Strik vaster nog uw eendachtsband,
In schaduw van de olijven.
En moog in 't dankbaar Nederland
Zijn kleur Oranje blijven.

CHASSINET-VERSJE.

Den Koning, onder wiens bewind
Zich 't volk gerust en veilig vindt,
De Vrede bleef, de Welvaart steeg,
De Negerslaaf zijn vrijheid kreeg,
En 't krijgsvuur aan Sumatra's kust
Eerlang voorspoedig zij gebluscht,
Den DERDEN vreugde en eer
En zegen van der Heeren Heer!

ZENDINGSLIED.

Roept uit aan alle stranden,
Verbreidt van oord tot oord,
Verkondigt allen landen
Het Evangeliewoord!
Roept uit den Heer der Heeren,
Als aller volkren vriend!
De volkren moeten leeren
Wat tot hun vrede dient.
Verbreekt de vreemde altaren
En bouwt des Heeren huis!
De wereld moet zich scharen,
Zich scharen om het kruis.
De dooven moeten hooren,
De onkundigen verstaan,
Den blinden 't heillicht gloren,
De kreuplen leeren gaan;
De treurenden vergeten
Hun leed en droefenis,
En al wat arm is weten
Dat daar een Heiland is!
Roept uit aan alle stranden
Verbreidt van oord tot oord,
Verkondigt allen landen
Het Evangeliewoord!

BIJ DEN DOOD VAN HENRIETTE SWELLENGREBEL,
sedert zijn oprichting in 1844 tot den 30sien Mei 1874,
Bestuurster van het Diaconessenhuis te Utrecht.

I.

VOOR DE DIACONESSEN.

()BIJ HAAR GRAF.

Zij is met jubeltoon ontvangen
In 't nieuw Jeruzalem;
Maar hier zijn tranen op de wangen
En tranen in de stem;
Daar wij de dierbre missen moeten
Wie nooit ons hart vergeet,
Die neerzat aan des Heilands voeten
En naar zijn voorbeeld DEED.
Met welk een stroom van vreugdeklanken
Zal zij, door heel den stoet
Van haar voor goed genezen kranken,
Daarboven zijn begroet!
Maar wie zal waardiglijk bekleeden
De plaats, die Zij begaf?
Zoo klaagt de droefheid hier beneden,
En staart op 't zwijgend graf.
Het hoofd naar boven! God zal zorgen.
Op HEM het oog gericht!
Uit donkren nacht verrijst de morgen
Als HIJ spreekt: Daar zij licht!,
wij willen wachten, wij vertrouwen
En houden biddend aan;,
Gelijk die edelste der vrouwen
Ons steeds is voorgegaan.

II.

AAN HAAR BEDROEFDE ZUSTERS.

Een parel is aan 't snoer ontzonken,
Verbroken door Gods hand,
Maar om in Jezus' kroon te pronken:
Een rozenstruik verplant,
Om in den hoogsten hof te pralen,
Om daar in vollen bloei te staan
Waar, bij de zachtste zonnestralen;
De schoonste knoppen opengaan.

CAVE CANEM.

Het hondgeblaf verstomme op aarde!
Elk mensch, één kind heeft grooter waarde
Dan al die „trouwe honden” saam.
Eén dolle hond doet in zijn woeden
Meer kwaad dan duizende vergoeden
Van edelst ras en schoonsten naam.
Maar zonder hond kunt gij niet leven ?
Het zij! De vreugd zij u verbleven,
Maar houd haar voor uzelf, geheel!
Uw naasten met uw beest te kwellen
Of aan gevaren bloot te stellen,
Is toch een weinigje te veel.
Geen paarden worden losgelaten;
Geen stieren zwerven bij de straten;
En ook de hond blijve aan den band.
Dol worden kan geen mensch beletten;
Maar laat ten minste wijze wetten
Mijn huid beschermen voor zijn tand.

OPVOEDING.

Wat zoekt gij voor uw kindren? Veiligheid,
Zooals op aard geen' mensch is weggeleid ?
Afsnijding van verzoeking en gevaren,
In stilte werkzaam en alom verspreid ?
Neen! Zoek hun wijsheid, kracht, zelfstandigheid,
En leer hen zich te wachten en te waren.
Bestel hun moed en wapnen, tegenwicht,
Gevoel van verantwoordelijkheid en plicht,
En prent hen in, het oog dat, altijd open,
Ook voor *hun* welzijn waakt, gelijk zij hopen,
Als 't ALZIEND oog te ontzien! — Waar *dit* niet baat,
Baat niets, en wat. gij anders aanvangt, schaadt.
Een dwaas houdt, als besmettingen regeeren,
Zijn deur en vensters dicht om ze af te weren,
En (wanende dat hij zijn kroost behoedt)
Vergiftigt, door vervuilde lucht, hun 't bloed.
De wijze zorgt voor lucht, geregeld leven,
Goed voedsel, en een onbezwaard gemoed —
De rest blijft biddende in Gods hand gegeven.

AAN WIE DE SCHULD?

*De naam „kinderen der zon” is voor de bloemen wel dichterlijk, maar niet geheel onjuist,
Het groene kleet der aarde,*

In het Album der Nat. 1874.

„Wel dichterlijk, maar niet onjuist”. Verneemt
Gij 't dichters ? Juistheid is u vreemd!
U, die slechts dichters zijt door juist te wezen;
Door met één juijsten trek 't geheel als voor
Den geest te voeren en ons hart en oor
Te treffen door den juisten toon, gerezen
Uit de echte snaar ter juister plaats gedrukt;
Die, als gij ons betoovert en verrukt,
Ons niet verblindt door ijdlen schijn of logen,
Maar, zelfs door uw verdichtingen, onze oogen
Onthaalt op waarheid, die GIJ zien leert, die de ziel
ERKENT, wanneer, door u, er 't juiste licht op viel!
Dat 's *uwe* schuld, doemwaarde *poëtasteren*,
Die verzen schrijft tot aller *dichtren* smart,
Geen dichters-oog bezit, geen dichters-hart,
Geen *zaken* kent, en in de *taal* verwart!
Gij doet de poëzie door prozaschrijvren lasteren,
Wier brein geen wetenschap, geen helder oordeel mist,
En slechts in 't *wezen van de dichtkunst* zich vergist.

SPREEK VAN UZELVEN NIET.

Spreek van uzelf niet, ten goede noch ten kwade ;

TOON wie gij zijt, en elk zal WETEN wie gij zijt.

Miskening heeft haar tijd, en doet meer nut dan sch

Mits gij met daden, niet met woorden, haar bestrijdt.

„Zoo iemands wegen ”, zegt de Schrift, „den Heer behagen

Bevredigt hij met hem, ook die hem fel weerstond;”

Maar die zich roert en weert en slagen keert met slagen,

Mistrouwt zichzelf en God, en boort zich in den grond.

ETHISCHE STATISTIEK.

What's done we partly may compute,
But ne'er what is resisted.

BURNS.

Pas op! uw kennis is beperkt,
Zij weet iets van 't gedane;
't Begane kwaad is ras bemerkt;
Maar ook het wederstane?

AAN EEN PESSIMIST.

Als 't regent, daar de zon bij schijnt
Ziet gij alleen den regen;
Ik vestig op de zon mijn oog
En op dien lieven regenboog,
En lach hem hoopvol tegen.
„Goed! Maar intusschen wordt gij nat.”
O ja, dst was te duchten.,
Zoo ik mij? regenscherm niet had,
Dat 'k altijd meeneem op mijn pad.
Bij 't zien van donkre luchten.
Maar als uw regenboog verdwijnt,
„De regen door blijft stroomen;
„Als giet- op gietbui nederstort,
„Uw scherm ten laatste nutloos wordt...”
'k Zoek dan een onderkomen.
Ik schuil, maar pruil niet, beste vrind!
En mijd de lui die pruilen.
De felste bui houdt eenmaal op;
Maar van den regen in den drop
Kwam, die bij U kwam schuilen.

AAN VERACHTERS HUNS VOLKS.

Wat smaalt ge op Neerlands volk, „van d' ouden roem vervallen”;

Wat schimpt ge op hen, die „op dien ouden roem slechts brallen;’

Gij, die geen teeken geeft van beter soort of kracht?

Die *dit* doen, zijn er nog bij 't levende geslacht.

Miskent hen niet, noch dooft, kwansuis op elk verbolgen,

Den moed bij die niet uw, maar beter voorbeeld volgen.

EEN VAN BEIDEN.

Beschimp geen machtelozen, even
Alsof 't hun schortte aan goeden wil;
Bestraf den dood niet; wek het leven;
En kunt gij dat niet: houd u stil.

AGNES BRUID.

„Ik had in mijn gedachten
„U reeds vaarwel gezeid,
„U reeds in 't graf je neergeleid,
„Waar wij uw broertje brachten
„Met groote treurigheid.
„Maar God heeft ons gegeven
„Dat gij behouden werdt,
„Een groote vreugd voor groote smart;
„U als op nieuw het leven,
„Ons een erkentlijk hart.”
Zoo sprak, voor twintig jaren,
Mijn diepgevoelde dank. 1)
Nu eischt de tijd een andren klank
Van mijn verheugde snaren,
Een vroolijk feestgezang.
Hoe trilt bij u te aanschouwen
De vaderlijke luit,
Geliefde Dochter, schoone Bruid,
Hoe galmt zij onweerhouen
Haar blijdste tonen uit!
Al brak ook dezer dagen
Een dierbaar leven af,
Al keer ik van eens broeders graf,
Waar wees en weduw klagen
Tot Hem, die nam en gaf:
Het floers moet weggenomen,
Hoe zwaar en wettig 't drukk';
De smart moet wijken voor 't geluk;
De vreugd moet boven komen;
God geeft haar; voet bij stuk!
O Bruid, zoo jong van jaren,
Zoo vroolijk van gelaat!
Hoe licht u 't leven toe; hoe laat
Gij alle zorgen varen
En vreest geen leed of kwaad.
Want niets hebt gij te duchten
In de armen van een vrind,
Die met geheel zijn hart u mint
En voor uw minste zuchten
Den besten balsem vindt.
O Bruigom, zoo vol leven,
Zoo vol van liefde en jeugd!
Hoe haakt uw hart, met louter vreugd
De aanstaande vrouw te omgeven,
Gelukkig dat gij 't meugt.
Want wat, voor duizend weken,
'k Haar vriendlijk heb verzocht
Dat zij op aarde wezen mocht,

Dat is zij u gebleken,
Hoe weinig zij 't zich docht.
Hoe blij zien vriend en magen,
Lief Paar! uw echtpad in!
Want hart aan hart, één ziel en zin,
En 't oog op God geslagen,
Dat maakt een goed begin.
En de ouderlijke zegen
Zal, met zijn vol genot,
Van vier op aarde en één' bij God
U volgen op uw wegen
En meêgaan in uw lot.
Dies juichen stem en snaren
U toe met luiden klank:
't Geluk is groot; zijn duur zij lang;
GENIET het vele jaren;
En zegt den Hemel dank!
Augustus 1874.

NEDERLAND EN AMERIKA.
OOK EEN TOEPASSING.

Wanneer men daar (In Amerika) sprak van Nederland, sprak men als van een roemrijk land door zijn verleden, en van een land dat tegenwoordig slechts bekend is door Schiedam. Hierop make ieder de toepassing.

Het Neerland dezes tijds, aan de overzij
Alleen bekend door zijn jeneverstokerij!
En moet dit tegen Nederland bewijzen?
Of toont het Uncle Sam's liefhebberij?
Hoe 't zij, onwetendheid is nooit te prijzen,
Toch was er menig onzer beter aan,
Wist hij wat minder van d' Amerikaan.

VERSCHILLEND OORDEEL.

A.

Wat zegt gij van dit heerlijk stuk?

B.

Om mij te stichten, veel te druk;
Veel te hartstochtlijk, om te ontroeren;
Om schoon te wezen, te vol pracht. —

A.

Mij mocht het aan mijzelf ontvoeren!

B.

Goed! Maar waar heeft het u gebracht?

Ingezonden op: 09 januari 2001

HYGIËNSCHE VERBRANDINGSIJVER.

Dat menschen sterven, werd weleer den Dood verweten;
Nu zijn de dooden schuld; de Dood wordt glad vergeten.

ZESTIGSTE VERJAARDAG.

„Ben je zestig?” Ja, ik ben 't;
Ik beken 't;
Kan ik 't wel ontveinzen?
't Haar mijns hoofds is dun en grijs,
En (dat maakte ik niemand wijs)
Niet slechts van gepeinzen.
Ook van bange zorgen niet
Of verdriet,
Schoon ik 't leed wel kende;
Maar, wat immer zij gebeurd,
Niet een smart. die hooploos treurt,
Niet het hartzeer, dat verscheurt,
On-verzachtbre ellende.
Vrouwen kindren, ziet mij aan!
't Kan nog gaan,
Op mijn tweemaal dertig.
In de wangen nog wat bloeds,
In deze oogen nog wat gloeds,
In den boezem nog wat moeds,
't Hoofd nog „fix und fertig.”
'k Dank dit hoogstgelukkig lot
Aan mijn God;
'k Dank het u daarneven,
Die mij jong houdt en verblijdt,
Die mijn kroon en sieraad zijt,
En mij nog een langen tijd
Wenschen doet te leven.

NASCHRIFT.

Word ik zeventig? Wie weet
Lief of leed,
Hem door God beschoren? ...
't Jongste kind nog groot te zien
Is een zoete wensch, en dien
Moog zijn gunst verhooren!

HET LEDIG WIEGJE.

(Schilderij van C. BISSCHOP).

Het wiegje leeg; het kindje in 't graf!
Gods liefde gaf,
En heeft genomen.
Geen troost nog in dit oogenblik,
Maar snik op snik,
En tranenstroomen,
Welwijze vriendschap ziet dit aan
En laat begaan —
Haar tijd zal komen.

Quls matrem, nisi mentis inops, In funere nati
Fiere vetet? non hoc illa monenda loco.

OVIDIUS.

ECHTVERJARING.
Driemaal vijf jaren
Gelukkig gespaard,
Van zes lieve kindren
Een vijftal gespaard;
Ontelbare goedheen
Genoten van God,
Nooit iets ontbroken
Voor leven of lot;
De kracht niet verminderd;
De liefde onverkoeld;
In leed haar vermogen
Te dieper gevoeld;
Een huis, waar de vrede,
En harten, waar vreugd
In wonen, in heerschen,
Bij ouden en jeugd.
Ziedaar wat ons heden
Vervult en vervoert,
Ons dankbaar doet juichen,
Ons innig ontroert,
Ons vurig doet bidden
Tot hem die 't vermag:
„God! laat ons die weelde,
Nog menigen dag,”
20 Oct. 1874.

AAN DEZEN EN GENEN.

Gij zijt wel mannen van mijn richting,
Maar zijt geen mannen naar mijn hart.

Uw werk is niet tot vredestichting,
En, zij het strijden óók verplichting,
Gij doet veel meer, gij tergt en sart.
Gij zijt wel mannen van mijn richting,
Maar zijt geen mannen naar mijn hart.

Ik mag, ik wil u niet bestrijden,
Maar met u strijden kan ik niet;
Veel liever uw miskenning lijden
En, in de hardheid dezer tijden,
Zijn wat uw soort lafhartig hiet.
Ik mag, ik wil u niet bestrijden,
Maar met u strijden kan ik niet.

AAN DR. MATTHIJS DE VRIES,
OP ZIJN FEESTDAG.

Den Kenmer Vries, mijn stad- en schoolgenoot en vriend,
Die vijftwintig jaar den tabberd heeft gedragen,
Maar levenslang de zaak der Moedertaal gediend,
En 't Vaderland versierd van d' opgang van zijn dagen,
Zij op dees schoonen dag, uit eensgestemd gemoed,
Mijn heilwensch toegebracht en feestelijke groet.

HEILWENSCH.

God, de Vader, make u rijk
Door zijn allerrijksten zegen,
En voorkome u vaderlijk
Met zijn gunst op al uw wegen;
Waar zijn hand u weidt en hoedt,
Kent gij 't Goede, hebt gij 't goed.

KUNSTMIDDELEN.

Dat Kunst Natuur haar hulp bewijst
Gansch af te keuren, is niet recht;
Waar is de Venus, die men prijst,
Die zich de hulp van zeep ontzegt?
naar PUNCH.

DE KRACHT BESTAAT SLECHTS HIJ DE MAAT.

't Al te overdadige
Is 't ongenadige,
Of gaat dien kant uit.
Ik kan 't niet roemen
Als gij de bloemen
Laaft met de brandspuit.

WERELDWIJSHEID.

Spreek als de meesten,
Denk als de minsten;
Zwijg met een wijs gezicht;
Houd beide uw oogen
Strak op den hoogen
Weerhaan des tijds gericht;
Weet u te voegen
Naar elks genoegten,
Mits ge er wat loons uit perst;
Onnoozel kijken,
Geduldig wijken,
Brenge u bet verst;
Zorg te vermijden
Dat ze u benijden,
Indien gij vast wilt staan,
En bij de lieden
Eens Aristiden
Noodlot ontgaan.

ZONDER WOORD.

Een vrome „wandel zonder woord”
Gaat boven vloed van reden;
Meer wat men ziet dan wat men hoort
Werkt deugd en goede zeden;
Zoo wie met goede woorden spot:
't Goed voorbeeld brengt hem nog tot God.
Ik zegen, boven al wat preekt,
Den stillen in den lande,
Die, onbespraakt, welsprekendst spreekt,
En schreeuwerd maakt te schande.
Die lastertaal en tegenspraak,
Doet zwijgen met beschaamde kaak.

GEEN OPSTANDING, NOCH ENGEL, NOCH GEEST.

Ontzettend, Hein! wat zijt gij knap!
Wat door die knappe Sadduceeuwen
Geleerd werd voor pas achttien eeuwen,
Leert ge ook, maar! als de vrucht der nieuwste wetenschap.

AAN MIJNE VRIENDEN

OP HUN VEERTIGJARIGEN TROUWDAG.

Door geen woestijn hebt gij, dus veertig jaar,
Trouw hand in hand gewandeld met elkaar;
Wel hieldt gij steeds dat Kanaän in 't oog,
Dat God te zijner tijd u oopen moog!
Maar kind en kleinkind ziet u vleiend aan
En zegt: „Och, blijf nog wat aan dees zij der Jordaan!”
Ook ik, wien aan uw feedtlijken disch,
Door hen gelokt, een plaats beschoren is,
Die reeds zoo menig vriend den donkren vloed
Zag overgaan, met diepbedroefd gemoed,
Maar u behield en dankbaar mij verblijd
Dat gij nog blijven moogt en wezen die gij zijt.
Mij dunkt, zoolang gij hand in hand te zaam
Langs d' oever treedt, is 't blijven aangenaam;
Zoolang u zooveel liefde omringt en bidt
Om uw behoud en langgerekt bezit,
Is 't blijven goed, is 't blijven 't blijven waard —
Zoo zij 't; dit weet gij toch: het BEETRE is wel bewaard.
Amsterdam.

AAN "MIJN WIJF."

WIJF! ik weet geen beter naam,
Waar 'k u mee kan groeten.
KOOSJE klinkt mij veel te fijn,
Koos te grof; wijf moet het zijn,
Zal het blijven moeten.
WIFMAN, in de aloude taal,
Der Germaansche landen,
WIFMAN is de MENSCH DIE WEEFT,
En — de spil van 't echtheid heeft
In haar zachte handen.
WIJF, in d' ouden Bijbelstijl,
Zegt van den beginne
Niet de vrouw in 't algemeen
Of in 't afgetrokken, neen!
WEDERHELFT, MANNINNE,
HULPE TEGEN OVER HEM,
Wien zij werd gegeven
Door een goedertieren God
Tot zijn vreugd, geluk, genot,
Leven van zijn leven.
Moet dan dit de naam niet zijn,
Daar ik haar meê noeme,
Die dit alles is voor mij,
In wier liefde ik mij verblij,
Op wier trouw ik roeme?

Wip daz muoz iemer sin der wibe hohste name.

WALTHER VON DER VOGELWEIDE.

„MIJN HEER EN MIJN GOD!”
Mijn HEER! Laat mij uw dienstknecht zijn!
Mijn GOD! Laat mij op U vertrouwen!
Uw dienstknecht, niet in valschen schijn,
Of naar het uiterlijk aanschouwen,
Maar naar mijns harten diepsten drang,
En tot de hoogste vreugd mijns harten;
Uw dienstknecht, Heer! mijn leven lang!
Uw dienstknecht onder vreugd en smarten.
Zij mijn vertrouwen onverwikt,
In nooden, strijden, moeiten, zorgen,
En waar mijn oog naar binnen blikte,
En 't boezemkwaad niet blijft verborgen.
Gij zit omhoog; Gij zijt nabij;
Uw kracht, uw licht zal nooit verflauwen;
Mijn HEER! dat ik uw dienstknecht zij!
Mijn GOD! laat mij op U vertrouwen!

ANNA WILHELMINA.
Leg haar bij haar Moeder neder,
Laat haar aan haar God!
Die haar gaf, ontnemt haar weder
Tot een beter lot.
Vroeg ontwikkeld, rijk in gaven,
Maar voor de aarde koel,
Komt haar dood het denkbeeld staven
Van een hooger doel.
Laat de tranen 't graf besproeien,
Die een vader schreit,
Maar in 't hart de balsem vloeien,
Door een hand bereid
Goed en wijs in al haar werken,
't Zij ze rooft of schenkt,
En gereed die ziel te sterken,
Die haar niet verdenkt.

MAASTRICHT.

*Feestdronk aan den disch van 't XIVe Taal- en Letterkundig Congres.
(HET STADSWAPEN VOERT EEN STER.)*

1875.

Maastricht, uw ster, uw zilvren ster
Scheen ons zoo zacht in de oogen,
Zij lokte en lonkte ons toe van ver,
En heeft ons niet bedrogen.
Gastvrijheid, vriendschap was de gloed,
Waarmee zij koesterde ons gemoed,
Zij vuurde ons aan bij 't streven,
Dat hier ons hart deed leven!
O Trecht der Maas, geen vesting meer,
Maar vredestad geworden!
Een nieuwe roeping zij uw eer.
Gij steegt tot hooger orden.
Wees, op de grens van Nederland,
Een waarborg voor den broederband
Met trouwe nageburen,
En slecht de laatste muren.
De laatste scheidsmuur zwichte en vall' —
Die ergernis van velen!
De TAAL vereende ons eens voor al,
Geen TOL moet ons verdeelen.
Maastricht, dat niets uw welvaart stoor!
Haar ster ga op en schittre door!
Het Noord zal zich verblijden,
En 't Zuid — u niet benijden.

De opheffing der Tolunie tussen Nederland en België Is een vurige wens van weerszijden.

ZEDENWET.

Vergeefs de kracht ontveinsd van deze zedelijke Orden:
Uw Zijn blijkt uit uw Doen; uw Doen bepaalt uw Worden!

ERFSMET.

Mijn erfsmet is mijn schuld niet, maar mijn lot.
'k Ben van dit lot nochtans 't slachtoffer niet te noemen;
Geen lijdende Onschuld; dat weet God
Schoon ik 't mijzelven zou verbloemen.

SINE QUIBUS NON.

Veredelt zich een rozenstruik, gij ziet
Dat ze andre doornen krijgt, maar zonder wordt zij niet.
Ontleend.

PARADOXE.

Hoe zegt men mij: „Gij blijft.nog jong van geest!”
— Die oud van geest wordt, is nooit jong geweest.

VERKEERD EFFECT.

Gij meent het goed, maar 't werkt verkeerdt.
Voor de ondeugd wilt gij afschuw wekken
Maar beeldt haar af met zulke trekken,
Dat zij zichzelf bewondren leert.,
Fier dat gij 't zijt, die haar wil malen
Komt zij zich zien in uw verhalen,
Komt zij zich spieglen in uw lied,
En denkt: „'k Ben nog zoo leelijk niet.”

ANDERS.

Gij schildert de Ondeugd zwart, maar stelt haar zwart
In zulk een belangwekkend licht
Dat zij zich gaarn herkent en zegt:
„Ik ben toch mooi van leelijkheid.”

BIJ HET GRAF VAN EEN VADER,
NA EEN JAAR TIJDS ZIJN EENIGE DOCHTER DAARIN GEVOLGD.

Hij heeft zoo lang hier omgedwaald

En kon niet scheiden.

Nu is hij zelf terneergedaald

Waar zij haar leiden.,

Vereenigd wordt nu beider stof

Vereend die zielen.,

Die met het: „U zij eer en lof!”

Voor Christus knielen,

En smeeken dat hij van omhoog

Met hemelkrachten

De Weeuwen Moeder sterken moog,

Die nog blijft wachten.

RE NON VERBIS.

„'t Geloof in liefde werkzaam!” roept ge altijd.
Zoo is 't; en 't helpt niet dat gij spraakzaam zijt.

MAARTSCHE BRUILOFT.

Maart roert zijn staart of hou zich stil,
En geve ons storm of regen,
Hij houdt, bij make 't zoo hij wil,
Geen bruiloftsvreugde tegen,
Noch stuit den opgezette vloed
Van hartelijke woorden,
Die opwelt uit het vol gemoed,
Die uittreedt uit zijn boorden.
Een ander, tot de trouw gezind,
Verbei de zomerdagen:
Dit Echtbaar vraagt naar weer noch wind
En spot met bui en vlagen.
Een ander kies de Bloemaand uit
Om d' eersten stap te zetten;
Dees kloeke Bruigom kroont zijn Bruid
Met Maartsche violetten.
Een Maartsch viooltje, zacht en fijn,
Zoo zedig, ingetogen,
Dat mag zijn Bruidje zelf wel zijn,
Dat is zij in zijn oogen.
Zij is voor hem de liefste bloem,
Die 't aardrijk op kon geven;
Ze zij zijn sieraad en zijn roem,
En blijve 't heel zijn leven.
Een Maartsch viooltje tart een tulp
En alle zomerrozen,
Gelijk de parel in baar schulp
Robijnen en turkoozen.
Schoon Paar! gelukkig zij uw lot,
Door zachte en reine vreugden,
En dierbaar in het oog van God
Uw hart, door stille deugden!

DE HORENSLAK,

*Sans ami, comme sans famille,
Ici-bas vivre en étranger;
Se retirer dans sa coquille,
Au signal du moindre danger:
S'aimer d'une amitié sans bornes:
De soi seul emplir sa maison;
En sortir suivant la saison,
Pour faire à son voisin les cornes;
Signaler ses pas destructeurs
Par les traces les plus impures:
Outrager les plus tendres fleurs,
Par ses baisers ou ses morsures;
Enfin, chez soi comme en prison,
Vieillir, de jour en jour plus triste;
C'est l'histoire de l'égoïste
Et celle du colimaçon.*

ARNAULT.

Hier, zonder vrienden of gezin,
Gelijk een vreemdeling rond te sluipen;
Zorgvuldig in zijn schulp te kruipen,
Zoo ras gevaar dreigt, meer of min;
Met eigen ik en niemand meer
Het huis vervullen, waar ze in wonen,
En, uitgegaan bij gunstig weer,
De hoornen aan zijn buurman toonen;
Het heilloos pad, waar langs men gaat,
Aan 't vuilste spoor te laten kennen;
De teêrste bloemen, vroeg en laat,
Met valschen kus of beet te schennen;
Gevangene onder eigen dak,
Zijn dagen vreugdloos voort te sleepen,
Ziedaar het leven, welbegrepen,
Van egoïst en horenslak.

MORALE INDÉPENDANTE.

Hen, die in alle christenlanden,
In onzen tijd,
De hand slaan aan de dierste panden,
En, zonder spijt,
De zedelijkheid wijsgeerig moorden,
Verstaat en leest een klein getal,
Nochtans de weergalm van hun woorden
Is overal.
Het standpunt, zij zich op plaatsen
Is ver en hoog;
't Vlak, waar hun woorden van weerkaatsen,
Onttrekt zich 't oog;
Maar, duizendwerf vermenigvuldigd
Met dof gerucht,
Wordt als orakeltaal gehuldigd
Die stem der lucht.

TEN ZILVEREN ECHTFEEST

VAN

J. BOSBOOM

EN

A. L. G. TOUSSAINT .

Het Echtpaar één in kunst, in roem, in doel, in geest,
Welsprekend door 't penseel, en schildrend met de veder,
Breng ik mijn hulde en groet en heilbede op hun feest.
Hun oog zie dankende op, Gods oog zie zeegnend neder!

3 April 1876.

TIJD = GELD.

„Tijd”; roept gij daaglijks; „tijd is geld.” Dit zal
Daarbij uw denkbeeld zijn: „En geld is 't al.”

LAUDARI A VIRO LAUDATO.

Schaamt ge u eens zwakhoofds eerbewijzen:

Verheug u vrij

Waar prijzenswaardigen u prijzen,

Mits — 't meenens zij.

NAAR EPICETUS.

Valt u een blad, een lauwer op de slapen,
Een eerekruis op 't kleed; neem 't aan in dank!
Maar buk u niet om 't uit het stof te rapen,
Noch waag uw eer aan 't woelige eergedrang.

ONDERSCHIEDING.

Indien gij kunstnaar zijt, en wenscht te blijven.
Waar gij niet *schildren* kunt, ga niet *beschrijven*.

LUCHTKASTELEN.

Is door een onvoorziene stoot
Uw kaartenhuis uiteengevallen,
de ramp is niet zoo bijster groot,
En overkomt ons beurtlings allen.
En hebt ge in nieuwen huisbouw zin —
Welnu, de kaarten zijn behouên;
Daar zitten nog veel huizen in,
Die gij maar hebt voor 't bouwen.

Naar RÜCKERT.

VERFLAUWING.

De zangdrift schiet wel wat te kort,
Bij 't klimmen van de jaren;
Wat vroeger grif werd uitgestort,
Schijnt grooter zorg te baren.
Het hart zij vol gelijk weleer:
De hand is traag, en tast niet meer
Zoo gretig naar de snaren.
Wie trekt zich 't aan? — Een nieuw geslacht
Doet nieuwe liedren rijzen,
Verlangt een andren toon en lacht.
Met de ouderwetsche wijzen.
Welaan, goê kindren! toont uw vlijt!
Wij zullen zonder nijd of spijt
Wat goed en schoon is prijzen.

OTTO GERHARD HELDRING,

*overleden te Mariënbad in Bohemen, den 11den,
begraven te Zetten, op den Vluchtheuvel, den 17den Juli 1876.*

Ofschoon de dood uw fakkel bluschte

In ver verwijderd oord:

Hier moest de plaats zijn van uw ruste;

Hier, waar gij thuisbehoort;

Hier, waar wij u met liefde ontvangen;

Met blijdschap bij de smart;

Met tranen op de bleeke wangen;

Maar met een dankbaar hart.

Hier zult gij zacht en rustig slapen,

In vaderlandschen grond,

Te midden, Herder! van de schapen,

Die u Gods liefde zond.

Hier zult gij in de ruste deelen

Van haar die, stil en blijd',

U, den verzorger van zoo velen,

Haar zorgen had gewijd.

Hier zal u 't kerkje schaduw schenken,

Door uwe hand gebouwd,

Waar gij de woorden en de wenken

Des hemels hebt ontvouwd.

Hier staan, als opgerichte steenen

Eerbiediglijk geschaard,

De vier Gestichten om u henen,

Die zeggen wie gij waart.

Hier zullen kindren, vrienden, broedren

Verzamen keer op keer,

En diepbewogene gemoedren

Zich wenden tot den Heer,

Om kracht als uwe kracht te vinden,

En moed, uw moed gelijk,

Tot leven, werken, onderwinden,

Volharden, koninklijk!

O Gij gezegende des Heeren,

Man Gods en Menschenvrind,

Schoon voorbeeld, dat wij dankend eeren,

Hoe hebben we u bemind!

De krans verwelkt, na korte stonde,

Die hier uw lijkbuis tooit;

Maar 't hart, dat u waardeeren konde,

Vergeet zijn Heldring nooit.

TAAL EN LETTEREN.

*Uitgesproken aan den Disch van het Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Brussel,
Augustus 1878.*

Zij rusten niet, zij rusten niet,
Wie 't Schoone mag verrukken,
Die ijvren op het Taalgebied,
Die worstlen met het woord en 't lied,
Om Waarheid uit te drukken.
De kunst is lang, het leven kort:
De prijs, waar om gestreden wordt,
Dien weinigen ontvangen,
Is schoon, maar hoog gehangen.
Zij sterven niet, zij sterven nooit,
Die dezen prijs verwierven.
Een lijkbuis met een krans getooid,
Een graf met bloemen overstrooid,
Verkondig' dat zij stierven,
Hun stof verga, verwaai — geen nood!
Is Maerlant weg? Is Vondel dood?
Is Bilderdijk bezweken?
— *Zij leven; want zij spreken.*
Van nageslacht tot nageslacht,
Van eeuw tot eeuw weerklinken
Hun godenzangen, zwaar of zacht,
Die met hun oude en nieuwe kracht
In open harten zinken:
Het lied der smart, het lied der vreugd,
Het vroolijk lied van liefde en jeugd,
Dat eeuwig jong zal blijven
Zoo ver er wolken drijven.
Zij achten 't niet, zij kennen 't niet,
Die enkel stof bejagen:
Die waar het hart ons vol bij schiet,
Ons oog een zachten traan vergiet,
Hun „maar wat geeft het?” vragen.
Die laagheid strekt zichzelf ten straf;
't Slijkwroetend zwijn beloont zijn draf,
Klapwiekende adelaren,
Der zon in 't oog te staren.
De schoone kunsten sieren 't land,
Waar zij haar kracht in toonen,
De kunstmin, meer dan diamant
Of bloedrobijn, de kronen.
Heil vorst en volken, die 't beseft,
Den kunstnaar eert, beschermt, verheft;
Uw naam zal in gezangen
Onsterflijke eer erlangen!

AAN DE VERSIERDEN MET HET METALEN KRUIS.

Op hun jaarfeest, In Augustus 1876.

Als de oogstzon op den akker brandt,
De sikkel weidt door de aren,
Herzaamlen zich in Nederland
Zijn oude heldenscharen.
De zeis des doods ging ook te keer,
En dunde hun geledren zeer,
In vijf en veertig jaren.
Maar die gespaard zijn, zijn gespaard,
En toonen dat zij leven,
Van de oude geestdrift niet ontaard,
Door de eigen zucht gedreven;
Nog blaakt het heilig vuur hun borst;
Nog is voor Vaderland en Vorst
Een zelfde hart gebleven.
Metalenkruisers! 't Grijze haar
Siert, met het kruis, u allen.
Nog vijf, nog tien, nog twintig jaar...
Eens zal de laatste vallen.
Dies blijft, voor die nog heden staan,
Het krijgsbevel: „sluit aan! sluit aan!”
Met dubblen nadruk schallen.
Een nieuw geslacht leeft om u voort;
Een derde werd geboren,
Dat nooit de krijgstrom heeft gehoord,
En nimmermeer moog hooren!
Maar wordt zij voor zijn oor geroerd,
Het zij van d' eigen geest vervoerd,
Die u de borst deed gloren!

OPSCHIK.

Draag niet edelsteen bij steen!
Veelheid maakt waardij geringer.
Eéne diamant alleen
Geldt voor echt aan uwen vinger.
Waar zij schieten straal bij straal,
Zal de nijd hen altemaal,
Schoon zij uit Golconda waren,
Voor geslepen glas verklaren.
Naar RÜCKERT.

IN HET ALBUM,
MEVROUWE BOSBOOM-TOUSSAINT ,
AANGEBODEN OP HAAR ZEVENTIGSTEN VERJAARDAG.
16 Sept. 1882.

Van die tienmaal zeven jaar
Hebben gij en ik elkaar
Me.er dan zestienduizend dagen
Vriendschap, achting togedragen,
Heeft, bij blond en grijzend haar,
't Hart ons altijd warm geslagen
Voor wat Schoon is, Goed, en Waar.
En zoolang mijn adem gaat
Mij 't verstand de dingen laat
In het rechte licht beschouwen,
Zal ik haar in eere houen,
Die, daar ze ijdlen lof versmaadt,
Van de Nederlandsche vrouwen,
Op den top der eere staat.

AAN DEN HOOGST EERWAANDEN HAAGSCHEN PREDIKANT
J. MOLL JBZ.,
op den dag, waarop hij zijn zestigjarigen evangeliedienst herdacht.
(13 Oct. 1882.)

De Man, die zestig jaar het Heilwoord mocht verkonden,
Die liefdevol en onverpoosd .
Een troostbehoevend Adamskroost,
Te midden van zijn leed en zonden,
Getroost heeft met den besten troost,
Ook door hemzelve troost bevonden;
De trouwe Herder, steeds zichzelf gelijk
In stillen ernst, zachtmoedigheid, en wijsheid,
Ontvange op 't hooger feest, dat God gunt aan zijn grijsheid,
Bij die van duizenden, mijn groet en eerbiedsblijk!

AAN J. P. HASEBROEK,
OP ZIJN ZEVENTIGSTEN VERJAARDAG.
6 Nov. 1882.

Heil mij, die u, op dezen schoonen dag,
Den groet eens Vriends, eens Broeders zenden mag,
Die vijftig jaar heeft aan uw zij gestaan,
Des levens school met u is doorgegaan;
Bij 't eigen Licht. bij 't eigen Brood geleefd,
Een zelfde zucht in 't hart gekoesterd heeft,
En nu, daar beider dag ten avond helt,
Met de eigen ernst en troost zijn uren telt!
Bij dankt u voor een vriendschap, voor een trouw,
Bij weet het, wie geen proef ontzetten zou,
Tot iedre hulp, ook ongevraagd, bereid.
Van afgunst vrij en van kleingeestigheid,
En die, wat zwichten mocht voor tijd of lot,
Nu half een eeuw verduurd heeft, dank zij God!
Hoe heugt hem nog die Februaridag.
Die hem voor 't eerst met u te zamen zag,
Die dag, dat uur, waarin het schoon verbond
Door ons niet werd gesloten, maar ontstond,
Dat, nooit geschokt en nooit gekrenkt, van jeugd
Tot ouderdom ons leven heeft vervreugd.
En ongeschokt zal blijven, ongekrekt.
Zoolang Gods gunst dat leven nog verlengt.
En zou de dag des doods — we ontveinzen 't niet:
Hij nadert uit een niet meer ver verschiet
De dag des doods. 't verijdlen?... CHRISTEN-VRIND!
Daar is iets eeuwigs in wat ONS verbindt.

BIJ HET GRAF VAN
A. L. G. BOSBOOM-TOUSSAINT.

Rust, Roem van Neerlands vrouwen! Hoogbegaafde,
Zoo rijk aan schoone deugden. leef en rust!
Het lichtspoor van uw geest, wordt hier niet uitgebluscht;
De bron der hoogste kracht, daar zich uw hart aan laafde,
Vloeit milder nog aan gindsche kust.

17 April 1886.

AAN MIJN VADERLAND.

Men heeft voor vijftig jaar mij dezen raad gegeven:
„Kies snel een wilgetak, waar gij uw lier aan hangt!”

Ik sloeg het in den wind, ben liereman gebleven:
Deed ik er kwalijk aan, of hebt gij 't zoo verlangd?